

ΑΓΡΟΤΡΟΦΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Συμβολή στον μετασχηματισμό
του αναπτυξιακού υποδείγματος
της ελληνικής οικονομίας

Ευάγγελος Νικολαΐδης

ΑΓΡΟΤΡΟΦΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Συμβολή στον μετασχηματισμό
του αναπτυξιακού υποδείγματος
της ελληνικής οικονομίας

ΑΓΡΟΤΡΟΦΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Συμβολή στον μετασχηματισμό
του αναπτυξιακού υποδείγματος
της ελληνικής οικονομίας

Ευάγγελος Νικολαΐδης

2024

ΑΓΡΟΤΡΟΦΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Συμβολή στον μετασχηματισμό του αναπτυξιακού υποδείγματος της ελληνικής οικονομίας

Ευάγγελος Νικολαΐδης

Copyright © INE ΓΣΕΕ

ISBN: 978-618-234-005-9

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α, 106 81, Αθήνα

T: 210 332 7710 • F: 210 330 4452

www.inegsee.gr

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο είναι του συγγραφέα και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Σχεδιασμός εξωφύλλου – Σελιδοποίηση: Αγγελική Τσίρμπα

Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Στέλλα Ζούπα

Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη.

Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	7
----------------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Το αναπτυξιακό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας	15
1.1 Τομεακές αποκλίσεις από το «μέσο πρότυπο» και ενδοτομεακές-ενδοκλαδικές στρεβλώσεις.....	16
1.1.1 Η σχετική υποχώρηση και η φαινομενική αναβάθμιση του πρωτογενούς τομέα	19
1.1.2 Η αποβιομηχάνιση.....	26
1.1.3 Η υπέρμετρη και στρεβλή τριτογενοποίηση.....	40
1.2 Οι κλαδικές διασυνδέσεις του αγροτροφικού συστήματος.....	43
1.3 Η ένταξη του αγροτροφικού συστήματος στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.....	62
1.3.1 Εμπορικό ισοζύγιο	63
1.3.2 Όροι εμπορίου.....	70

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Το αναπτυξιακό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας και η αλληλεπίδρασή του με το αγροτροφικό σύστημα.....	73
2.1 Προβληματική τομεακή και κλαδική σύνθεση.....	73
2.2 Ασθενείς εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις με τάση αποδιάρθρωσης	75
2.3 Δυσμενής ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.....	78
2.4 Τα αίτια των διαρθρωτικών αποκλίσεων και τα αποτελέσματά τους.....	79
2.5 Βασικές διαπιστώσεις για την αλληλεπίδραση του αναπτυξιακού υποδείγματος και του αγροτροφικού συστήματος.....	83

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Το αγροτροφικό σύστημα και η ενδυνάμωση της εγχώριας παραγωγικής βάσης 89

3.1 Πλαίσιο αρχών 91

3.2 Κρίσιμα ζητήματα στον σχεδιασμό 96

3.3 Πλαίσιο προτάσεων «οικονομικού» περιεχομένου 102

3.3.1 Προτάσεις για το σύνολο της οικονομίας 103

3.3.2 Προτάσεις για το αγροτροφικό σύστημα 104

Επίλογος 117

Βιβλιογραφία 127

Παράρτημα I 131

Παράρτημα II 185

Εισαγωγή

Το υφιστάμενο αναπτυξιακό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας δέχεται πολλαπλές πιέσεις και στη σχετική συζήτηση επικρατεί η αναζήτηση ενός νέου, το οποίο θα αντιμετωπίζει τις αναπτυξιακές στρεβλώσεις των τελευταίων δεκαετιών, θα είναι αποτελεσματικό σε οικονομικούς και δίκαιο σε κοινωνικούς όρους, θα αξιοποιεί τις νέες τεχνολογίες, θα μεγιστοποιεί την εγχώρια προστιθέμενη αξία, θα εντάσσεται με ανταγωνιστικούς όρους στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, θα είναι συμβατό με τις κλιματικές-περιβαλλοντικές και ενεργειακές προκλήσεις και ικανό να προσαρμόζεται τόσο σε δομικές αλλαγές όσο και σε συνθήκες κρίσεων. Ως βασικό οικονομικό χαρακτηριστικό ενός νέου αναπτυξιακού προτύπου για την ελληνική οικονομία προβάλλεται η αντιστροφή της αποδυνάμωσης της παραγωγικής της βάσης, μια διαδικασία η οποία μεταφράζεται σε ενίσχυση της εγχώριας παραγωγής, σε άρση της αποβιομηχάνισης και της υπέρμετρης και στρεβλής τριτογενοποίησης. Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, το βασικό ερώτημα που τίθεται προς διερεύνηση στο παρόν κείμενο είναι *ο εν δυνάμει ρόλος του αγροτροφικού συστήματος*.

Η σκιαγράφηση του υφιστάμενου αναπτυξιακού υποδείγματος και η αξιολόγηση της αναπτυξιακής πορείας της ελληνικής οικονομίας επιχειρείται με την ανάδειξη τριών βασικών πτυχών: της τομεακής διάρθρωσης, του επιπέδου των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων και της ένταξης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Ειδικά όσον αφορά την τομεακή διάρθρωση, εξετάζεται αν συνάδει με το επίπεδο ανάπτυξης και το αντίστοιχο «μέσο πρότυπο» (Chenery, 1960). Στον βαθμό που διαπιστώνονται αποκλίσεις, προκύπτει το ερώτημα πού οφείλονται αυτές, αν δηλαδή απορρέουν από τις ιδιομορφίες της ελληνικής οικονομίας ή από την ακολουθούμενη αναπτυξιακή πολιτική. Επίσης, ερευνάται αν οι όποιες διαρθρωτικές

αποκλίσεις λειτουργούν προωθητικά ή ανασταλτικά στην αναπτυξιακή διαδικασία. Με την ίδια λογική εξετάζεται και το αγροτροφικό σύστημα, δηλαδή η θέση και ο ρόλος του στην τομεακή διάρθρωση, στις εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις και στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Το αναπτυξιακό υπόδειγμα, ως συμπυκνωμένη έκφραση των ποιοτικών χαρακτηριστικών της αναπτυξιακής διαδικασίας, εξ ορισμού εμπεριέχει οικονομικές, κοινωνικές, θεσμικές, τεχνολογικές, κλιματικές-περιβαλλοντικές και ενεργειακές πτυχές. Κατ' αντιστοιχία, η συμβολή του αγροτροφικού συστήματος στον μετασχηματισμό του αναπτυξιακού υποδείγματος εκλαμβάνεται ως μια πολύπλευρη διαδικασία, η οποία συμπεριλαμβάνει όλες τις παραπάνω πτυχές με τις οποίες το αγροτροφικό σύστημα συνδέεται άμεσα ή/και έμμεσα. Η εν λόγω οπτική καταδεικνύει την κομβική σημασία του αγροτροφικού συστήματος, καθώς η παραγωγή τροφίμων συνυφαίνεται με ιδιαίτερο τρόπο με όλες τις προαναφερόμενες διαστάσεις (Νικολαΐδης, 2010). Η μονομερής ποσοτική αξιολόγηση του αγροτροφικού συστήματος, κυρίως ή/και αποκλειστικά με δείκτες συμμετοχής σε μακροοικονομικά μεγέθη, αν και απολύτως αναγκαία, είναι ανεπαρκής. Επιπλέον, ενέχει τον κίνδυνο μιας μεροληπτικής αντίληψης περί μεγέθυνσης, καθώς τείνει να υποτιμάει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ανάπτυξης (ποιότητα διατροφής, διατήρηση των περιβαλλοντικών όρων για τη συνέχιση της παραγωγικής διαδικασίας, συμβολή στην περιφερειακή ανάπτυξη, ρόλος στις κλαδικές διασυνδέσεις κ.ά.). Ωστόσο, η έμφαση στο παρόν κείμενο, χωρίς να παραγνωρίζεται το πολυδιάστατο πλαίσιο του αγροτροφικού συστήματος, όπως σκιαγραφήθηκε παραπάνω, αποδίδεται κυρίως στις άμεσες και στις έμμεσες οικονομικές πτυχές του. Εν προκειμένω, αφενός σε ποιον βαθμό συνέβαλαν στη διαμόρφωση του υφιστάμενου αναπτυξιακού υποδείγματος και πώς επηρεάζονται από αυτό (Κεφ. 1 και 2), αφετέρου με ποιον τρόπο είναι δυνατό να συμβάλουν στον μετασχηματισμό του προς ένα υπόδειγμα με αναβαθμισμένη την «παραγωγική» συνιστώσα (Κεφ. 3).

Η έμφαση στην εμβάθυνση των οικονομικών και των κοινωνικών πτυχών καθώς και των λειτουργιών του αναπτυξιακού υποδείγματος συνολικά και του αγροτροφικού συστήματος ειδικότερα έχει σημασία για τον επιπρόσθετο λόγο ότι τα οξυμμένα κλιματικά-περιβαλλοντικά-ενεργειακά ζητήματα ενδέχεται να αποκτήσουν μια τεχνητή-κατασκευασμένη αυτονομία· δηλαδή να τους αποδοθούν πρόσθετοι, πρωτεύοντες, έως και αποκλειστικοί, ρόλοι (τεχνικοί, ιδεολογικοί, πολιτικοί, χρηματοδοτικοί) πέραν αυτών που ούτως ή άλλως έχουν, και υπό την επίκλησή τους να δρομολογηθούν γενικότερες συμπεριφορές και πολιτικές σε μια

καιροσκοπική εκδοχή της λογικής «η κρίση ως ευκαιρία». Μια τέτοια καιροσκοπική εξέλιξη, όχι μόνο δεν θα αντιμετωπίσει, αλλά θα ανατροφοδοτήσει τις δυσμενείς οικονομικές διαδικασίες και πρακτικές για το κλίμα, το περιβάλλον και την ενέργεια, ενώ, ειδικότερα, όσον αφορά την Ελλάδα, θα αναπαραγάγει το πλαίσιο και τους μηχανισμούς των οικονομικών στρεβλώσεων και εξαρτήσεων της ελληνικής οικονομίας (Νικολαΐδης, 2023). Υπό αυτή την έννοια, πιθανές οικονομικές στρεβλώσεις, προερχόμενες από τις προσχηματικές πολιτικές, τα αντίστοιχα μέτρα και τις μεροληπτικές ροές χρηματοδότησης για το κλίμα, το περιβάλλον και την ενέργεια θα συνιστούν το υπόβαθρο για την αναπαραγωγή των υφιστάμενων και τη δημιουργία νέων πεδίων οικονομικών-κοινωνικών ανισοτήτων και κλιματικών-περιβαλλοντικών-ενεργειακών αδιεξόδων.

Εφόσον εξετάζεται αν το αγροτροφικό σύστημα μπορεί να έχει σημαντική οικονομική συμβολή στην αναβάθμιση της ελληνικής οικονομίας, τότε η ολοκληρωμένη αποτίμηση της θέσης και του ρόλου του είναι κρίσιμης σημασίας. Μια τεκμηρίωση για τη φιλόδοξη προσδοκία ότι το αγροτροφικό σύστημα μπορεί, εν δυνάμει, να έχει σημαντικό ρόλο στην αναβάθμιση της ελληνικής οικονομίας, προκύπτει τόσο από τον «άμεσο» όσο και από τον «έμμεσο» οικονομικό ρόλο του. Συγκεκριμένα, πέραν της αυταξίας του ως παραγωγού τροφίμων, συμβάλλει, σύμφωνα με στοιχεία του 2019, κατά 7,6% στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ) (4,4% ο πρωτογενής τομέας και 3,2% η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού). Ωστόσο, αν το ειδικό βάρος του συγκριθεί με βάση το σύνολο των «παραγωγικών» κλάδων (πρωτογενής τομέας και μεταποίηση), τότε η συμβολή του ανέρχεται σε 55,7%. Συγχρόνως, η αντίστοιχη συνεισφορά στην απασχόληση ανέρχεται σε 13,4% (10,6% ο πρωτογενής τομέας και 2,8% η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού), ενώ η συνεισφορά του στις εξαγωγές (16,4%) είναι υπερδιπλάσια από τη συμμετοχή στην ΑΠΑ. Επιπλέον, το αγροτροφικό σύστημα έχει αναπτυγμένο πλέγμα εγχώριων διασυνδέσεων με τους λοιπούς κλάδους της οικονομίας, τόσο από την πλευρά της ζήτησης όσο και της προσφοράς, και συνιστά κομβικό παράγοντα της περιφερειακής ανάπτυξης. Εν κατακλείδι, το αγροτροφικό σύστημα συνιστά όχι μόνο έναν ποσοτικά αξιόλογο χώρο, αλλά συγχρόνως συνδέεται με κρίσιμα ποιοτικά στοιχεία του οικονομικού συστήματος. Συνεπώς, η ανάπτυξή του είναι δυνατόν, υπό προϋποθέσεις, να συνδράμει με άμεσο και έμμεσο τρόπο στην ποσοτική και την ποιοτική αναβάθμιση και άλλων κλάδων, και κατά προέκταση να αναβαθμίσει αισθητά το εγχώριο παραγωγικό σύστημα. Κατ' αναλογία, η παραμέλησή του θα στερήσει από την ελληνική οικονομία σημαντικές δυναμικές πηγές ανάπτυξης.

Για την πληρέστερη αποτίμηση αλλά και για τον σχεδιασμό του ρόλου του αγροτροφικού συστήματος και των επιμέρους συνιστωσών του, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η δημιουργία της προστιθέμενης αξίας στη διαδικασία της παραγωγής τροφίμων επηρεάζεται από δύο δομικού χαρακτήρα εξελίξεις, οι οποίες σε κάποιον βαθμό συνδέονται. Η πρώτη σχετίζεται με την οικονομική ανάπτυξη και τη μετατόπιση της προστιθέμενης αξίας από τον πρωτογενή τομέα προς δραστηριότητες του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα. Η δεύτερη απορρέει από τον κατακερματισμό της παραγωγικής διαδικασίας σε επιμέρους φάσεις που συγκροτούν τις αλυσίδες αξίας, οι οποίες συνδέονται με τον διεθνή καταμερισμό εργασίας σε διαρκώς ευρύτερο και εντονότερο βαθμό.

Από τις παραπάνω δομικού χαρακτήρα εξελίξεις προκύπτει ότι το αγροτροφικό σύστημα έχει μεν αυτοδύναμο ρόλο, αλλά εξαρτάται από το επίπεδο ανάπτυξης της οικονομίας, από την ανάπτυξη των κλάδων με τους οποίους σχετίζεται και από τους γενικότερους όρους ένταξης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Ως εκ τούτου, προκειμένου να επιτελεστεί ο αναπτυξιακός ρόλος του αγροτροφικού συστήματος, πέραν των αλλαγών στο εσωτερικό του, απαιτούνται αλλαγές και στους λοιπούς κλάδους και στις μεταξύ τους σχέσεις, ώστε να καλυφθούν οι μεταβαλλόμενες απαιτήσεις. Με βάση τα παραπάνω, προκύπτει ότι η συχνά απαντώμενη μεμονωμένη αναφορά στον ρόλο κάποιου τομέα/κλάδου ή κάποιας δραστηριότητας, π.χ. τουρισμός, κατασκευές, μεταφορές, και εν προκειμένω του αγροτροφικού συστήματος, έχει περιορισμένη σημασία στον αναπτυξιακό σχεδιασμό.

Η συζήτηση για τον αναπτυξιακό ρόλο των επιμέρους τομέων/κλάδων και τη συμπερίληψή τους σε μια αναπτυξιακή στρατηγική προϋποθέτει να λαμβάνονται υπόψη δύο ακόμη βασικές παράμετροι: οι ενδοτομεακές/ενδοκλαδικές διαφοροποιήσεις και οι διατομεακές/διακλαδικές εξαρτήσεις. Η πρώτη παράμετρος παραπέμπει στο γεγονός ότι το αγροτροφικό σύστημα δεν συνιστά ομοιογενή χώρο και αναφέρεται στις διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται τόσο μεταξύ πρωτογενούς τομέα και βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού όσο και στο εσωτερικό τους. Τα πεδία της διαφοροποίησης αφορούν τη δυνατότητα παραγωγής εγχώριας προστιθέμενης αξίας, την εξάρτηση από εισαγωγές, τις εξαγωγικές δυνατότητες και πολλούς άλλους κρίσιμους παράγοντες. Η δεύτερη παράμετρος αναφέρεται στο ότι η απόδοση κάθε κλάδου εξαρτάται και από τις σχέσεις του με άλλους κλάδους· ελλείψει ικανοποιητικών εγχώριων διασυνδέσεων, ορισμένοι κλάδοι ενδέχεται να μην αποδίδουν όσο θεωρητικά θα αναμενόταν χωρίς την προσφυγή τους σε εισαγόμενες εισροές. Συνεπώς, η ολοκληρωμένη εικόνα τόσο για τις αδυναμίες

όσο και για τον αναπτυξιακό ρόλο κάθε τομέα/κλάδου προκύπτει με τον συνυπολογισμό της συμβολής του σε βασικά μεγέθη και της ένταξής του στο πλέγμα των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων συμπεριλαμβανομένων των σχέσεων με τις διεθνείς αλυσίδες αξίας.

Ο σχεδιασμός της αναπτυξιακής πολιτικής θα πρέπει να αντλεί συμπεράσματα, μεταξύ άλλων, από την πορεία της οικονομικής ανάπτυξης τις τελευταίες δεκαετίες. Ένας ακόμα λόγος είναι ότι η επικαιρότητα των διαδοχικών κρίσεων, η ανάδειξη νέων προβλημάτων και οι σωρευτικές επιπτώσεις τους, σε συνδυασμό με τον υψηλό βαθμό αβεβαιότητας για τις μελλοντικές εξελίξεις σε κάθε επίπεδο, ενέχουν τον κίνδυνο να μονοπωλήσουν το ενδιαφέρον, παραμερίζοντας τα κληρονομημένα από το παρελθόν χρόνια και δομικά προβλήματα και τις αιτίες τους και μεταθέτοντας την εξεύρεση λύσεων στη λογική μιας ανούσιας «φυγής προς τα εμπρός». Η ανάλυση των υφιστάμενων προβλημάτων συνιστά βασικό συστατικό της αφετηρίας για την εκπόνηση οποιουδήποτε σχεδίου στρατηγικής. Άλλωστε, η ένταση και η έκταση των συνεπειών των πρόσφατων κρίσεων σχετίζεται και με τις προϋπάρχουσες αδυναμίες του εγχώριου παραγωγικού συστήματος. Επιπλέον, οι επιπτώσεις από τις νέες εξελίξεις (σε κλιματική, περιβαλλοντική, ενεργειακή διάσταση κ.λπ.) συναρτώνται με τα χαρακτηριστικά και την ικανότητα των υφιστάμενων δομών και λειτουργιών να προσαρμοστούν. Συνεπώς, απαραίτητη προϋπόθεση για τη χάραξη αντίστοιχης στρατηγικής για το αγροτροφικό σύστημα είναι η ανάλυση των αιτιών για την αδυναμία υπέρβασης των χρόνιων αδυναμιών, ο εντοπισμός και η υπέρβαση των αναδυόμενων προβλημάτων, η ρεαλιστική εκτίμηση των εσωτερικών και των εξωτερικών περιορισμών καθώς και των δυνατοτήτων.

Για τις ανάγκες σχεδιασμού του αγροτροφικού συστήματος είναι σημαντικό να αναγνωριστεί ότι οι ριζικές αλλαγές (κλιματικές, περιβαλλοντικές, ενεργειακές, τεχνολογικές) συγκροτούν, σε μεσοπρόθεσμους όρους, μια μεταβατική περίοδο από την οποία θα προκύψουν τομές, το μείγμα των οποίων βρίσκεται υπό δυναμική διαμόρφωση και αβέβαιη εξέλιξη. Είναι ενδεικτικό ότι η κλιματική κρίση, η πανδημία και οι δυσμενείς εξελίξεις στο θέμα της ενέργειας αναδιέταξαν τις προτεραιότητες, με αναβάθμιση των πρώτων υλών, των ενδιάμεσων και των τελικών προϊόντων που προορίζονται κυρίως για την κάλυψη βασικών αναγκών. Οι τομές συνεπάγονται δομικές ανακατατάξεις στη σύνθεση της παραγωγής, της απασχόλησης και της κατανάλωσης, στην τεχνολογία, στις κλαδικές διασυνδέσεις, στη δομή των αλυσίδων αξίας, στη δομή των επιχειρήσεων κ.λπ. Καθώς πρόκειται για δομικής φύσεως ζητήματα, απαιτείται προσέγγιση με όρους στρατηγικής. Επο-

μένως, το ζητούμενο για τη χάραξη στρατηγικής στο αγροτροφικό σύστημα είναι να αξιολογηθεί και να σχεδιαστεί υπό το πρίσμα των κριτηρίων της ανάπτυξης, όπως αυτά διαμορφώνονται υπό το φως των νέων δεδομένων και αντιλήψεων.

Οι αλλαγές είναι πιεστικές, καθώς εξελίσσονται με ταχύ ρυθμό και έχουν ιδιαίτερα υψηλό βαθμό πολυπλοκότητας και αλληλεπίδρασης. Συγχρόνως, προκαλούνται δομικές ανακατατάξεις οι οποίες συγκρούονται με τις αδράνειες του οικονομικού-κοινωνικού συστήματος καθιστώντας τις εξελίξεις απρόβλεπτες. Υπό αυτές τις συνθήκες, καθίσταται δυσχερής η συλλογή και η επεξεργασία των στοιχείων καθώς και η εξαγωγή συμπερασμάτων, ενώ η εκπόνηση στρατηγικού σχεδιασμού εγείρει αυξημένες απαιτήσεις. Επιπλέον, ο εντοπισμός, η καταγραφή και η ανάλυση των αναδυόμενων προβλημάτων απαιτούν εμπλουτισμό των στατιστικών δεδομένων που λαμβάνονται υπόψη.

Οι δομικές αλλαγές προκαλούν ποικίλες επιδράσεις στην υφιστάμενη παραγωγική δομή, κατανέμουν ασύμμετρα τις δυσμενείς επιπτώσεις και τα οφέλη, θίγουν παγιωμένα συμφέροντα, προσφέρουν διαφορετικές δυνατότητες ένταξης στην αναπτυξιακή διαδικασία. Συνεπώς, ο αναπτυξιακός σχεδιασμός, πέραν της αντιμετώπισης των προκλήσεων και της αξιοποίησης των νέων ευκαιριών, θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει πρόβλεψη για την αντιμετώπιση τέτοιου είδους συμπεριόντων και μέριμνα για μια διαρκή διαδικασία επανένταξης στο οικονομικό σύστημα όσων τμημάτων της οικονομίας και της κοινωνίας θα απαξιώνονται από τις εν λόγω ριζικές αλλαγές και ανακατατάξεις. Υπό αυτή τη συγκρουσιακή αλλά και συμπεριληπτική οπτική, θα πρέπει να γίνεται η κριτική ανάγνωση δύο πολύ κοινών εκφράσεων: «δημιουργική καταστροφή» και «η κρίση ως ευκαιρία». Όσον αφορά τη «δημιουργική καταστροφή», κρίνεται αναγκαίο να λαμβάνεται μέριμνα για αποτροπή του ενδεχομένου της καταστροφής χωρίς δημιουργία ή της ετεροχρονισμένης δημιουργίας. Από την άλλη, όσον αφορά την επίκληση της «κρίσης ως ευκαιρίας», επιβάλλεται να αποτρέπονται καιροσκοπικές συμπεριφορές αλλά και πολιτικές που τις υποστηρίζουν. Σε αντίθετη περίπτωση, τα κλιματικά, τα περιβαλλοντικά, τα ενεργειακά, τα οικονομικά και τα κοινωνικά αδιέξοδα θα πολλαπλασιάζονται, θα λειτουργούν όλο και περισσότερο σωρευτικά διευρύνοντας τις ανισότητες, αυξάνοντας την περιθωριοποίηση και οδηγώντας την ποιότητα ζωής σε ένα καθοδικό σπιράλ.

Στο πλαίσιο όσων προαναφέρθηκαν, βασικός στόχος του παρόντος κειμένου είναι η εξέταση του αγροτροφικού συστήματος ως εν δυνάμει συντελεστή για την αναβάθμιση του εγχώριου παραγωγικού συστήματος, που συνιστά κρίσιμο στοι-

χείο ενός νέου αναπτυξιακού προτύπου. Η προσέγγιση του στόχου επιχειρείται σε τρία διαδοχικά στάδια.

- ▶ Στο πρώτο στάδιο αξιολογείται το *αναπτυξιακό υπόδειγμα* της ελληνικής οικονομίας με επικέντρωση στην *τομεακή σύνθεση*, στις *εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις* και στην *ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας* (Κεφ. 1).
- ▶ Στο δεύτερο στάδιο εξετάζεται η *αλληλεπίδραση ανάμεσα στο αναπτυξιακό υπόδειγμα* της ελληνικής οικονομίας και στο *αγροτροφικό σύστημα*, δηλαδή σε ποιον βαθμό το αγροτροφικό σύστημα είναι αποτέλεσμα αλλά και συνδιαμορφωτικός παράγοντας του υφιστάμενου, και υπό αμφισβήτηση, αναπτυξιακού παραδείγματος (Κεφ. 2).
- ▶ Στο τρίτο στάδιο εξετάζεται ο *εν δυνάμει ρόλος του αγροτροφικού συστήματος* στη διαμόρφωση ενός ποιοτικά αναβαθμισμένου αναπτυξιακού υποδείγματος της ελληνικής οικονομίας, με ενισχυμένη την παραγωγική βάση (Κεφ. 3).

Στον Επίλογο παρουσιάζονται βασικά συμπεράσματα και διαπιστώσεις.

Το αναπτυξιακό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται μια σύντομη αναφορά στα βασικότερα χαρακτηριστικά του αναπτυξιακού υποδείγματος της ελληνικής οικονομίας, το οποίο συνιστά το άμεσο πλαίσιο λειτουργίας του αγροτροφικού συστήματος, πέραν αυτού που διαμορφώνεται από τους παγκόσμιους οικονομικούς και γεωπολιτικούς παράγοντες και τις κλιματικές-περιβαλλοντικές-ενεργειακές εξελίξεις.

Η αξιολόγηση του υφιστάμενου αναπτυξιακού υποδείγματος επιχειρείται μέσω της αναζήτησης δομικών στοιχείων και βαθύτερων αιτιακών σχέσεων. Συγκεκριμένα, επιχειρείται η ανάδειξη των χαρακτηριστικών της ελληνικής οικονομίας σε σχέση με το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης σε τρία μείζονος σημασίας και διαρθρωτικού χαρακτήρα ζητήματα, ανάμεσα στα οποία υπάρχει υψηλός βαθμός συσχέτισης. Το πρώτο αφορά την απόκλιση της δομής της ελληνικής οικονομίας από το «μέσο πρότυπο» (Chenery, 1960), που εκφράζεται από την *τομεακή σύνθεση* του ΑΕΠ και συγκεκριμένα από τη σχετικά υψηλότερη συμμετοχή του τριτογενούς και του πρωτογενούς τομέα και τη σχετικά χαμηλότερη του δευτερογενούς. Το δεύτερο αναφέρεται στις σχετικά ασθενείς *εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις*. Το τρίτο συνδέεται με τη μη ικανοποιητική *ένταξη στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας*. Με βάση την ανάλυση των παραπάνω χαρακτηριστικών της ελληνικής οικονομίας, επιδιώκεται αφενός να ενισχυθεί η άποψη για την αναγκαιότητα αλλαγής του αναπτυξιακού υποδείγματος, αφετέρου να σκιαγραφηθεί το είδος και η κατεύθυνση των αλλαγών, στις οποίες μπορεί, εν δυνάμει, να συμβάλει το αγροτροφικό σύστημα.

Τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά που επιλέχθηκαν (τομεακή σύνθεση, κλαδικές διασυνδέσεις, ένταξη στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας) σχετίζονται με το

επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, ενώ επηρεάζουν και άλλες βασικές οικονομικές-κοινωνικές παραμέτρους. Συνεπώς, συναποτελούν κρίσιμες πτυχές ενός αναπτυξιακού υποδείγματος. Συγκεκριμένα, το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης συνδιαμορφώνεται με την τομεακή σύνθεση και συνδέεται θετικά με την πυκνότητα των κλαδικών διασυνδέσεων. Συγχρόνως, η τομεακή σύνθεση και ο βαθμός πυκνότητας των κλαδικών διασυνδέσεων αποτυπώνονται στην εγχωρίως παραγόμενη προστιθέμενη αξία και στους όρους ένταξης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

1.1 Τομεακές αποκλίσεις από το «μέσο πρότυπο» και ενδοτομεακές-ενδοκλαδικές στρεβλώσεις

Το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας παρουσιάζει υψηλό βαθμό συσχέτισης με την τομεακή σύνθεση του ΑΕΠ και της απασχόλησης (βλ. Clark, 1940· Lewis, 1954· Kuznets, 1958· Chenery, 1960· Chenery and Syrquin, 1975). Η διαρθρωτική μεταβολή¹ με αναπτυξιακό περιεχόμενο προϋποθέτει συνθήκες μεγέθυνσης και των τριών τομέων της οικονομίας, ωστόσο με διαφορετικό ρυθμό. Στη μετάβαση από το μέσο στο υψηλό επίπεδο ανάπτυξης, ταχύτερα αναπτύσσεται ο τριτογενής τομέας, ακολουθεί ο δευτερογενής και έπεται ο πρωτογενής. Οι αποκλίσεις από τον γενικό κανόνα, ή το ονομαζόμενο «μέσο πρότυπο», μπορεί να οφείλονται στην ιστορική διαδρομή και στην παράδοση κάθε χώρας, σε «αντικειμενικές» συνθήκες (π.χ. μέγεθος, διαθεσιμότητα φυσικών πόρων), σε συγκυριακές καταστάσεις (π.χ. φυσικές καταστροφές, πολεμικές συγκρούσεις) ή και σε επιλογές σχετικές με την αναπτυξιακή διαδικασία. Τα αίτια και τα αποτελέσματα των αποκλίσεων από τον γενικό κανόνα θα πρέπει να εξετάζονται. Στον βαθμό κατά τον οποίο οι αποκλίσεις αποδίδονται σε «αντικειμενικές» ιδιομορφίες, τότε ο στόχος είναι κυρίως η διαχείριση και η εύλογη προσαρμογή. Ωστόσο, αν οι αποκλίσεις, με την έννοια των στρεβλώσεων, αποδίδονται και σε επιλογές της αναπτυξιακής πολιτικής, τότε ο στόχος είναι η χάραξη μιας «διορθωτικής» στρατηγικής.

---

1. Ως διαρθρωτική μεταβολή ορίζεται το πηλίκο της ποσοστιαίας συμμετοχής ενός τομέα/κλάδου σε κάποιο μέγεθος σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Η γενική κατεύθυνση των αλλαγών στην τομεακή σύνθεση της ελληνικής οικονομίας συμπλέει με τον γενικό ρου της αναπτυξιακής διαδικασίας. Ωστόσο, εντοπίζονται διαφοροποιήσεις και χαρακτηριστικά με δυσμενές πρόσημο.

α. Όσον αφορά τη συμβολή των τομέων της οικονομίας στην ΑΠΑ, εμφανίζεται απόκλιση από το «μέσο πρότυπο». Η απόκλιση αφορά και τους τρεις τομείς. Συγκεκριμένα, στην τομεακή σύνθεση σε όρους ΑΠΑ, ο τριτογενής τομέας έχει, σύμφωνα με στοιχεία του 2019,² ειδικό βάρος (80,3%), που είναι υψηλότερο ακόμη και από αυτό που εμφανίζουν πιο αναπτυγμένες χώρες (Γαλλία 78,7%, Ιταλία 73,9%), η συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα (15,4%) υστερεί σε σύγκριση ακόμη και με χώρες σχεδόν του ίδιου επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης (Ισπανία 22,2%, Πορτογαλία 21,8%), ενώ το ειδικό βάρος του πρωτογενούς τομέα είναι έως και διπλάσιο (4,4%) από όλες τις προαναφερόμενες χώρες (Πίνακας 1).

β. Οι διαρθρωτικές αλλαγές, για μια υπερδεκαετή περίοδο (2007-2019), δεν πραγματοποιήθηκαν υπό συνθήκες μεγέθυνσης αλλά καταβαράθρωσης της ΑΠΑ και των τριών τομέων (Διάγραμμα 1, Πίνακες Π-2 και Π-4). Αυτό αποκαλύπτει ότι η προέλευση της διαρθρωτικής μεταβολής αποδίδεται στον διαφορετικό ρυθμό της επιβράδυνσης και όχι της μεγέθυνσης των τομέων της οικονομίας. Η απόκλιση από το «μέσο πρότυπο» προήλθε από την απόλυτη μείωση της αξίας παραγωγής του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα και τη στασιμότητα, έπειτα από μια περίοδο μείωσης, του πρωτογενούς. Μια διαρθρωτική μεταβολή σε συνθήκες ύφεσης, όπου κανένας τομέας δεν έχει θετικό πρόσημο, όχι μόνο δεν έχει αναπτυξιακό περιεχόμενο, αλλά μπορεί να χαρακτηριστεί και αντιαναπτυξιακή.

γ. Διαχρονικά, η δυσμενής απόκλιση από το «μέσο πρότυπο» διευρύνεται και έχει διάρκεια. Στο διάστημα 2007-2019 η διαρθρωτική μεταβολή και των τριών τομέων της οικονομίας αναδεικνύει μια ιδιαίτερα αρνητική τάση. Ο ήδη διευρυμένος τριτογενής τομέας ενισχύεται περαιτέρω με δείκτη διαρθρωτικής μεταβολής 1,05, έναντι χαμηλότερου δείκτη των άλλων χωρών, πλην της Ισπανίας στην οποία όμως ο τριτογενής τομέας έχει σημαντικά χαμηλότερο ειδικό βάρος. Ο δευτερογενής τομέας (πλην κατασκευών) έχει δείκτη 1,05, αλλά με σημαντικά χαμηλότερο επίπεδο προστιθέμενης αξίας (-18,4%). Ο πρωτογενής τομέας, με ήδη υψηλότερη

---

2. Παρά το γεγονός ότι για αρκετά μεγέθη υπάρχουν στοιχεία νεότερα του 2019, επιλέγεται να μη χρησιμοποιηθούν για την ανάλυση ορισμένων θεμάτων, καθώς κατά την περίοδο 2020-2022 υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό αλλαγές συγκυριακού χαρακτήρα λόγω των επιπτώσεων της πανδημίας covid-19 και του πολέμου στην Ουκρανία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

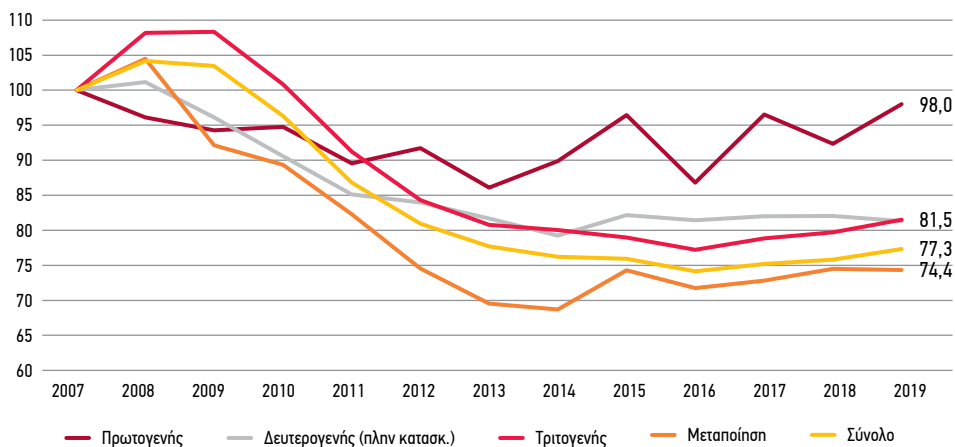
Τομεακή σύνθεση της ΑΠΑ (%)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2007					
Πρωτογενής	3,4	1,8	2,1	2,8	2,3
Δευτερογενής	20,4	21,3	26,5	29,2	24,4
Τριτογενής	76,2	76,9	71,4	68,0	73,3
Σύνολο	100	100	100	100	100
2019					
Πρωτογενής	4,4	1,7	2,1	2,9	2,4
Δευτερογενής	15,4	19,6	24,0	22,2	21,8
Τριτογενής	80,3	78,7	73,9	74,9	75,8
Σύνολο	100	100	100	100	100

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Διαχρονική μεταβολή της ΑΠΑ κατά τομέα στην Ελλάδα, 2007=100 (% , με βάση τρέχουσες τιμές)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

συμμετοχή, ενισχύεται περαιτέρω (1,27) έναντι σημαντικά χαμηλότερου δείκτη διαρθρωτικής μεταβολής των άλλων χωρών (0,95-1,05) (Πίνακας Π-6).

δ. Δυσμενής εικόνα εντοπίζεται και όσον αφορά την ενδοτομεακή-κλαδική σύνθεση. Πρόκειται για το γεγονός ότι η υπέρμετρη συμμετοχή του τριτογενούς τομέα συνδυάζεται με την υψηλή παρουσία υπηρεσιών χαμηλού-μέσου επίπεδου τεχνολογίας. Συγχρόνως, η χαμηλότερη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα συνδυάζεται επίσης με την αυξημένη παρουσία κλάδων που κατατάσσονται στους κλάδους χαμηλής-μέσης τεχνολογίας (Πίνακες 2, 3 και 4). Επιπλέον, όπως δείχνουν τα στοιχεία των διαρθρωτικών αλλαγών, τόσο στον δευτερογενή όσο και στον τριτογενή τομέα τα δυσμενή ενδοκλαδικά χαρακτηριστικά αναπαράγονται (Υποκεφ. 1.1.2 και 1.1.3).

Από όσα αναφέρθηκαν προκύπτει ότι η ελληνική οικονομία, σε σχέση με χώρες της ΕΕ που έχουν υψηλότερο ή και σχεδόν ίδιο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, αφενός αποκλίνει από το «μέσο πρότυπο», όσον αφορά την τομεακή σύνθεση (υπέρμετρη παρουσία τριτογενούς και πρωτογενούς τομέα, χαμηλότερη δευτερογενούς), αφετέρου χαρακτηρίζεται από στρεβλές διαφοροποιήσεις σε ενδοτομεακό-ενδοκλαδικό επίπεδο (υψηλή συμμετοχή κλάδων και δραστηριοτήτων με σχετικά χαμηλότερο τεχνολογικό επίπεδο). Επιπλέον, οι τομεακές ανακατατάξεις, καθώς δεν συντελούνται σε συνθήκες μεγέθυνσης αλλά κυρίως μείωσης ή σταθεροποίησης του ΑΕΠ, συνιστούν μάλλον φαινόμενα αποδιάρθρωσης παρά «κανονικές» διαδικασίες αναδιάρθρωσης αναπτυξιακού περιεχομένου. Τα παραπάνω δυσμενή χαρακτηριστικά έχουν αποκρυσταλλωθεί σε δομικής φύσεως στοιχεία, έχουν αποκτήσει αναπαραγωγική ικανότητα, επιδεινώνονται και παρουσιάζουν διάρκεια.

1.1.1 Η σχετική υποχώρηση και η φαινομενική αναβάθμιση του πρωτογενούς τομέα

Η άνοδος του επιπέδου της οικονομικής ανάπτυξης έχει ως αποτέλεσμα, αλλά συγχρόνως και ως προϋπόθεση, τη μετατόπιση του ειδικού βάρους προς τη μεταποίηση και κυρίως προς τις υπηρεσίες, και επομένως τη σχετική υποχώρηση του πρωτογενούς τομέα. Την τάση αυτή ακολουθούν και οι διαθέσιμοι πόροι της οικονομίας (κεφάλαιο, εργασία). Αυτό οφείλεται σε σειρά παραγόντων που συνδέονται με την αύξηση του εισοδήματος και τη μετατόπιση της ζήτησης από βασικά αγαθά, όπως είναι τα τρόφιμα, προς διαρκή αγαθά και υπηρεσίες. Επιπλέον, οι διαδικασίες ιδιοποίησης, υποκατάστασης, η χρήση πρώτων υλών γενικής χρήσης και τα λειτουργικά

τρόφιμα επίσης συντελούν στη σχετική μείωση της παραγόμενης προστιθέμενης αξίας στον πρωτογενή τομέα και στη μετατόπισή της προς τον δευτερογενή.³

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ με την άνοδο του επιπέδου της οικονομικής ανάπτυξης ο «άμεσος» ρόλος του πρωτογενούς τομέα σε βασικά μεγέθη της οικονομίας συρρικνώνεται (π.χ. συμμετοχή στο ΑΕΠ, στην απασχόληση, στις επενδύσεις, στις εξαγωγές), συγχρόνως ενδυναμώνεται ο «έμμεσος» ρόλος του (π.χ. κλαδικές διασυνδέσεις, περιφερειακή ανάπτυξη) (Νικολαΐδης, 2005). Στην πρώτη περίπτωση, η σχετική υποχώρηση του πρωτογενούς τομέα παραχωρεί χώρο στον δευτερογενή και στον τριτογενή σε βασικά μεγέθη της οικονομίας. Στη δεύτερη περίπτωση, δημιουργεί προϋποθέσεις για την πύκνωση των κλαδικών διασυνδέσεων ανάμεσα στον πρωτογενή από τη μια και στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα από την άλλη.

Συνεπώς, η οικονομική ανάπτυξη προκαλεί «φυσιολογικές» ανακατατάξεις στη σχέση του πρωτογενούς τομέα με το σύνολο της οικονομίας. Ως προϋπόθεση αλλά και ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης, η προέλευση της προστιθέμενης αξίας υφίσταται μεταβολές και μετατοπίζεται από τον πρωτογενή τομέα προς τους κλάδους της παραγωγής και εμπορίας των εισροών για την αγροτική παραγωγή και προς τους κλάδους επεξεργασίας αγροτικών πρώτων υλών, εμπορίας τροφίμων, αλλά και άλλους κλάδους της μεταποίησης (π.χ. χημική βιομηχανία, φαρμακοβιομηχανία). Συγχρόνως, υποκινούνται ανακατατάξεις τόσο στο εσωτερικό του πρωτογενούς τομέα όσο και μεταξύ των κλάδων της βιομηχανίας, σε συνάρτηση με την προσαρμογή τους στις αλλαγές στη διαδικασία παραγωγής των τροφίμων.

Ιδιαίτερα κρίσιμο θέμα για την αναπτυξιακή διαδικασία είναι το κατά πόσο το εγχώριο παραγωγικό σύστημα (δευτερογενής και τριτογενής τομέας) είναι σε θέση να προσαρμόζεται στις δομικές ανακατατάξεις· εν προκειμένω, να επεκταθεί στον χώρο στον οποίο παραχωρεί ο πρωτογενής τομέας σε βασικά μεγέθη της οικονομίας και συγχρόνως να αξιοποιήσει τις προϋποθέσεις που δημιουργούνται για ανάπτυξη κλαδικών διασυνδέσεων, δηλαδή να ανταποκριθεί στις διαδικασίες της υποκατάστασης, της ιδιοποίησης, της επέκτασης των πρώτων υλών γενικής χρήσης

---

3. Ως *ιδιοποίηση* ορίζεται ο μετασχηματισμός ξεχωριστών στοιχείων της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας σε βιομηχανικές δραστηριότητες και η εκ νέου εισαγωγή τους, ως εισροών πλέον, στην αγροτική παραγωγική διαδικασία. Ως *υποκατάσταση* ορίζεται η χρήση μη αγροτικών πρώτων υλών, καθώς και η δημιουργία και χρήση βιομηχανικών υποκατάστατων για την παραγωγή τροφίμων και άλλων προϊόντων που παραδοσιακά στηρίζονταν σε αγροτικές πρώτες ύλες (Goodman et al., 1987· Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1996).

και γενικότερα στις οικονομικές-τεχνολογικές εξελίξεις στο θέμα της παραγωγής τροφίμων. Η εγχώρια προστιθέμενη αξία και η απασχόληση συναρτώνται άμεσα με την ικανότητα του παραγωγικού συστήματος να ανταποκριθεί στις παραπάνω δομικές μεταβολές τόσο στην εγχώρια όσο και στη διεθνή αγορά.

Η *σχετική μείωση* της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ και στην απασχόληση, αν γίνεται με όρους μεγέθυνσης του αγροτικού τομέα, αλλά με χαμηλότερο ρυθμό σε σχέση με τον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα, συνιστά μέρος της αναπτυξιακής διαδικασίας και συνεπώς συνιστά αναδιάρθρωση με αναπτυξιακό περιεχόμενο. Αντίθετα, η *σχετική αύξηση* της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ και στην απασχόληση αποτελεί αντιστροφή της αναπτυξιακής διαδικασίας. Στην περίπτωση της Ελλάδας, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, δηλαδή για μεγάλο χρονικό διάστημα, παρατηρείται σταθερή, έως και διευρυνόμενη, απόκλιση από τη διαδικασία της αναδιάρθρωσης με αναπτυξιακό περιεχόμενο. Η απόκλιση εκφράζεται τόσο στην πορεία της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ όσο και στην απασχόληση (Διαγράμματα 2 και 4).

Η *σχετική μείωση* και η *σχετική αύξηση* της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ και στην απασχόληση αποτελούν πηγές παρερμηνειών.

- ▶ Η *σχετική υποχώρηση* του ειδικού βάρους του αγροτικού τομέα, εφόσον είναι αποτέλεσμα της ταχύτερης μεγέθυνσης του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα, λανθασμένα εκλαμβάνεται ως δυσμενής εξέλιξη.
- ▶ Η *σχετική αύξηση* της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ και στην απασχόληση, στον βαθμό που συνιστά απόρροια της ύφεσης στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα, λανθασμένα εκλαμβάνεται ως στοιχείο ανθεκτικότητας ή/και δυναμικότητας του πρωτογενούς τομέα (Νικολαΐδης και Στασινόπουλος, 2015). Με αφορμή αυτή την εξέλιξη αποδίδεται στον πρωτογενή τομέα, επίσης λανθασμένα, ρόλος «ατμομηχανής» στην οικονομική ανάπτυξη.

Η πορεία της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ έχει τα εξής χαρακτηριστικά:

- ▶ Η μείωση της συμμετοχής στην ΑΠΑ από 3,2% σε 2,9% (2006-2010) δεν ήταν αποτέλεσμα του βραδύτερου ρυθμού μεγέθυνσης σε σχέση με τον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα, που θα ήταν μια κανονική αναπτυξιακή διαδικασία, αλλά οφείλεται στη στασιμότητα ή/και στη μείωση της αγροτικής παραγωγής σε απόλυτα μεγέθη (Διάγραμμα 3, Πίνακες Π-2, Π-3 και Π-4).

- ▶ Η αύξηση της συμμετοχής στην ΑΠΑ από 2,9% σε 3,8% (2010-2016) δεν προέρχεται από την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, αλλά από την εντονότερη μείωση της παραγωγής του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα (Διάγραμμα 3, Πίνακες Π-2, Π-3 και Π-4).
- ▶ Η σταθεροποίηση στο 4,3% της ΑΠΑ (2017-2019) είναι σε υψηλότερο σημείο από το προ δεκαετίας επίπεδο (2,8% το 2009). Δηλαδή, στη διάρκεια του εν λόγω χρονικού διαστήματος, δεν επανήλθε σε διαδικασία και σε επίπεδο που χαρακτηρίζει την οικονομική ανάπτυξη, καθώς βρίσκεται σημαντικά υψηλότερα τόσο από τον μέσο όρο της ΕΕ (1,2% το 2017) όσο και από τη συμμετοχή στις συγκρινόμενες χώρες (Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία) (Πίνακας Π-3, Διαγράμματα 3, Π-1, Π-2, Π-3 και Π-4).

Από τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνεται ότι, καθ' όλη την υπερδεκαετή περίοδο 2006-2019, η διαρθρωτική αλλαγή στο ειδικό βάρος του πρωτογενούς τομέα δεν παραπέμπει σε αναπτυξιακή διαδικασία αλλά στην αντιστροφή της.

Όσον αφορά τη συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην απασχόληση, διαπιστώνεται επίσης απόκλιση από το «μέσο πρότυπο», καθώς βρίσκεται σε σημαντικά υψηλότερο επίπεδο. Ειδικά την περίοδο 2009-2017, κινήθηκε σε επίπεδο υψηλότερο του 2008, στο οποίο επανήλθε έπειτα από μία δεκαετία (2018)· εξακολουθεί δηλαδή να είναι υψηλό. Επιπλέον, για πέντε χρόνια (2009-2013) κινήθηκε προς αντίθετη κατεύθυνση από αυτήν που χαρακτηρίζει την αναπτυξιακή διαδικασία (Διάγραμμα 4, Πίνακες Π-7 και Π-8).

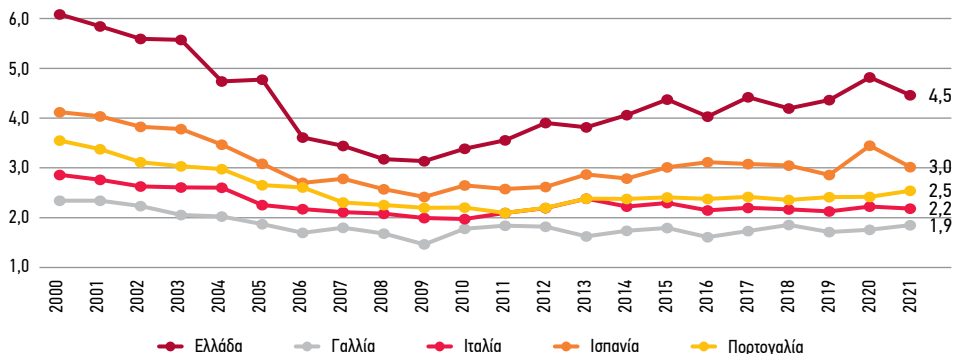
Η πορεία της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ και στην απασχόληση έχει αυτοτελή σημασία. Ωστόσο, ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η μεταξύ τους σχέση. Από τη σχέση της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ και της αντίστοιχης συμμετοχής στην απασχόληση, εξαρτάται το ύψος του αγροτικού εισοδήματος, η βιωσιμότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και η εν γένει ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα. Στην περίπτωση της Ελλάδας η εν λόγω σχέση είναι δυσμενέστερη σε σχέση με τις συγκρινόμενες χώρες (με εξαίρεση την Πορτογαλία), καθώς ο λόγος της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην απασχόληση προς τη συμμετοχή στην ΑΠΑ διαμορφώνεται σημαντικά υψηλότερα (Πίνακας Π-9 και Διάγραμμα Π-5).

Η δομική –και συνεπώς βασικότερη– αιτία για την πίεση του αγροτικού εισοδήματος συνίσταται στη σταθεροποίηση της συμμετοχής του αγροτικού τομέα στην απασχόληση σε υψηλό επίπεδο ή/και, ακόμη χειρότερα, στην αύξησή της. Αυτό συνέβη στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 2010, λόγω της υψηλής ανεργίας

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

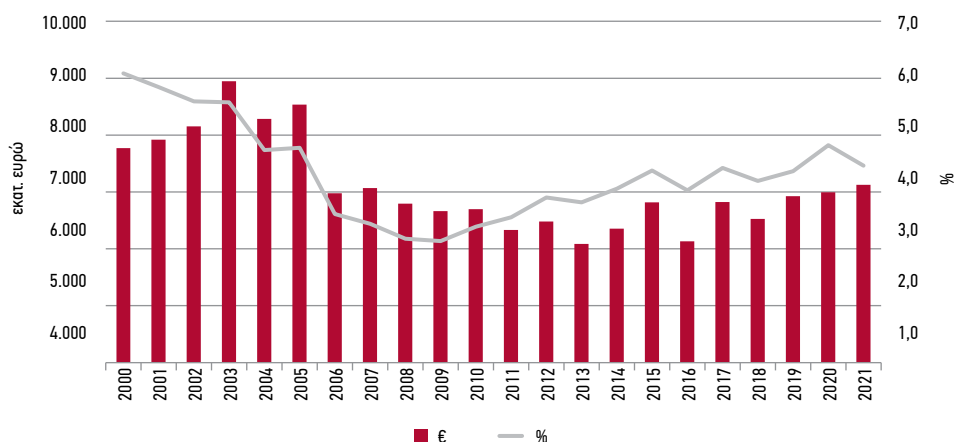
Συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα και συμμετοχή της στο σύνολο της ΑΠΑ

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

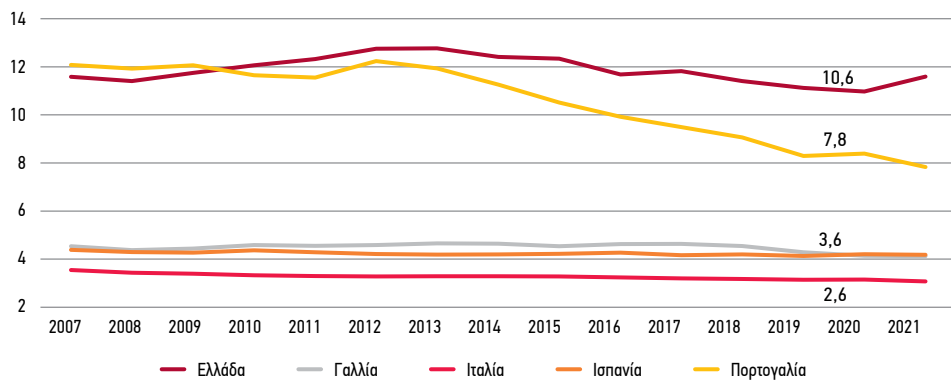
Σημείωση: Το 2006 υπήρξαν αλλαγές στο σύστημα προσδιορισμού της ΑΠΑ στον πρωτογενή τομέα.

και της αδυναμίας του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα να απορροφήσουν εργατικό δυναμικό προερχόμενο από τον πρωτογενή τομέα. Συγχρόνως, ως αποτέλεσμα της ύφεσης, προστέθηκε και ο περιορισμός των ευκαιριών για τη συμπλήρωση του εισοδήματος των αγροτών από την πολυαπασχόληση (Νικολαΐδης και Στασινόπουλος, 2015).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Ποσοστιαία συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην απασχόληση (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

Εσωτερικές αναντιστοιχίες-ασυμμετρίες του πρωτογενούς τομέα

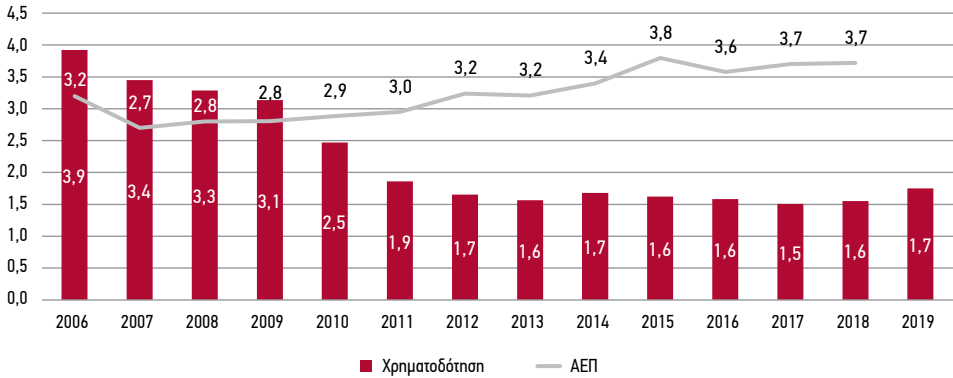
Η υπερβάλλουσα, σε σχέση με το «μέσο πρότυπο», συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στο ΑΕΠ, αλλά και η λανθασμένη αντίληψη για τον ρόλο του ως «ατμομηχανής» της ανάπτυξης συνδυάζονται με την αναντίστοιχα χαμηλή συμμετοχή του στη χρηματοδότηση από το τραπεζικό σύστημα και στην επενδυτική δραστηριότητα.

Η *χρηματοδότηση* του αγροτικού τομέα από το τραπεζικό σύστημα κρίνεται ανεπαρκής. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι την περίοδο 2010-2018 η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στη χρηματοδότηση αποκλίνει διαρκώς και μάλιστα όλο και περισσότερο από τη συμμετοχή του στο ΑΕΠ και βρίσκεται πλέον κάτω από το ήμισυ αυτής (1,6% έναντι 3,7%) (Διάγραμμα 5, Πίνακας Π-11). Επίσης, σημαντικές ανακατατάξεις παρατηρούνται την περίοδο 2006-2019 στη σύνθεση των δανείων με βάση τη χρονική τους διάρκεια. Ενώ υπάρχει μια αξιόλογη μετατόπιση προς τα μακροπρόθεσμα δάνεια (άνω των 5 ετών) από 40,5% σε 53,9%, συγχρόνως στα μικρότερης διάρκειας δάνεια εντοπίζεται μια μάλλον δυσμενής εξέλιξη, καθώς τα μεσοπρόθεσμα δάνεια (1-5 ετών), που αφορούν μεσαίας τάξης επενδυτικά σχέδια, συρρικνώθηκαν από 32,8% σε 10,6%, ενώ τα βραχυπρόθεσμα (κάτω του έτους), που καλύπτουν κυρίως λειτουργικές δαπάνες και όχι επενδυτικές πρωτοβουλίες, αυξήθηκαν από 25,5% σε 35,1% (Πίνακας Π-10, Διάγραμμα Π-11). Η δυσμενής χρηματοδότηση του πρωτογενούς τομέα προκύπτει και από τη διεθνή σύγκριση του δείκτη προσανατολισμού της χρηματοδότησης, καθώς στην Ελλάδα

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

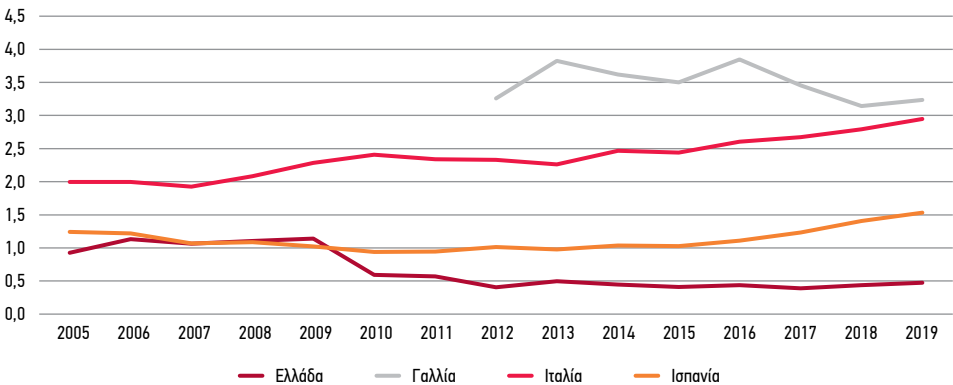
Διαχρονική μεταβολή της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα
στο ΑΕΠ και στη χρηματοδότηση (%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

Δείκτης προσανατολισμού της χρηματοδότησης στον πρωτογενή τομέα

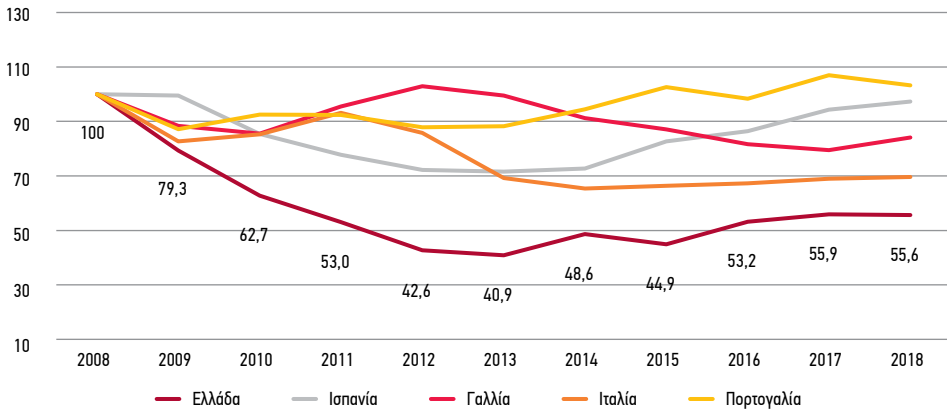
Πηγή: FAO (επεξεργασία στοιχείων)

είναι υποπολλαπλάσιος του αντίστοιχου σε Γαλλία, Ιταλία και Ισπανία (Διάγραμμα 6, Πίνακας Π-12).

Όσον αφορά τις *ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου*, το διάστημα 2010-2016 παρατηρείται σταθερή μείωση, ενώ το ύψος των επενδύσεων το 2018 ήταν σχεδόν το ήμισυ (55,6%) του 2008 (Διάγραμμα 7).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7

Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στον πρωτογενή τομέα (2008=100, %)

Πηγή: Eurostat, Economic accounts for agriculture (επεξεργασία στοιχείων)

Βέβαια, η εικόνα για τη χρηματοδότηση από το τραπεζικό σύστημα και την επενδυτική δραστηριότητα συμπληρώνεται με τους πόρους της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) που προσανατολίζονται σε εισοδηματικές ενισχύσεις και αναπτυξιακά έργα. Ωστόσο, το σύνολο των εισοδημάτων των αγροτών (από την αγροτική παραγωγή, τις ενισχύσεις και την πολυαπασχόληση), ενώ φαίνεται να είναι αρκετό για τη διατήρηση-συντήρηση του αγροτικού πληθυσμού, είναι ανεπαρκές για τον εκσυγχρονισμό του πρωτογενούς τομέα. Τα όρια ενός τέτοιου προτύπου είναι πεπερασμένα, ειδικά σε συνθήκες που απαιτούνται επιπλέον προσαρμογές και επενδύσεις λόγω των αλλαγών που σχετίζονται με το κλίμα, το περιβάλλον και την ενέργεια.

1.1.2 Η αποβιομηχάνιση

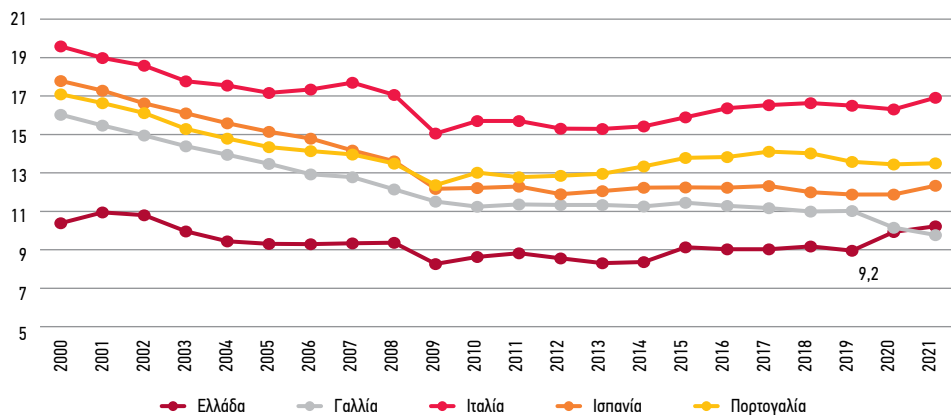
Η αποβιομηχάνιση είναι μια σύνθετη διαδικασία υπό την έννοια ότι οφείλεται σε πολλούς παράγοντες. Η ανάδειξη των βασικών και των δευτερευόντων παραγόντων που οδηγούν σε αυτήν έχει κρίσιμη σημασία τόσο για την ερμηνεία της όσο και για τη διατύπωση προτάσεων που στοχεύουν στην ανάσχεσή της.

Βασικοί δείκτες μέσω των οποίων αποτυπώνεται η αποβιομηχάνιση είναι η μείωση της συμμετοχής της μεταποίησης στη συνολική ΑΠΑ και στη συνολική απασχόληση. Στην Ελλάδα η συμμετοχή της μεταποίησης στην ΑΠΑ είναι χαμηλότερη

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8

Συμμετοχή της μεταποίησης στη συνολική ΑΠΑ (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

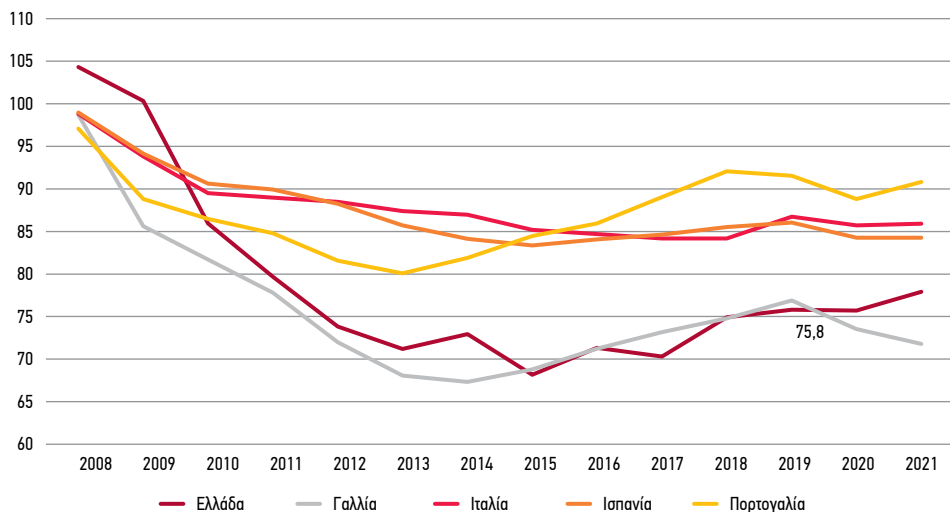
σε σχέση με τις συγκρινόμενες χώρες. Συγκεκριμένα, ανέρχεται (2019) σε μόλις 9,2% έναντι 11,2 έως 16,6% στις άλλες χώρες (Διάγραμμα 8, Πίνακες Π-15 και Π-16). Διαχρονικά (2007-2019), η μεταποίηση στην Ελλάδα δεν παρουσιάζει δυσμενέστερη εξέλιξη, καθώς έχει δείκτη διαρθρωτικής μεταβολής 0,96 έναντι 0,84 έως 0,97 των άλλων χωρών (Πίνακας Π-6). Ωστόσο, η εν λόγω πορεία απλώς διατήρησε τη συμμετοχή της μεταποίησης στο χαμηλότερο επίπεδο.

Το ειδικό βάρος της μεταποίησης στη συνολική απασχόληση της ελληνικής οικονομίας είναι επίσης χαμηλότερο σε σχέση με τις συγκρινόμενες χώρες. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της Ελλάδας ανέρχεται σε 7,7% (2019) έναντι 9,3 έως 15,5% στις άλλες χώρες (Διάγραμμα 10, Πίνακας Π-21). Διαχρονικά (2007-2019), στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας η σχετικά χαμηλότερη συμμετοχή της απασχόλησης στη μεταποίηση υποχωρεί περαιτέρω, καθώς ο αριθμός των απασχολούμενων μειώθηκε κατά 113,7 χιλιάδες άτομα (Διάγραμμα 10, Πίνακες Π-19 και Π-20). Ο δείκτης της διαρθρωτικής μεταβολής στην Ελλάδα διαμορφώθηκε στο 0,78, ωστόσο υποχώρηση της απασχόλησης στη μεταποίηση, αλλά σε ηπιότερο βαθμό, εντοπίζεται και στις συγκρινόμενες χώρες, καθώς ο δείκτης της διαρθρωτικής μεταβολής κυμάνθηκε από 0,82 έως 0,94 με εξαίρεση την Ισπανία (0,79) (Πίνακας Π-22).

Επιπλέον, από τη συμμετοχή των κλάδων της μεταποίησης στην ΑΠΑ κατά τεχνολογικό επίπεδο προκύπτει ότι στην Ελλάδα κυριαρχούν οι κλάδοι χαμηλής-μέσης

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9

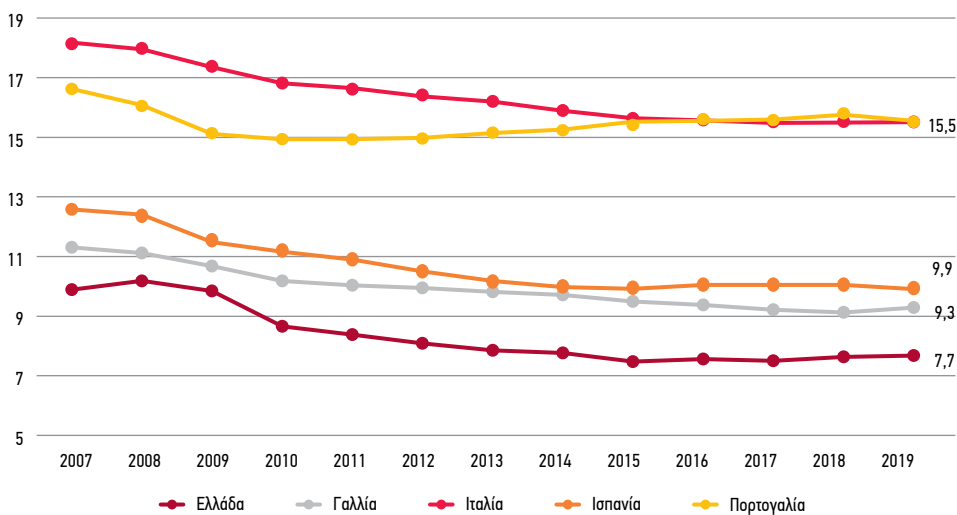
Διαχρονική μεταβολή της απασχόλησης στη μεταποίηση (2007=100, %)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10

Ποσοστιαία συμμετοχή των απασχολουμένων στη μεταποίηση στο σύνολο των απασχολουμένων (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Συμμετοχή των κλάδων της μεταποίησης στην ΑΠΑ κατά τεχνολογικό επίπεδο, 2019 (%)

Επίπεδο τεχνολογίας*	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
HT/MHT	23,0	41,3	38,9	35,2	22,2
MT/MLT	29,0	31,9	33,6	31,0	32,8
MLT	48,1	26,7	10,4	33,5	44,9

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

(*) MLT: μέση-χαμηλή τεχνολογία, MT: μέση τεχνολογία, MHT: μέση-υψηλή τεχνολογία, HT: υψηλή τεχνολογία (Galindo-Rueda and Verger, 2016).

τεχνολογίας με ειδικό βάρος που ανέρχεται σε 48,1%, ενώ στις άλλες χώρες η αντίστοιχη συμμετοχή είναι περιορισμένη, καθώς κυμαίνεται από 10,4 έως 33,5%, με εξαίρεση την Πορτογαλία (44,9%). Στη συμμετοχή των κλάδων μέσης τεχνολογίας δεν παρατηρείται διαφορά (29,0%). Στη συμμετοχή των κλάδων μέσης-υψηλής τεχνολογίας η Ελλάδα υστερεί με μόλις 23,0%, και πάλι στο ίδιο επίπεδο με την Πορτογαλία, έναντι συμμετοχής 35,2 έως 41,3% των άλλων χωρών (Πίνακας 2).

Η εικόνα των κλάδων της μεταποίησης για όλες τις συγκρινόμενες χώρες, όσον αφορά το ειδικό βάρος στην ΑΠΑ, το τεχνολογικό επίπεδο και τη διαρθρωτική μεταβολή παρουσιάζονται στους Πίνακες 3 και 4. Η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού, που κατατάσσεται στους κλάδους χαμηλής-μέσης τεχνολογίας, είναι στην Ελλάδα ο κλάδος με τη σημαντικά υψηλότερη συμμετοχή στη μεταποίηση (35,2% το 2019) και συγχρόνως ο κλάδος με τη μεγαλύτερη θετική διαρθρωτική μεταβολή την περίοδο 2007-2019 (1,53). Ωστόσο, υπάρχουν δύο κλάδοι μέσης και μέσης-υψηλής τεχνολογίας με ιδιαίτερα αξιόλογη διαρθρωτική μεταβολή, πλην όμως με σχετικά χαμηλή συμμετοχή. Πρόκειται για τους κλάδους παραγωγής χημικών ουσιών και προϊόντων, παραγωγής βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων και κατασκευής ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων.

Συνεπώς, η αποβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας αποδίδεται, μεταξύ άλλων, στο σχετικά χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο και στη χαμηλή ανταγωνιστικότητα, που έδωσαν χώρο στα εισαγόμενα καταναλωτικά και κεφαλαιουχικά βιομηχανικά προϊόντα να καλύψουν την εγχώρια ζήτηση, να εκτοπίσουν την εγχώρια βιομηχανική παραγωγή και κατά προέκταση να περιορίσουν και τις εξαγωγικές δυνατότητες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Διαρθρωτική μεταβολή των κλάδων της μεταποίησης με βάση τη συμμετοχή τους στο σύνολο της μεταποίησης (2019/2007)

Κλάδος	Επίπεδο τεχνολογίας*	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού	MLT	1,53	1,10	1,17	1,13	1,13
Κλωστούφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος	MLT	0,46	0,85	0,97	1,04	0,97
Βιομηχανία ξύλου, χαρτιού, εκτυπώσεων, αναπαραγωγής	MLT	0,47	0,83	0,81	0,79	0,82
Παραγωγή οπτόνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου	MLT	0,76	0,56	0,37	0,99	0,67
Παραγωγή χημικών ουσιών & προϊόντων	MHT	1,83	1,32	1,14	1,16	0,85
Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων & φαρμακευτ. σκευασμάτων	HT	1,71	0,90	1,24	1,10	1,20
Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες, Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων	MT	0,81	0,83	0,89	0,86	0,97
Παραγωγή βασικών μετάλλων, μεταλλ. προϊόντων, εκτός μπχαν. & είδη εξοπλ.	MT/ MLT	0,80	0,85	0,94	0,87	1,06
Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων	HT	1,38	0,93	0,98	0,76	0,53
Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού	MHT	0,93	0,85	0,93	0,82	0,92
Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού π.δ.κ.α.	MHT	0,83	0,84	1,14	1,10	1,06
Κατασκευή μηχανοκίνητων οχημάτων, ρυμουλκούμενων & ημιρυμουλκούμενων οχημάτων	MHT	0,93	1,18	1,08	1,14	1,23
Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταπ. δραστηριότητες, επισκευή & εγκατάσταση μηχανημ. & εξοπλισμού	MT	0,98	1,18	1,01	1,04	1,24

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

(*) MLT: μέση-χαμηλή τεχνολογία, MT: μέση τεχνολογία, MHT: μέση-υψηλή τεχνολογία, HT: υψηλή τεχνολογία (Galindo-Rueda and Verger, 2016).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστία συμμετοχή στην ΑΠΑ της μεταποίησης (2019) και διαρθρωτική μεταβολή (ΔΜ) την περίοδο 2007-2019 κατά κλάδο και επίπεδο τεχνολογίας του κλάδου

Κλάδος	Επίπεδο τεχνολογίας*	Ελλάδα		Γαλλία		Ιταλία		Ισπανία		Πορτογαλία	
		ΔΜ	%	ΔΜ	%	ΔΜ	%	ΔΜ	%	ΔΜ	%
Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων	HT	1,71	5,8	0,90	5,3	1,24	3,8	1,1	5,0	1,2	2,4
	HT	1,38	2,1	0,93	5,4	0,98	3,3	0,76	1,4	0,53	1,9
Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων	MHT	1,83	6,3	1,32	8,6	1,14	4,4	1,16	7,0	0,85	3,4
	MHT	0,93	3,3	0,85	2,9	0,93	4,3	0,82	3,3	0,92	2,7
Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού	MHT	0,93	3,1	1,18	14,1	1,08	8,4	1,14	12,9	1,23	8,1
Κατασκευή μηχανοκίνητων οχημάτων, ρυμουλκούμενων και ημιρυμουλκούμενων οχημάτων	MHT	0,83	2,4	0,84	5	1,14	14,7	1,10	5,6	1,06	3,7
Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού π.δ.κ.α.	Σύνολο HT και MHT	-	23	-	41,3	-	38,9	-	35,2	-	22,2
Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες, Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων	MT	0,81	9,2	0,83	8,2	0,89	8,8	0,86	9,6	0,97	11,9
Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστ. επισκευή και εγκατάσταση μηχανημ. & εξοπλισμού	MT	0,98	5,1	1,18	13,2	1,01	8,9	1,04	8,2	1,24	8,8
Παραγωγή βασικών μετάλλων, μεταλλικών προϊόντων, εκτός μηχαν. και ειδών εξοπλ.	MT	0,8	14,7	0,85	10,5	0,94	15,9	0,87	13,2	1,06	12,1
Σύνολο MT		-	29	-	31,9	-	33,6	-	31	-	32,8
Βιομηχανία τροφίμων-ποτών	MLT	1,53	35,2	1,1	18,9	1,17	11,3	1,13	19,0	1,13	16,9
Βιομηχανία ξύλου, χαρτού, εκτυπώσεων, αναπαραγωγής	MLT	0,47	5,3	0,83	4,7	0,81	5,7	0,79	6,1	0,82	10,1
Παραγωγή οπών/ραβδων και προϊόντων διύλισης πετρελαίου	MLT	0,76	4,3	0,56	0,7	0,37	0,7	0,99	1,9	0,67	1,7
Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος	MLT	0,46	3,3	0,85	2,4	0,97	9,7	1,04	6,5	16,2	16,2
Σύνολο MLT		-	48,1	-	26,7	-	10,4	-	33,5	-	44,9

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)
(*) MLT: μέση-χαμηλή τεχνολογία, MT: μέση τεχνολογία, MHT: μέση-υψηλή τεχνολογία, HT: υψηλή τεχνολογία (Galindo-Rueda and Verger, 2016).

Οι δυσμενείς επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης εντοπίζονται και στα εξής πεδία:

- ▶ Όσον αφορά την *τομεακή σύνθεση*, η αποβιομηχάνιση συνέβαλε στην απόκλιση από το «μέσο πρότυπο», η οποία αποτυπώθηκε στην υποβάθμιση της μεταποίησης και στην υπέρμετρη τριτογενεοποίηση στη σύνθεση της ΑΠΑ (Υποκεφ. 1.1).
- ▶ Όσον αφορά τις εγχώριες *κλαδικές διασυνδέσεις*, η υποχώρηση της βιομηχανίας –που είναι ο κλάδος με τις περισσότερες δυνατότητες για σύναψη κλαδικών διασυνδέσεων (Hirschmann, 1958)– συνέβαλε στην αποδυνάμωσή τους και συνεπώς περιόρισε τις δυνατότητες για εγχώρια προστιθέμενη αξία και για δημιουργία θέσεων εργασίας (Υποκεφ. 1.2). Ειδικά όσον αφορά τις επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης στο αγροτροφικό σύστημα, επισημαίνεται ο περιορισμός των δυνατοτήτων για αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή των τροφίμων και την κάλυψη του αντίστοιχου χώρου (Υποκεφ. 1.1.1).
- ▶ Η εξασθένηση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων θα είχε αναπτυξιακό περιεχόμενο, αν αντισταθιζόνταν από την αναβάθμιση της συμμετοχής στις διεθνείς αλυσίδες αξίας, κάτι που όμως δεν παρατηρήθηκε (Υποκεφ. 1.3). Όσον αφορά τη θέση της χώρας στον *διεθνή καταμερισμό εργασίας*, η αποβιομηχάνιση επιβάρυνε το εμπορικό ισοζύγιο τόσο στα ενδιάμεσα όσο και στα τελικά προϊόντα, επέδρασε αυξητικά στο εισαγωγικό περιεχόμενο της παραγωγής και των εξαγωγών. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτούργησε και η επιδείνωση των όρων εμπορίου τόσο λόγω της σχετικά περιορισμένης συμμετοχής των βιομηχανικών προϊόντων στη σύνθεση της παραγωγής και των εξαγωγών όσο και λόγω του χαμηλού-μέσου τεχνολογικού επιπέδου της βιομηχανικής παραγωγής (Υποκεφ. 1.3).

Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού

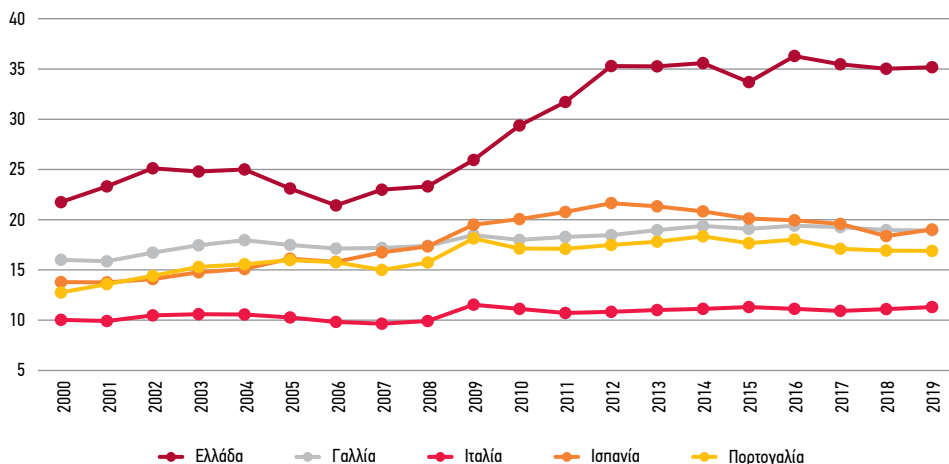
Στην Ελλάδα το ειδικό βάρος της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού στην ΑΠΑ της μεταποίησης ανέρχεται σε 35,2% (2019) και είναι σημαντικά υψηλότερο σε σχέση με τις συγκρινόμενες χώρες, όπου κυμαίνεται από 11,3 έως 18,9% (Διάγραμμα 11, Πίνακες Π-23 και Π-24). Η ίδια εικόνα παρατηρείται και στην απασχόληση, καθώς στην Ελλάδα ανέρχεται (2019) σε 37,7%, ενώ στις άλλες χώρες κυμαίνεται από 12,2 έως 21,6% (Πίνακας Π-28).

Στη διάρκεια της περιόδου 2007-2019 η προστιθέμενη αξία της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού αυξήθηκε σε τρέχουσες τιμές από 4.526 σε 5.150

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11

Διαχρονική εξέλιξη της ποσοστιαίας συμμετοχής της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού στην ΑΠΑ της μεταποίησης (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

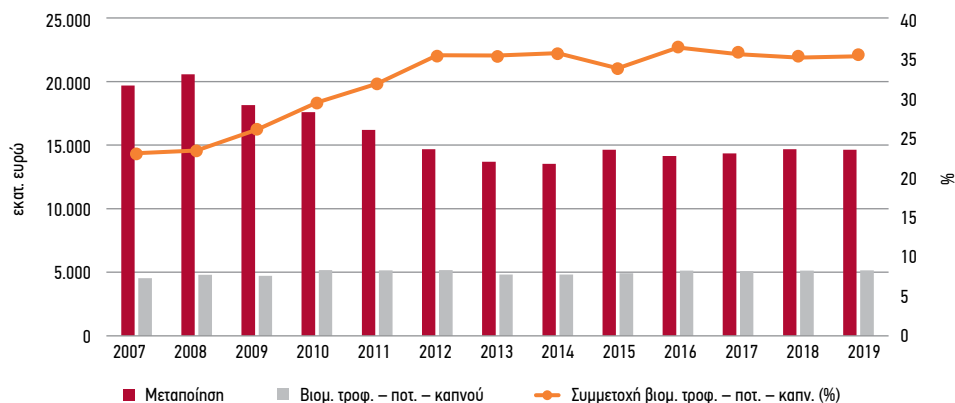
εκατ. ευρώ. Στο ίδιο διάστημα η συμμετοχή της στο σύνολο της μεταποίησης αυξήθηκε από 23,0% σε 35,0% και στο σύνολο ΑΠΑ της χώρας από 2,2% σε 3,2%. Η δυσανάλογη αύξηση της ποσοστιαίας συμμετοχής, σε σχέση με την απόλυτη αύξηση της προστιθέμενης αξίας, οφείλεται κυρίως στη μείωση της προστιθέμενης αξίας των άλλων κλάδων της μεταποίησης (Διάγραμμα 12, Πίνακες 5, 6 και Π-23).

Η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού στην Ελλάδα, παρά την ήδη σημαντικά υψηλότερη συμμετοχή της στην ΑΠΑ της μεταποίησης, εμφανίζει και ιδιαίτερα θετική διαρθρωτική μεταβολή, σε σχέση τόσο με τους άλλους κλάδους της μεταποίησης όσο και με τις συγκρινόμενες χώρες. Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα την περίοδο 2007-2017 αναβάθμισε σημαντικά τη σχετική θέση της στο σύνολο της μεταποίησης, καθώς κατέγραψε δείκτη διαρθρωτικής μεταβολής 1,6 (Διάγραμμα 13). Όσον αφορά τη διεθνή σύγκριση, στο διάστημα 2007-2019 παρουσίασε επίσης ιδιαίτερα υψηλότερο δείκτη διαρθρωτικής μεταβολής: 1,53 έναντι 1,10 έως 1,17 στις συγκρινόμενες χώρες (Πίνακας Π-25).

Όσον αφορά το ειδικό βάρος στην απασχόληση, η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού με 135,4 χιλ. απασχολούμενους κατέχει την πρώτη θέση στη μεταποίηση. Επιπλέον, στο διάστημα 2017-2019 σημείωσε σημαντική αύξηση της συμμετοχής,

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12

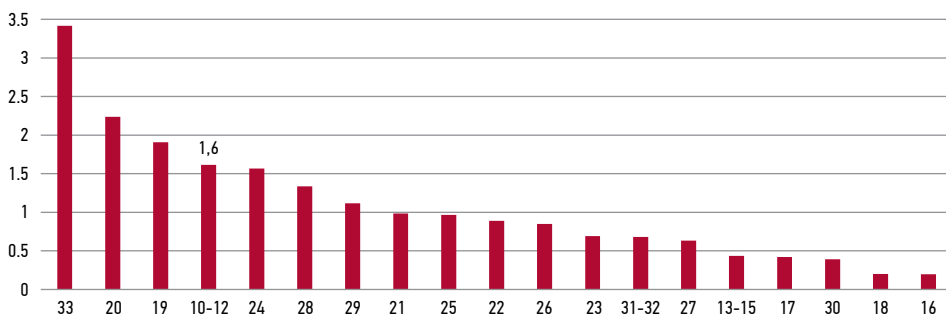
ΑΠΑ στη μεταποίηση και στη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού στην Ελλάδα

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13

Διαρθρωτική μεταβολή της συμμετοχής στην ΑΠΑ των κλάδων* της μεταποίησης την περίοδο 2007-2017

(*) Κωδικοί κλάδων

10-12 Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού

13-15 Παραγωγή κλωστοϋφ. υλών, ειδών ενδυμασίας, δέρματος

και δερματίνων ειδών

16 Βιομ. ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό,

εκτός από έπιπλα

17 Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων

18 Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων

19 Παραγωγή οπτόθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου

20 Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων

21 Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμ.

παρασκευασμάτων

22 Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και

πλαστικές ύλες

23 Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων

24 Παραγωγή βασικών μετάλλων

25 Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων (εκτός από μηχανήματα

και τα είδη εξοπλισμού)

26 Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και

οπτικών προϊόντων

27 Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού

28 Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού π.δ.κ.α.

29 Κατασκευή μηχανοκίνητων οχημάτων, ρυμουλκούμενων και

ημιρμυλκούμενων

30 Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών

31-32 Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες

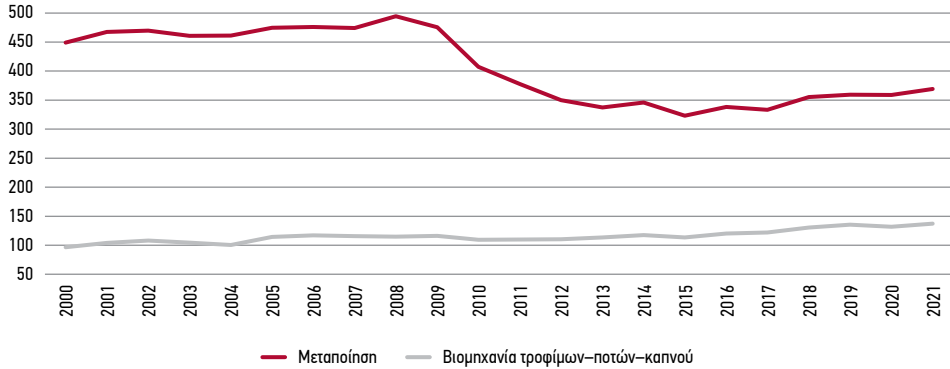
33 Επισκευή και εγκατάσταση μηχανημάτων και εξοπλισμού

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 14

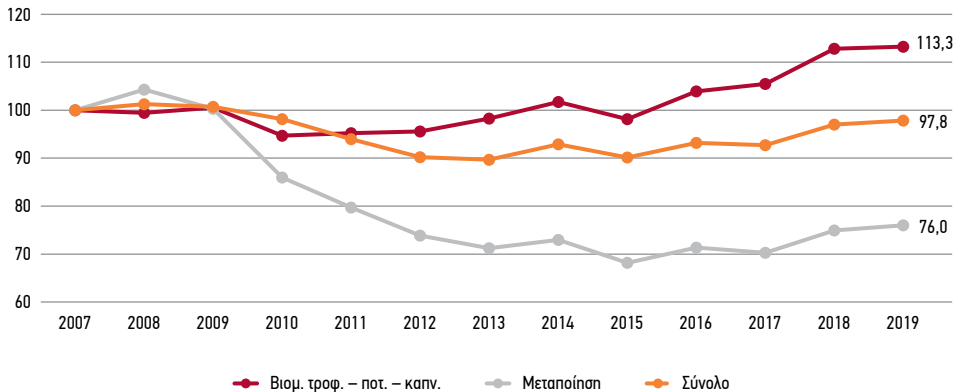
Αριθμός των απασχολουμένων στη μεταποίηση και στη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού στην Ελλάδα (χιλ. άτομα)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 15

Ποσοστιαία μεταβολή των απασχολουμένων στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας, στη μεταποίηση και στη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού (2007=100, %)

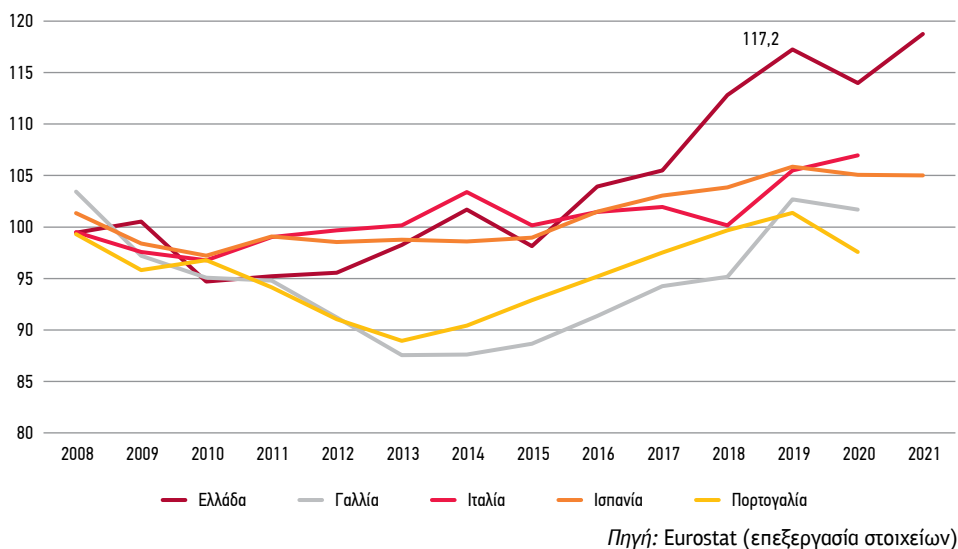

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

η οποία όμως οφείλεται στη σχετικά μικρότερη μείωση των απασχολουμένων σε σχέση τόσο με το σύνολο της μεταποίησης όσο και με το σύνολο της οικονομίας. Συγκεκριμένα, η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού αύξησε τη συμμετοχή της στην απασχόληση στον κλάδο της μεταποίησης από 24,4% σε 37,7% και στο σύνολο της οικονομίας από 2,4% σε 2,8% (Διαγράμματα 14, 15 και 16· Πίνακες Π-26,

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 16

Διαχρονική μεταβολή της απασχόλησης στη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού (2007=100, %)

Π-27, Π-28 και Π-29). Ο δείκτης της διαρθρωτικής μεταβολής στην απασχόληση της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού ανήλθε στο 1,55. Θετική διαρθρωτική μεταβολή παρατηρείται και στις άλλες χώρες, αλλά σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο συμμετοχής και σε σημαντικά ηπιότερο βαθμό (1,11 έως 1,34) (Πίνακας Π-30).

Η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού συγκαταλέγεται στους κλάδους με σχετικά χαμηλό-μεσαίο τεχνολογικό επίπεδο· συνεπώς, το υψηλότερο ειδικό βάρος της στην ΑΠΑ της μεταποίησης, σε συνδυασμό με την αυξημένη διαρθρωτική μεταβολή, επηρεάζει το τεχνολογικό επίπεδο του συνόλου της μεταποίησης προς αυτή την κατεύθυνση.

Η σχέση του ειδικού βάρους του πρωτογενούς τομέα και της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού

Η εξέταση της σχέσης του πρωτογενούς τομέα με τη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού αναδεικνύει ένα ευρύ φάσμα αναπτυξιακών δυνατοτήτων. Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας, παρά το γεγονός ότι στο διάστημα 2007-2017 η αναλογία

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα, της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού και συνολικά του αγροτροφικού συστήματος

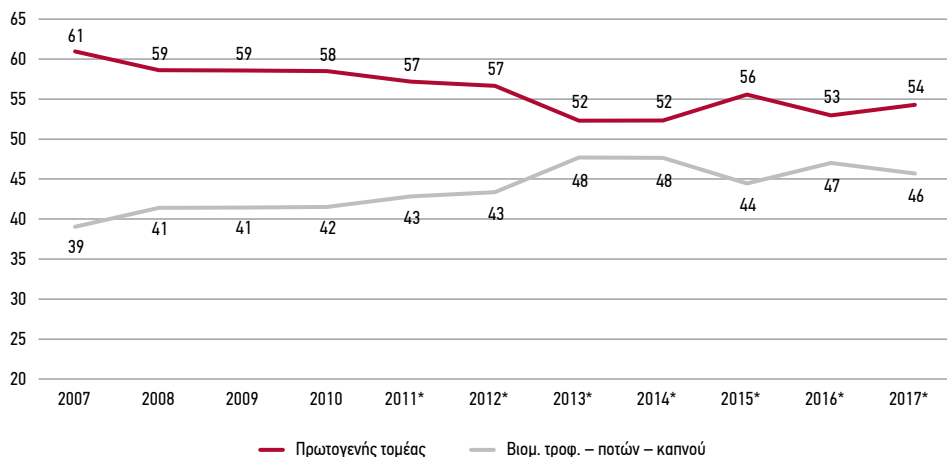
	Πρωτογενής τομέας	Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού	Σύνολο αγροτροφικού συστήματος	Πρωτογενής τομέας	Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού	Σύνολο αγροτροφικού συστήματος
	ΑΠΑ (τρέχουσες τιμές, κιλ. ευρώ)			Συμμετοχή στην ΑΠΑ (%)		
2007	7.068	4.526	11.594	2,7	2,2	4,9
2008	6.793	4.797	11.590	2,8	2,2	5,0
2009	6.663	4.711	11.373	2,8	2,2	5,0
2010	6.519	4.626	11.145	2,9	2,3	5,2
2011*	6.109	4.576	10.685	3,0	2,5	5,5
2012*	6.191	4.736	10.926	3,2	2,8	6,0
2013*	5.794	5.284	11.078	3,2	3,3	6,5
2014*	6.070	5.528	11.599	3,4	3,5	6,9
2015*	6.730	5.385	12.115	3,8	3,4	7,2
2016*	6.313	5.605	11.918	3,6	3,6	7,2
2017*	6.673	5.616	12.289	3,7	3,6	7,3

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)
(*) Προσωρινά στοιχεία.

του πρωτογενούς τομέα και της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού στο αγροτροφικό σύστημα μεταβλήθηκε από 61%-39% σε 54%-46% (Πίνακας 5, Διαγράμματα 17, 18 και Π-14), η ΑΠΑ της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού παραμένει σημαντικά κάτω από την ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα στο επίπεδο του 75%. Η εικόνα στην Ελλάδα είναι δυσμενέστερη σε σχέση με όλες τις συγκρινόμενες χώρες, όπου ο σχετικός δείκτης ανέρχεται στο 80% (Ιταλία, Ισπανία) ή υπερβαίνει και το 100% (Γαλλία, Πορτογαλία) (Πίνακας Π-32, Διάγραμμα Π-13). Η δυσμενέστερη σχέση μεταξύ της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού και του πρωτογενούς τομέα περιορίζει τις δυνατότητες για αύξηση της προστιθέμενης αξίας του αγροτροφικού συστήματος, διαφοροποίηση των προϊόντων, ενίσχυση της περιφερειακής ανάπτυξης και χρονική και γεωγραφική διεύρυνση των εξαγωγών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 17

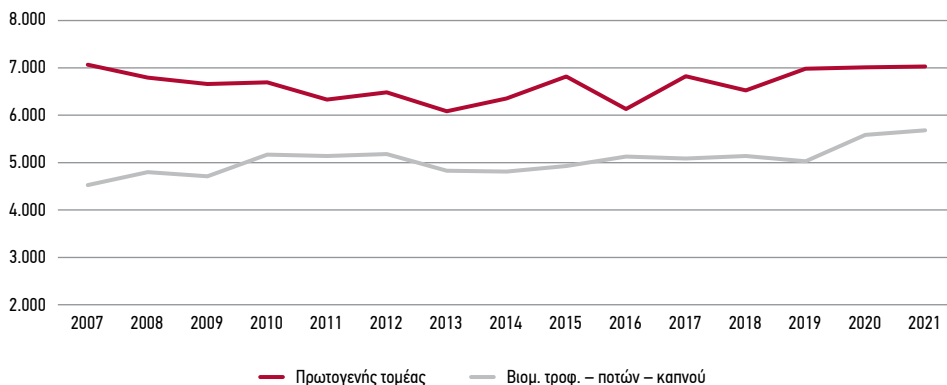
Ειδικό βάρος του πρωτογενούς τομέα και της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού στο αγροτροφικό σύστημα (%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)
(*) Προσωρινά στοιχεία.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 18

ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα και της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού, Ελλάδα (1.000 ευρώ)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

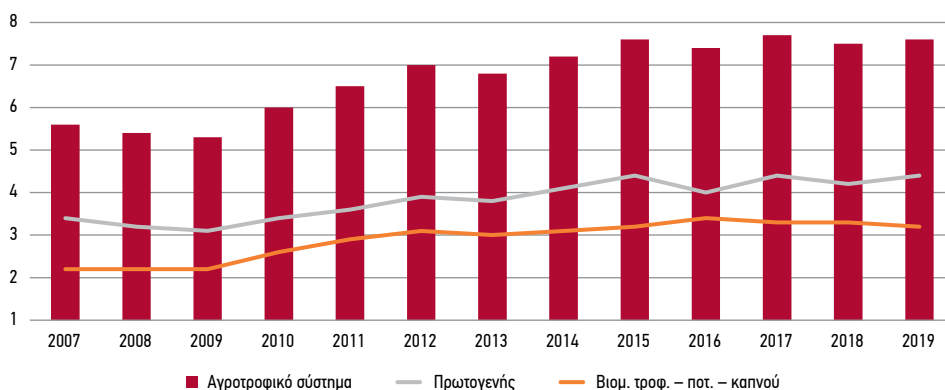
Συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα, της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού και του αγροτροφικού συστήματος στο σύνολο της ΑΠΑ, Ελλάδα (%)

	Πρωτογενής (1)	Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού (2)	Αγροτροφικό σύστημα (1+2)
2007	3,4	2,2	5,6
2008	3,2	2,2	5,4
2009	3,1	2,2	5,3
2010	3,4	2,6	6,0
2011	3,6	2,9	6,5
2012	3,9	3,1	7,0
2013	3,8	3,0	6,8
2014	4,1	3,1	7,2
2015	4,4	3,2	7,6
2016	4,0	3,4	7,4
2017	4,4	3,3	7,7
2018	4,2	3,3	7,5
2019	4,4	3,2	7,6
2020	4,8	3,9	8,7
2021	4,4	3,6	8,0

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 19

Συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα, της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού και του αγροτροφικού συστήματος στο σύνολο της ΑΠΑ, Ελλάδα (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

1.1.3 Η υπέρμετρα και στρεβλή τριτογενοποίηση

Προϊούσης της οικονομικής ανάπτυξης η τριτογενοποίηση συνιστά μια «φυσιολογική» διαδικασία, πρόκειται δηλαδή για διαρθρωτική αλλαγή με αναπτυξιακό περιεχόμενο. Ωστόσο, κάθε εκδοχή της τριτογενοποίησης δεν είναι αποτέλεσμα της ανάπτυξης. Καθώς η τριτογενοποίηση συνιστά φαινόμενο με μεγάλο βαθμό ανομοιομορφίας, τόσο όσον αφορά τα αίτια όσο και τα αποτελέσματα, μπορεί να προέρχεται και από φαινόμενα αποδιάρθρωσης και συνεπώς να στερείται αναπτυξιακού περιεχομένου. Η διάκριση των αναπτυξιακών από τις αποδιάρθρωτικές αιτίες της τριτογενοποίησης είναι πολύπλοκη διαδικασία, ωστόσο ακόμη και η σκιαγράφησή τους είναι χρήσιμη. Η διάκριση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για την περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, καθώς, λόγω της υπερβολικής παρουσίας του τριτογενούς τομέα, γίνεται συχνά μια ισοπεδωτική αναφορά στις υπηρεσίες, που συνιστά εσφαλμένη γενίκευση. Μια αποτίμηση της τριτογενοποίησης είναι ολοκληρωμένη αν περιλαμβάνει τα αίτια που την προκάλεσαν, το επίπεδο της τεχνολογίας και της τεχνογνωσίας, την κλαδική σύνθεση, τις εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις που αναπτύσσει και τις διασυνδέσεις με τις διεθνείς αλυσίδες αξίας. Συνεπώς, μια γενική αναφορά στην τριτογενοποίηση της οικονομίας είναι ατελής. Κρίσιμη σημασία έχει το αν μέρος της ανάπτυξης των υπηρεσιών προέρχεται από τη διαδικασία outsourcing, δηλαδή από τη μεταφορά δραστηριοτήτων που προηγουμένως λάμβαναν χώρα εντός των μεταποιητικών επιχειρήσεων προς τον τριτογενή τομέα (π.χ. υπηρεσίες μάρκετινγκ, μεταφορές). Η διαδικασία outsourcing συνιστά μια από τις αιτίες της «αποβιομηχάνισης» (Berlingieri, 2014), και μάλιστα χαρακτηρίζεται στατιστική πλάνη (Tregenna, 2015), καθώς πρόκειται για μεταφορά δραστηριότητας από έναν τομέα σε άλλο και όχι για κατάργησή της.

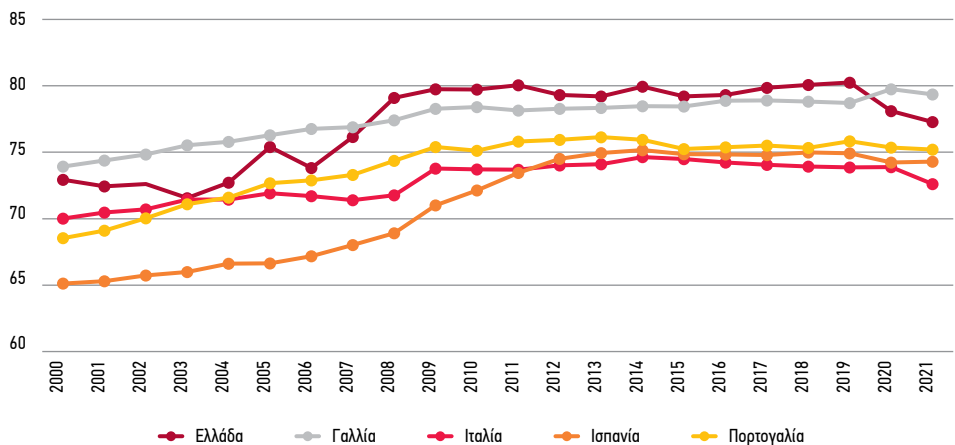
α. Το ειδικό βάρος του τριτογενούς τομέα

Η υπέρμετρα συμμετοχή του τριτογενούς τομέα στην ελληνική οικονομία συμβάλλει σημαντικά στην απόκλιση από το «μέσο πρότυπο». Συγκεκριμένα, στην τομεακή σύνθεση της ΑΠΑ της ελληνικής οικονομίας ο τριτογενής τομέας έχει (2019) ειδικό βάρος (80,3%) υψηλότερο από όλες τις συγκρινόμενες χώρες, ακόμη και από τις πιο αναπτυγμένες (Γαλλία 78,7%, Ιταλία 73,9%) (Πίνακας 1, Διαγράμματα 20, Π-33 και Π-34). Η διαρθρωτική μεταβολή την περίοδο 2007-2019, βάσει της συμμετοχής στην ΑΠΑ, διαμορφώθηκε στην Ελλάδα στο 1,05 και δεν αποκλίνει ιδιαίτερα από τους δείκτες των άλλων χωρών, αλλά η τιμή του εν λόγω δείκτη απλώς συνιστά

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 20

Συμμετοχή του τριτογενούς τομέα στην ΑΠΑ (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

διατήρηση του σχετικά υψηλότερου βαθμού συμμετοχής του τριτογενούς τομέα στην Ελλάδα (1,02-1,10) (Πίνακας Π-6).

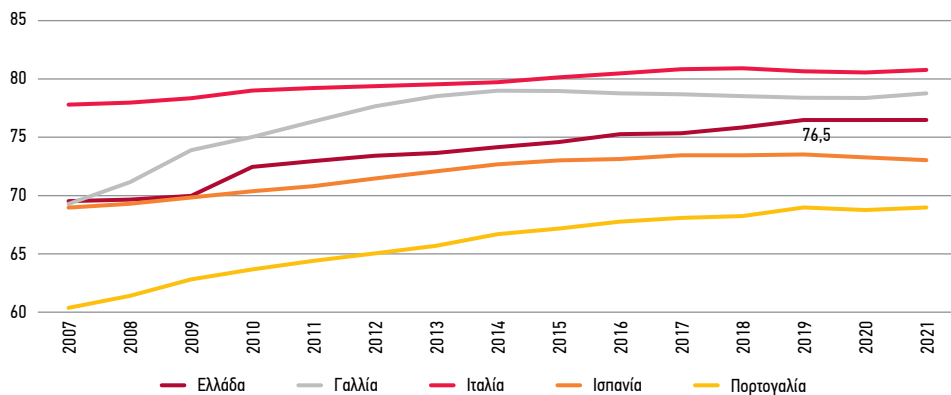
Διαφορετική είναι η εικόνα της συμμετοχής του τριτογενούς τομέα στην απασχόληση της ελληνικής οικονομίας, καθώς ανέρχεται σε 76,5% (2019) και βρίσκεται μεταξύ των περισσότερο αναπτυγμένων χωρών (Γαλλία 78,4%, Ιταλία 80,7%) και αυτών που είναι σχεδόν στο ίδιο επίπεδο ανάπτυξης (Ισπανία 73,5%, Πορτογαλία 69,0%) (Διάγραμμα 21, Πίνακες Π-35 και Π-36). Η διαρθρωτική μεταβολή της απασχόλησης (2007-2019) στην Ελλάδα (1,10) δεν αποκλίνει ιδιαίτερα από τους δείκτες των άλλων χωρών (1,04-1,14) (Πίνακας Π-37).

Η κλαδική σύνθεση του τομέα των υπηρεσιών

Ο τριτογενής τομέας αποτελείται από ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων με διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά όσον αφορά την τεχνολογία, την τεχνογνωσία, την παραγωγικότητα κ.λπ. Συνεπώς, η ανάλυση της εσωτερικής κλαδικής σύνθεσής του έχει ιδιαίτερη σημασία για την αξιολόγησή του. Το υπέρμετρο ειδικό βάρος του τριτογενούς τομέα στην Ελλάδα συνοδεύεται από την υψηλή παρουσία κλάδων χαμηλού επιπέδου τεχνολογίας και τεχνογνωσίας. Η κλαδική σύνθεση των υπηρεσιών στην Ελλάδα, από την οπτική του επιπέδου της τεχνολογίας και της τεχνογνωσίας, φαίνεται γενικά δυσμενέστερη σε σχέση με τις συγκρινόμενες χώρες. Συγκεκριμένα, έχει *αρκετά πιο*

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 21

Συμμετοχή του τριτογενούς τομέα στην απασχόληση (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

αυξημένη παρουσία σε «Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και μοτοσικλετών, μεταφορά και αποθήκευση, υπηρεσίες παροχής καταλύματος και υπηρεσίες εστίασης» με 33,9% έναντι 22,7 έως 32,0% των άλλων χωρών. Επίσης, πιο *αυξημένη* παρουσία παρατηρείται στη «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας» (20,3%) έναντι 15,5 έως 18,2% των άλλων χωρών. Συγχρόνως, *υπολείπεται σημαντικά* στις «Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες» με μόλις 6,5% έναντι 10,9 έως 17,9% των άλλων χωρών (Πίνακας Π-38). Στους λοιπούς κλάδους δεν εμφανίζεται ιδιαίτερη διαφοροποίηση (Δημόσια διοίκηση και άμυνα, Υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, Εκπαίδευση, Δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα, Ενημέρωση και επικοινωνία, Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες, Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, Επισκευές ειδών νοικοκυριού και άλλες υπηρεσίες) (Πίνακας Π-38).

Διαρθρωτική μεταβολή της κλαδικής σύνθεσης του τριτογενούς τομέα

Όσον αφορά τη διαρθρωτική μεταβολή της κλαδικής σύνθεσης του τριτογενούς τομέα την περίοδο 2007-2019 (Πίνακας Π-39), εντοπίζονται τα εξής:

- ▶ Η Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, με ήδη αυξημένο ειδικό βάρος, σημείωσε ιδιαίτερα αυξητική διαρθρωτική μεταβολή (1,3) έναντι 0,97-1,12 στις άλλες χώρες. Εξάρτηση αποτελεί η Πορτογαλία (1,44), η οποία όμως και έτσι υπολείπεται σημαντικά στη συμμετοχή στο σύνολο των υπηρεσιών σε σχέση με την Ελλάδα.

- ▶ Ιδιαίτερη υποχώρηση στη διαρθρωτική μεταβολή σημείωσαν οι κλάδοι Ενημέρωση και επικοινωνία (0,75), Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες (0,77), Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, επισκευές ειδών νοικοκυριού και άλλες υπηρεσίες (0,79). Πρόκειται για σημαντική διαφορετική συμπεριφορά των εν λόγω κλάδων σε σχέση με τις άλλες χώρες.
- ▶ Δεν παρουσίασαν ιδιαίτερη διαρθρωτική μεταβολή οι κλάδοι: Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και μοτοσικλετών, μεταφορά και αποθήκευση, υπηρεσίες παροχής καταλύματος και υπηρεσίες εστίασης (1,02), Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες (1,02), Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση (0,96). Σε αυτούς τους κλάδους παρατηρείται σχεδόν η ίδια συμπεριφορά και στις άλλες χώρες με ελάχιστες εξαιρέσεις.

β. Τα αίτια της τριτογενοποίησης

Η τριτογενοποίηση συντελείται ταυτόχρονα με τον σχετικό περιορισμό της εγχώριας παραγωγικής βάσης του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα. Ο τομέας των υπηρεσιών στην Ελλάδα πήρε μεγάλες διαστάσεις τις δεκαετίες του 1990 και του 2000, πριν από την έναρξη της ύφεσης το 2008, η οποία συρρίκνωσε περαιτέρω την παραγωγική βάση (Βαϊτσός και Μισσός, 2018). Ειδικότερα, τη δεκαετία του 1990 λόγω υποχώρησης της βιομηχανίας και της γεωργίας και τη δεκαετία του 2000 λόγω της δανειοδοτούμενης επεκτατικής περιόδου (κυρίως Διαχείριση ακίνητης περιουσίας).

Συμπερασματικά, ο τριτογενής τομέας συνιστά βασική παράμετρο της απόκλισης της ελληνικής οικονομίας από το «μέσο πρότυπο», η οποία έχει ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά. Εκφράζεται κυρίως μέσω της υπέρμετρης συμμετοχής στην ΑΠΑ και σε μικρότερο βαθμό μέσω της συμμετοχής στην απασχόληση. Συγχρόνως, στην κλαδική σύνθεση του τριτογενούς τομέα κατέχουν μεγάλο ειδικό βάρος υπηρεσίες χαμηλής τεχνολογίας και τεχνογνωσίας.

1.2 Οι κλαδικές διασυνδέσεις του αγροτροφικού συστήματος

Το πλαίσιο λειτουργίας της παγκόσμιας οικονομίας χαρακτηρίζεται από αυξανόμενο κατακερματισμό της παραγωγικής διαδικασίας και από τον συνακόλουθο γεωγραφι-

κό και κλαδικό επιμερισμό της προστιθέμενης αξίας. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων είναι οι αλλαγές στη δομή των αλυσίδων αξίας και συγκεκριμένα η ανακατανομή της προστιθέμενης αξίας ανάμεσα στο τελικό προϊόν, στα ενδιάμεσα προϊόντα και στις διαδικασίες. Ο εντεινόμενος κατακερματισμός και η διεθνοποίηση των αλυσίδων αξίας επιφέρουν ανακατατάξεις στους χώρους όπου δημιουργείται η προστιθέμενη αξία. Πρόκειται για διαδικασίες που συνεπάγονται την περαιτέρω αναβάθμιση της σημασίας των κλαδικών διασυνδέσεων, μεγάλο τμήμα των οποίων μετατοπίζεται από το εγχώριο στο διεθνές επίπεδο. Συνεπώς, κατά την αναπτυξιακή διαδικασία έχει σημασία τι τμήμα αυτής της αξίας συγκρατείται στο εγχώριο παραγωγικό σύστημα και τι τμήμα μετατοπίζεται στο εξωτερικό. Αυτό αποτυπώνεται και μπορεί να εκτιμηθεί από την εξέλιξη της πυκνότητας των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων και από το εισαγωγικό περιεχόμενο της παραγωγής. Σε αυτό το ευρύτερο και δυναμικά μεταβαλλόμενο πλαίσιο, η ανάλυση των κλαδικών διασυνδέσεων του πρωτογενούς τομέα και ευρύτερα του αγροτροφικού συστήματος είναι σημαντική.

Οι κλαδικές διασυνδέσεις του αγροτροφικού συστήματος στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται από σχετικά ασθενείς κάθετες και οριζόντιες εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις (βλ. σχετικά Μπελεγρή-Ρομπόλη κ.ά., 2010· Οικονομάκης και Μαρκάκη, 2020). Στην παρούσα μελέτη δίνεται έμφαση στην ανάλυση των κλαδικών διασυνδέσεων του αγροτροφικού συστήματος σε σύγκριση με τα αντίστοιχα μεγέθη χωρών με υψηλότερο (Γαλλία, Ιταλία) αλλά και σχεδόν ίδιο (Ισπανία και Πορτογαλία) επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης με την Ελλάδα. Η διεθνής σύγκριση προσφέρει χρήσιμο μέτρο αναφοράς για την αξιολόγηση των διαθρωτικών χαρακτηριστικών και εξελίξεων.

Το αγροτροφικό σύστημα συγκροτείται από τον πρωτογενή τομέα, τη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού και τις μεταξύ τους διασυνδέσεις. Σε μια ευρύτερη εκδοχή, η αλυσίδα αξίας της παραγωγής τροφίμων περιλαμβάνει ένα διαρκώς διευρυνόμενο φάσμα κλάδων, υποκλάδων και δραστηριοτήτων της οικονομίας, όπου δημιουργείται επιμέρους προστιθέμενη αξία, η οποία συγκροτεί τη συνθηροιστική συμμετοχή της παραγωγής τροφίμων στο ΑΕΠ και στην απασχόληση. Από το σύνολο της προστιθέμενης αξίας της παραγωγής τροφίμων στο αγροτροφικό σύστημα εμφανίζεται διαρκώς ένα σχετικά μικρότερο τμήμα της.

Το αναπτυξιακό υπόδειγμα της οικονομίας, εκτός από την τομεακή σύνθεση (Υποκεφ. 1.1), σχετίζεται άμεσα με το είδος και την πυκνότητα των κλαδικών διασυνδέσεων. Οι εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις συνιστούν κρίσιμη παράμετρο για τη διαμόρφωση της εγχωρίως παραγόμενης προστιθέμενης αξίας, αλλά και της εγχωρίως παραγόμενης προστιθέμενης αξίας στις εξαγωγές. Η πυκνότητα των

εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων συνιστά αποτέλεσμα αλλά και προϋπόθεση της ανάπτυξης. Επηρεάζεται από την τομεακή-κλαδική σύνθεση της οικονομίας, τη σχέση ανάμεσα στο ειδικό βάρος των κλάδων στην ΑΠΑ και στο σύνολο των ενδιάμεσων εισροών, αλλά και την αναλογία ανάμεσα στην ενδιάμεση και την τελική κατανάλωση κάθε κλάδου. Καθώς οι κλαδικές διασυνδέσεις αποτυπώνουν τη σημασία που μπορεί να έχει ένας κλάδος ως προμηθευτής και αγοραστής εισροών, αναδεικνύουν τις αναπτυξιακές επιπτώσεις που μπορεί να έχουν αυτές οι σχέσεις στην περίπτωση που είναι πυκνές ή ασθενείς, αν διευρύνονται ή αν συρρικνώνονται. Οι ασθενείς κλαδικές σχέσεις συνιστούν δομικό πρόβλημα, το οποίο, όσο διαρκεί, μπορεί να αποτελεί συνεχή πηγή ανακύκλωσης της οικονομικής εξάρτησης, της αποανάπτυξης, του ελλειμματικού εμπορικού ισοζυγίου και της ανεργίας. Οι επιπτώσεις από τις ασθενείς κλαδικές διασυνδέσεις, πέραν των άμεσων, είναι κυρίως μεσο-μακροπρόθεσμες, καθώς περιορίζουν τις δυνατότητες (σε όρους ευελιξίας, επιλογών κ.λπ.) για δομικές παρεμβάσεις και συνιστούν απώλεια ελέγχου για μακροπρόθεσμο σχεδιασμό.

Όπως αναφέρθηκε (Υποκεφ. 1.1.1), κατά την αναπτυξιακή διαδικασία ο πρωτογενής τομέας «δημιουργεί» και συγχρόνως «παραχωρεί» χώρο οικονομικών δραστηριοτήτων στον δευτερογενή και τον τριτογενή. Επομένως, σημαντικό τμήμα της προστιθέμενης αξίας μεταφέρεται από τον πρωτογενή σε άλλους τομείς της οικονομίας. Πρόκειται αφενός για τις αυξανόμενες ανάγκες του πρωτογενούς τομέα σε εισροές, αφετέρου για την παραγωγή νέων και διαφοροποιημένων προϊόντων διατροφής. Η εν λόγω μετατόπιση επιφέρει αλλαγές στην κατανομή των πόρων και τροποποιεί τις σχέσεις μεταξύ των κλάδων, με την ενδυνάμωση ή την εξασθένησή τους σε συνάρτηση με τις τεχνολογικές εξελίξεις.

Αυτές οι ανακατατάξεις, ενώ προσφέρουν αναπτυξιακές δυνατότητες, συγχρόνως ενδέχεται να οδηγούν σε αρνητικά φαινόμενα. Στην περίπτωση κατά την οποία το εγχώριο παραγωγικό σύστημα είναι σε θέση να καλύψει σημαντικό τμήμα του χώρου που δημιουργείται, τότε συγκροτείται ευνοϊκό αναπτυξιακό πλαίσιο, καθώς πυκνώνουν οι εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις, αυξάνεται η προστιθέμενη αξία και η απασχόληση, περιορίζονται οι εισαγωγές. Αντίθετα, σε περίπτωση αδυναμίας του εγχώριου παραγωγικού συστήματος να καλύψει σημαντικό τμήμα του χώρου που δημιουργείται, τότε απεμπολούνται αναπτυξιακές δυνατότητες, εξασθενούν οι εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις, αυξάνονται οι εισαγωγές και περιορίζεται η προστιθέμενη αξία και η απασχόληση· ως αποτέλεσμα, η εγχώρια οικονομία μετατρέπεται σε αγορά ενδιάμεσων και τελικών προϊόντων τρίτων χωρών.

Στην παρούσα μελέτη οι κλαδικές διασυνδέσεις του αγροτροφικού συστήματος εξετάζονται σε δύο επίπεδα:

Στο πρώτο επίπεδο, επιχειρείται διεθνής σύγκριση για ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά των κλαδικών διασυνδέσεων του αγροτροφικού συστήματος. Η ανάλυση βασίζεται σε στοιχεία των World Input-Output Database (WIOD) για τις χώρες Ελλάδα, Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, τα έτη 2000, 2007 και 2014.

Η σύγκριση αναφέρεται σε τέσσερα θέματα:

- i. την εγχώρια και την εισαγόμενη προέλευση των ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος,
- ii. την τομεακή προέλευση των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος,
- iii. την κλαδική προέλευση τόσο των εγχώριων όσο και των εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος,
- iv. τη συμμετοχή στο σύνολο των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών κατά τομέα.

Στο δεύτερο επίπεδο, η ανάλυση επικεντρώνεται στην ελληνική οικονομία. Με στοιχεία από τους Πίνακες χρήσεων της ΕΛΣΤΑΤ για τα έτη 2007, 2015 και 2018 εξετάζονται:

- i. Η κλαδική κατανομή των χρήσεων των προϊόντων που προέρχονται από το αγροτροφικό σύστημα (οριζόντια ανάλυση).
- ii. Η κλαδική προέλευση των εισροών που χρησιμοποιεί το αγροτροφικό σύστημα (κάθετη ανάλυση).

A. ΠΡΩΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ:

Διεθνής συγκριτική ανάλυση βασικών χαρακτηριστικών των κλαδικών διασυνδέσεων του αγροτροφικού συστήματος

Οι διεθνείς συγκρίσεις είναι χρήσιμες διότι προσφέρουν ένα μέτρο αντιπαραβολής, ωστόσο η χρησιμότητά τους εξαρτάται από το αν λαμβάνουν υπόψη τις ιδιομορφίες κάθε χώρας. Με αυτή την έννοια, τα συμπεράσματα που ακολουθούν είναι ενδεικτικά και αποτελούν βάση για περαιτέρω μελέτη. Για τη συγκριτική ανάλυση επιλέχθηκαν χώρες με υψηλότερο (Γαλλία, Ιταλία) και σχεδόν ίδιο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης (Ισπανία, Πορτογαλία) και με δομή αγροτικής παραγωγής που έχει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με την περίπτωση της Ελλάδας.

ι. Η εγχώρια και η εισαγόμενη προέλευση των ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος

Η προέλευση (εγχώρια και εισαγόμενη) των ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος παραπέμπει στο κατά πόσο η ανάπτυξή του στηρίζεται στην εγχώρια παραγωγική βάση, και συνεπώς συμβάλει στην ανάπτυξη και άλλων εγχώριων κλάδων, και στο κατά πόσο η ανάπτυξή του εξαρτάται από εισαγωγές. Στη δεύτερη περίπτωση, επιβαρύνεται το εμπορικό ισοζύγιο, αυξάνεται το εισαγωγικό περιεχόμενο της παραγωγής και των εξαγωγών και περιορίζεται η συμβολή του στην ανάπτυξη άλλων εγχώριων κλάδων.

Όσον αφορά την αναλογία της εγχώριας και της εισαγόμενης προέλευσης των ενδιάμεσων εισροών στην περίπτωση του *πρωτογενούς* τομέα, στην Ελλάδα, όπως και στην Πορτογαλία, διακρίνεται (2014) μια σχετικά υψηλότερη εξάρτηση από τις εισαγόμενες εισροές (23,3%), συγκριτικά με τις άλλες χώρες, που παρουσιάζουν χαμηλότερη εξάρτηση (11,6% έως 19,6%). Διαχρονικά, όσον αφορά την ελληνική περίπτωση, στον πρωτογενή τομέα το ειδικό βάρος των εισαγόμενων εισροών αυξάνεται σημαντικά από 16,3% (2000) σε 27,0% (2007) και μειώνεται ελαφρά σε 23,3% το 2014.

Αντίθετα, στην περίπτωση της *βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού* οι εισαγόμενες εισροές στην Ελλάδα διαμορφώνονται περίπου στο ίδιο επίπεδο (11,5%) με τις άλλες χώρες, με εξαίρεση τη σημαντικά δυσμενέστερη εικόνα της Πορτογαλίας. Διαχρονικά, παραμένουν σταθερές (2000-2014) στο επίπεδο μεταξύ 10,0-11,8% (Πίνακας 8).

Όσον αφορά συνολικά το *αγροτροφικό σύστημα*, η εγχώρια και η εισαγόμενη προέλευση των εισροών εξισορροπείται και δεν εμφανίζονται ουσιαστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών. Ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας, οι εισαγόμενες εισροές αντιπροσωπεύουν (2014) το 15,6% του συνόλου των εισροών του αγροτροφικού συστήματος (Πίνακας 7).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Εγχώρια και εισαγόμενη προέλευση των ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος (2014)

		Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
		Εκατ. δολάρια				
Πρωτογενής τομέας	Εγχώρια	5.903	56.081	27.068	24.731	4.140
	Εισαγόμενη	1.794	13.643	5.347	3.244	1.263
	Σύνολο	7.696	69.724	32.414	27.975	5.403
Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού	Εγχώρια	12.718	128.391	117.482	124.102	12.304
	Εισαγόμενη	1.660	18.824	16.488	16.058	3.434
	Σύνολο	14.377	147.215	133.970	140.160	15.738
Αγροτροφικό σύστημα	Εγχώρια	18.620	184.472	144.549	148.833	16.444
	Εισαγόμενη	3.453	32.467	21.835	20.142	4.697
	Σύνολο	22.074	216.939	166.384	168.974	21.141
		%				
Πρωτογενής τομέας	Εγχώρια	76,7	80,4	83,5	88,4	76,6
	Εισαγόμενη	23,3	19,6	16,5	11,6	23,4
	Σύνολο	100	100	100	100	100
Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού	Εγχώρια	88,5	87,2	87,7	88,5	78,2
	Εισαγόμενη	11,5	12,8	12,3	11,5	21,8
	Σύνολο	100	100	100	100	100
Αγροτροφικό σύστημα	Εγχώρια	84,4	85,0	86,9	88,1	86,9
	Εισαγόμενη	15,6	15,0	13,1	11,9	13,1
	Σύνολο	100	100	100	100	100

Πηγή: World Input-Output Database (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Εγχώρια και εισαγόμενη προέλευση των ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος (Ελλάδα, 2000, 2007 και 2014)

	Πρωτογενής τομέας		Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού		Αγροτροφικό σύστημα	
	Εκατ. δολάρια)	%	Εκατ. δολάρια	%	Εκατ. δολάρια	%
2000						
Εγχώρια	3.717	83,7	7.483	90,0	11.200	87,8
Εισαγόμενη	722	16,3	835	10,0	1.557	12,2
Σύνολο	4.440	100	8.318	100	12.758	100
2007						
Εγχώρια	4.939	73,0	12.906	88,2	17.846	83,4
Εισαγόμενη	1.823	27,0	1.721	11,8	3.543	16,6
Σύνολο	6.762	100	14.627	100	21.389	100
2014						
Εγχώρια	5.903	76,7	12.718	88,5	18.620	84,4
Εισαγόμενη	1.794	23,3	1.660	11,5	3.453	15,6
Σύνολο	7.696	100	14.378	100	22.074	100

Πηγή: World Input-Output Database (επεξεργασία στοιχείων)

ii. Η σύνθεση της τομεακής προέλευσης των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος

Η σύνθεση των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών κατά τομέα παρέχει μια εικόνα για το είδος των εισροών που χρησιμοποιεί, για τον βαθμό αυτοτροφοδοσίας του και το επίπεδο εκσυγχρονισμού του, ενώ εμμέσως παραπέμπει και στην εξάρτηση από τις εισαγωγές. Όσον αφορά τη σύνθεση των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος και των συνιστωσών του, από τα στοιχεία του Πίνακα 9 για το έτος 2014 προκύπτουν τα παρακάτω συμπεράσματα:

Πρωτογενής τομέας

Στην περίπτωση των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών του *πρωτογενούς τομέα*, στην Ελλάδα εντοπίζεται ιδιαίτερα υψηλός βαθμός αυτοτροφοδοσίας (47,5%), ενώ

στις άλλες χώρες κυμαίνεται σε χαμηλότερο επίπεδο (από 23,0% έως 34,3%).⁴ Συγχρόνως, όμως, σημαντικά περιορισμένη παρουσιάζεται η τροφοδοσία του πρωτογενούς από τον δευτερογενή τομέα (μόλις 13,3%), ενώ στις άλλες χώρες κυμαίνεται σε σημαντικά υψηλότερο επίπεδο (από 35,8 έως 42,7%). Το χαμηλό επίπεδο των εγχώριων βιομηχανικών εισροών στην Ελλάδα αντισταθμίζεται από τις εισαγωγές (βλ. παρακάτω εδάφιο ΙΙΙ). Η τροφοδοσία από τον τριτογενή τομέα εμφανίζεται στην περίπτωση της Ελλάδας συγκριτικά υψηλότερη από τις άλλες χώρες (39,1%), αλλά χωρίς ιδιαίτερα μεγάλη απόκλιση.

Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού

Η προέλευση των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού από τον πρωτογενή τομέα (26,9%) δεν διαφοροποιείται σημαντικά μεταξύ των συγκρινόμενων χωρών. Ωστόσο, όσον αφορά τις ενδιάμεσες εισροές της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού από τον δευτερογενή τομέα εντοπίζονται σημαντικές αποκλίσεις, καθώς στην Ελλάδα προέρχεται μόλις το 13,2% των εισροών, έναντι 27,5% έως 38,1% των άλλων χωρών. Σημαντική απόκλιση παρουσιάζεται και στις εισροές από τον τριτογενή τομέα με 59,9%, έναντι 29,9% έως 34,3% των άλλων χωρών.

Αγροτροφικό σύστημα

Στην Ελλάδα συνολικά το *αγροτροφικό σύστημα* (πρωτογενής τομέας και βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού) χαρακτηρίζεται από τη σχετικά περιορισμένη χρήση εισροών με προέλευση τον δευτερογενή τομέα, καθώς αυτές ανέρχονται μόλις στο 13,3% των εγχώριων εισροών, ενώ στις άλλες χώρες η συμμετοχή τους κυμαίνεται από 30,0% έως 38,5%. Συγχρόνως, η προέλευση εισροών από τον τριτογενή τομέα εμφανίζεται επίσης σημαντικά υψηλότερη με 53,3%, έναντι 34,9% έως 35,6% των άλλων χωρών. Σχετικά υψηλότερη είναι και η τροφοδοσία από τον πρωτογενή τομέα.

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι το *αγροτροφικό σύστημα* στην Ελλάδα παρουσιάζει μια περισσότερο παραδοσιακή δομή εισροών εγχώριας προέλευσης, καθώς υστερεί σημαντικά στην αναλογία εγχώριων βιομηχανικών εισροών. Αυτό οδηγεί σε χαμηλότερο επίπεδο εκσυγχρονισμού ή/και σε αυξημένη συμμετοχή εισαγόμενων βιομηχανικών εισροών. Πληρέστερη εικόνα είναι δυνατό να σκιαγραφηθεί με την εξέταση της κλαδικής προέλευσης των εγχώριων εισροών, η οποία ακολουθεί.

---

⁴. Δεν αναφέρεται η Ισπανία, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερα χαμηλή τιμή για τον πρωτογενή τομέα (8,9%) και αντίστοιχα ιδιαίτερα υψηλή για τη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού (59,0%).

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Σύνθεση της τομεακής προέλευσης των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος (2014)

	Εκστ. δολάρια					%				
	Πρωτογενής	Δευτερογενής	Τριτογενής	Σύνολο	Σύνολο	Πρωτογενής	Δευτερογενής	Τριτογενής	Σύνολο	
Ελλάδα										
Πρωτογενής τομέας	2.806	787	2.310	5.903	47,5	13,3	39,1	100		
Βιομ. τροφίμων – ποτών – καπνού	3.418	1.684	7.615	12.718	26,9	13,2	59,9	100		
Αγροτροφικό σύστημα	6.225	2.471	9.925	18.620	33,4	13,3	53,3	100		
Γαλλία										
Πρωτογενής τομέας	19.260	20.053	16.768	56.081	34,3	35,8	29,9	100		
Βιομ. τροφίμων – ποτών – καπνού	45.420	35.278	47.694	128.391	35,4	27,5	37,1	100		
Αγροτροφικό σύστημα	64.680	55.331	64.462	184.472	35,1	30,0	34,9	100		
Ιταλία										
Πρωτογενής τομέας	7.022	10.803	9.242	27.068	25,9	39,9	34,1	100		
Βιομ. τροφίμων – ποτών – καπνού	30.887	44.810	41.785	117.482	26,3	38,1	35,6	100		
Αγροτροφικό σύστημα	37.909	55.614	51.027	144.549	26,2	38,5	35,3	100		
Ισπανία										
Πρωτογενής τομέας	2.202	14.590	7.938	24.731	8,9	59,0	32,1	100		
Βιομ. τροφίμων – ποτών – καπνού	28.197	62.495	33.410	124.102	22,7	50,4	26,9	100		
Αγροτ. σύστημα	30.399	77.086	41.348	148.833	20,4	51,8	27,8	100		
Πορτογαλία										
Πρωτογενής τομέας	954	1.766	1.420	4.140	23,0	42,7	34,3	100		
Βιομ. τροφίμων – ποτών – καπνού	3.514	4.350	4.441	12.304	28,6	35,4	36,1	100		
Αγροτροφικό σύστημα	4.467	6.116	5.861	16.444	27,2	37,2	35,6	100		

Πηγή: World Input-Output Database (επεξεργασία στοιχείων)

iii. Η σύνθεση της κλαδικής προέλευσης των εγχώριων και των εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος

Η σύνθεση της τομεακής προέλευσης των ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος που προηγήθηκε εξειδικεύεται με την ανάλυση της κλαδικής προέλευσης, η οποία εξετάζεται διακριτά σε εγχώριες και εισαγόμενες εισροές.

α. Εγχώριες εισροές

Πρωτογενής τομέας

Στον Πίνακα Π-40 παρουσιάζεται η συμμετοχή των κλάδων στις εγχώριες εισροές του πρωτογενούς τομέα. Συγκεκριμένα, εξετάζεται από ποιους κλάδους προέρχεται αθροιστικά το 90% των εγχώριων εισροών του. Διαπιστώνεται υψηλός βαθμός αυτοτροφοδοσίας (46,5%) και σημαντική παρουσία των υπηρεσιών εμπορίου. Αντίθετα, περιορισμένη (10,5%) είναι η συμμετοχή βιομηχανικών εισροών, ενώ στις άλλες χώρες η συμμετοχή τους κυμαίνεται από 32,4% έως 53,4%. Στον Πίνακα Π-41 εξειδικεύεται η συμμετοχή των κλάδων της βιομηχανίας που συμπεριλαμβάνονται στους κλάδους από όπου προέρχεται αθροιστικά το 90% των εγχώριων εισροών του πρωτογενούς τομέα που αναφέρθηκε παραπάνω. Πρέπει να σημειωθεί ότι η διαφορά οφείλεται κυρίως στη χαμηλή συμμετοχή της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού, μόλις 2,6%, έναντι 15,8% έως 49,7% στις άλλες χώρες.⁵

Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού

Όσον αφορά την κλαδική προέλευση των εγχώριων εισροών της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού, στην περίπτωση της Ελλάδας κυριαρχούν οι υπηρεσίες του χονδρικού εμπορίου (38,2%), ακολουθούν οι εισροές από τον πρωτογενή τομέα (26,8%) και με πολύ μικρότερη συμμετοχή η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού (4,7%). Οι συγκρινόμενες χώρες διαφοροποιούνται σημαντικά, καθώς εμφανίζουν υψηλότερη συμμετοχή της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού (από 22,2% έως 42,5%), πολύ χαμηλότερη συμμετοχή του χονδρικού εμπορίου (από 6,3% έως 13,6%), ενώ στις εισροές από τον πρωτογενή τομέα δεν παρατηρούνται διαφορές (Πίνακας Π-42). Στον Πίνακα Π-43 εξειδικεύεται η συμμετοχή των κλάδων του δευτερογενούς τομέα που συμπεριλαμβάνονται στους κλάδους

---

5. Με τον συνυπολογισμό και των εισαγόμενων εισροών με προέλευση τον δευτερογενή τομέα η εικόνα δεν διαφοροποιείται. Ωστόσο, στους πίνακες εισροών-εκροών της ΕΛΣΤΑΤ για το 2015 το αντίστοιχο μέγεθος ανέρχεται σε 9,1% (604 εκατ. ευρώ σε σύνολο ενδιάμεσων εισροών 6.645 εκατ. ευρώ), αλλά παραμένει πολύ χαμηλότερα σε σχέση με τις άλλες χώρες.

από όπου προέρχεται αθροιστικά το 90% των εγχώριων εισροών της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού. Ειδικότερα, στην Ελλάδα οι κλάδοι του δευτερογενούς τομέα συνεισφέρουν μόλις με 9,0%, ενώ στις άλλες χώρες η συμμετοχή είναι σημαντικά υψηλότερη (από 25,3% έως 46,5%). Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο τμήμα της διαφοράς οφείλεται στην ιδιαίτερα περιορισμένη συμμετοχή του ίδιου του κλάδου της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού, που στην Ελλάδα ανέρχεται μόλις στο 4,7% των εγχώριων εισροών του, έναντι συμμετοχής 22,1% έως 26,1% στις άλλες χώρες (Πίνακας Π-43). Είναι αξιοσημείωτο ότι η εικόνα δεν διαφοροποιείται ακόμη και με τον συνυπολογισμό των σχετικών εισαγόμενων εισροών.⁶ Αυτό σημαίνει ότι πρόκειται για δομικό χαρακτηριστικό στη σύνθεση των εισροών της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού και θα πρέπει να εξεταστεί περαιτέρω.

β. Εισαγόμενες εισροές

Η κλαδική σύνθεση των εισαγόμενων εισροών διαφοροποιείται από την κλαδική σύνθεση των εγχώριων εισροών. Στον *πρωτογενή* τομέα (2014) οι εισαγωγές αφορούν όλο το φάσμα των αναγκαίων εισροών, ωστόσο κυριαρχούν οι κλάδοι οπτάνθρακα και διύλισης πετρελαίου (35,2%), φυτικής και ζωικής παραγωγής (23,6%) και παραγωγής χημικών ουσιών και προϊόντων (19,2%) (Πίνακας Π-44). Στην κλαδική σύνθεση των εισαγόμενων εισροών της *βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού* κυριαρχούν η φυτική-ζωική παραγωγή (31,6%), η αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες (18,4%), ενώ ακολουθούν η βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία (6,8%) και η παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων (5,1%) (Πίνακας Π-45).

iv. Η συμμετοχή στο σύνολο των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών κατά τομέα

Για κάθε τομέα έχει ενδιαφέρον η σχέση ανάμεσα στο ειδικό βάρος του στην ΑΠΑ και στο σύνολο των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών. Στην Ελλάδα για το έτος 2015,⁷

6. Με την προσθήκη των εισαγόμενων εισροών (112 εκατ. δολάρια), οι συνολικές εισροές από τη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού ανέρχονται σε 707 εκατ. δολάρια, που αντιστοιχούν στο 4,9% του συνόλου των εισροών της (14.378 εκατ. δολάρια). Ωστόσο, στους πίνακες εισροών-εκροών της ΕΛΣΤΑΤ για το 2015 το αντίστοιχο μέγεθος ανέρχεται σε 12,7% (1,3 εκατ. ευρώ σε σύνολο ενδιάμεσων εισροών 10,5 εκατ. ευρώ), αλλά εξακολουθεί να παραμένει το ήμισυ σε σχέση με τις άλλες χώρες.

7. Βλ. ΕΛΣΤΑΤ, Πίνακες εισροών-εκροών, 2015.

ο δευτερογενής τομέας συμμετέχει ως προμηθευτής στην ενδιάμεση ανάλωση σε αναλογία σχεδόν τριπλάσια της συμμετοχής του στην ΑΠΑ (41,5% και 15,4% αντίστοιχα)· ο τριτογενής τομέας συμμετέχει στην ενδιάμεση ανάλωση σε αναλογία μόλις των 2/3 της συμμετοχής του στην ΑΠΑ (53,4% και 80,3% αντίστοιχα). Η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στο σύνολο των ενδιάμεσων εισροών είναι περίπου στο ίδιο ύψος με τη συμμετοχή του στην ΑΠΑ (5,1% και 4,4% αντίστοιχα). Ενδιαφέρον έχει η σχέση της ενδιάμεσης ανάλωσης με το σύνολο των χρήσεων κάθε τομέα. Όσον αφορά τον δευτερογενή τομέα, από το σύνολο των χρήσεων του (121,0 εκατ. ευρώ) στην ενδιάμεση ανάλωση κατευθύνονται 52,0 εκατ. ευρώ (42,9%). Στην περίπτωση του τριτογενούς τομέα τα αντίστοιχα μεγέθη είναι 210,6 εκατ. ευρώ και 66,9 εκατ. ευρώ (31,8%). Ο πρωτογενής είναι ο τομέας με το υψηλότερο ποσοστό συμμετοχής στην ενδιάμεση ανάλωση (6,4 εκατ. ευρώ ή 51,0%) σε σχέση με το σύνολο των χρήσεων (12,6 εκατ. ευρώ).

Σε ό,τι αφορά τη διεθνή σύγκριση, η συμμετοχή του αγροτροφικού συστήματος στο σύνολο των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών της οικονομίας στην Ελλάδα είναι (2014) υψηλότερη συγκριτικά με τις άλλες χώρες και ελαφρώς υψηλότερη από τη συμμετοχή του στην ΑΠΑ (3,4%). Ο *πρωτογενής* τομέας συμμετέχει με 5,0%, έναντι 1,6% έως 3,0% στις άλλες χώρες. Η συμμετοχή της *βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού* στο σύνολο των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών στην Ελλάδα είναι επίσης συγκριτικά υψηλότερη (10,7%), έναντι 6,8 έως 8,3% στις άλλες χώρες, με την εξαίρεση της Ισπανίας (12,2%), και σχεδόν τριπλάσια από τη συμμετοχή της στην ΑΠΑ (3,5%). *Συνολικά το αγροτροφικό σύστημα* στην Ελλάδα έχει υψηλότερη συμμετοχή στο σύνολο των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών (15,6%), έναντι 8,3% έως 14,7% των άλλων χωρών (Πίνακας 10).

Συμπερασματικά, από τη διεθνή σύγκριση προκύπτει ότι στην Ελλάδα παρατηρείται υψηλός βαθμός αυτοτροφοδοσίας του *πρωτογενούς τομέα* από εγχώριες πηγές. Επίσης, εντοπίζεται υψηλή εξάρτηση από τις εισαγόμενες εισροές, η οποία διαχρονικά επιδεινώνεται. Οι ενεργειακές εισροές και οι εισροές βιομηχανικής προέλευσης καλύπτονται κυρίως από εισαγωγές. Οι εισαγόμενες εισροές της *βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού* διαμορφώνονται σε σχετικά χαμηλό επίπεδο (10,0-11,8%), που είναι αντίστοιχο των άλλων χωρών και διαχρονικά παραμένει σταθερό. Στη σύνθεση των εγχώριων αλλά και των εισαγόμενων εισροών ιδιαίτερη παρουσία έχουν τα προϊόντα φυτικής και ζωικής παραγωγής, καθώς και οι υπηρεσίες μεταφοράς-αποθήκευσης. Οι εισροές βιομηχανικής προέλευσης καλύπτονται κυρίως από εισαγωγές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Συμμετοχή του αγροτροφικού συστήματος στο σύνολο των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών (2014)

	Πρωτογενής ταμέας (1)	Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού (2)	Αγροτροφικό σύστημα (1+2)	Σύνολο εγχώριων ενδιάμεσων εισροών
Εκατ. δολάρια				
Ελλάδα	5.903	12.718	18.620	119.064
Γαλλία	56.081	128.391	184.472	1.872.121
Ιταλία	27.068	117.482	144.549	1.732.280
Ισπανία	24.731	124.102	148.833	1.015.021
Πορτογαλία	4.140	12.304	16.444	147.718
%				
Ελλάδα	5,0	10,7	15,6	100
Γαλλία	3,0	6,9	9,9	100
Ιταλία	1,6	6,8	8,3	100
Ισπανία	2,4	12,2	14,7	100
Πορτογαλία	2,8	8,3	11,1	100

Πηγή: World Input-Output Database (επεξεργασία στοιχείων)

Β. ΔΕΥΤΕΡΟ ΕΠΙΠΕΔΟ:

Πίνακες Χρήσεων της ελληνική οικονομίας (2010-2018)

Από την ανάλυση των Πινάκων Χρήσεων της ΕΛΣΤΑΤ για την ελληνική οικονομία την περίοδο 2010-2018 εξάγονται χρήσιμα συμπεράσματα και εντοπίζονται σημαντικές αλλαγές όσον αφορά τις αρνητικές διαρθρωτικές συνέπειες της ύφεσης, η οποία προκλήθηκε από την επιβολή της πολιτικής της βίαιης εσωτερικής υποτίμησης.

Β1. Οριζόντια ανάλυση

ι. Σύνολο της οικονομίας

Από την ανάλυση της ζήτησης των προϊόντων σε τρέχουσες τιμές (Πίνακας 11) διαπιστώνονται τα εξής:

- ▶ Μείωση του συνόλου των χρήσεων κατά 54,2 δισ. ευρώ (από 445,9 σε 391,6 δισ. ευρώ), δηλαδή -12,2%.
- ▶ Μείωση των ενδιάμεσων χρήσεων κατά 17,6 δισ. ευρώ (από 158 σε 140,4 δισ. ευρώ), δηλαδή -11,1%.
- ▶ Μείωση της τελικής καταναλωτικής δαπάνης κατά 34,6 δισ. ευρώ (από 208,3 σε 173,7 δισ. ευρώ), δηλαδή -16,6%, η οποία επιμερίζεται κατά τα $\frac{3}{4}$ σε δαπάνη των νοικοκυριών και κατά το $\frac{1}{4}$ σε δαπάνη της γενικής κυβέρνησης.
- ▶ Αύξηση των εξαγωγών κατά 14,7 δισ. ευρώ (από 39,2 σε 53,9 δισ. ευρώ), δηλαδή +37,5%.

Αν ληφθεί υπόψη ότι η αύξηση των εξαγωγών ήταν ένας από τους βασικούς στόχους των μέτρων που επιβλήθηκαν στην ελληνική οικονομία το 2010, τότε από τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνεται ότι αυτός υλοποιήθηκε με πολύ υψηλό κόστος σε σειρά κρίσιμων μεγεθών, όπως το σύνολο των χρήσεων, το σύνολο των ενδιάμεσων χρήσεων και η καταναλωτική δαπάνη. Η μείωση καθενός από τα παραπάνω μεγέθη έχει τη δική της ξεχωριστή σημασία. Ωστόσο, ιδιαίτερα σημαντική για την πυκνότητα των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων είναι η μείωση των ενδιάμεσων χρήσεων κατά 17,6 δισ. ευρώ (-11,2%). Αυτή η μείωση συνιστά μια πρώτη προσέγγιση της απώλειας που υπέστη η εσωτερική αγορά των ενδιάμεσων εισροών, η οποία προκάλεσε σημαντική αποσάθρωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων.

ii. Αγροτροφικό σύστημα

Ο πρωτογενής τομέας, παρά το περιορισμένο ειδικό βάρος του, έχει αξιόλογη παρουσία στις κλαδικές διασυνδέσεις. Αυτή η διαπίστωση προκύπτει αφενός από το ότι η συμμετοχή του στο σύνολο των ενδιάμεσων εισροών είναι περίπου στο ίδιο ύψος με τη συμμετοχή του στην ΑΠΑ (5,1% και 4,4% αντίστοιχα), αφετέρου από το γεγονός ότι είναι ο τομέας με το υψηλότερο ποσοστό ενδιάμεσων ανάλωσης (51,0%, 6.437 εκατ. ευρώ) σε σχέση με το σύνολο των χρήσεων (12.614 εκατ. ευρώ), έναντι 42,9% του δευτερογενούς και 31,8% του τριτογενούς τομέα.

Επίσης, και η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού, παρά το περιορισμένο ειδικό βάρος της στην ΑΠΑ, έχει αξιόλογη παρουσία στις κλαδικές διασυνδέσεις. Συγκεκριμένα, η συμμετοχή της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού στο σύνολο των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών στην Ελλάδα είναι αρκετά υψηλή (10,7%), και σχεδόν τριπλάσια από τη συμμετοχή της στην ΑΠΑ (3,5%), ενώ η

συμμετοχή της ενδιάμεσης ανάλωσής της (5.543 εκατ. ευρώ) στο σύνολο των χρήσεων της (21.545 εκατ. ευρώ) είναι 25,7%.

Συνολικά, το αγροτροφικό σύστημα έχει σημαντικά υψηλότερη συμμετοχή στο σύνολο των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών (15,6%) σε σχέση με τη συμμετοχή του στην ΑΠΑ (6,9%), ενώ η συμμετοχή της ενδιάμεσης ανάλωσής του στο σύνολο των χρήσεων είναι 35,1%. Για την αξιολόγηση των παραπάνω στοιχείων θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και η άμεση σύνδεση των τροφίμων με την τελική κατανάλωση.

Όσον αφορά τις αλλαγές των χρήσεων στα προϊόντα του αγροτροφικού συστήματος, το διάστημα 2010-2018, παρατηρούνται τα εξής:

Σύνολο χρήσεων

Το σύνολο των χρήσεων για τα προϊόντα του αγροτροφικού συστήματος μειώθηκε σημαντικά (1.532 ευρώ) και διαμορφώθηκε (2018) στο 12,8%. Η μείωση αποδίδεται κυρίως στη μείωση της τελικής καταναλωτικής δαπάνης (3.236 εκατ. ευρώ, 10,5%) και δευτερευόντως στη μείωση των ενδιάμεσων χρήσεων (823 εκατ. ευρώ, 4,9%), ενώ οι εξαγωγές αυξήθηκαν (1.756 εκατ. ευρώ, 36,5%). Επίσης, η μείωση στο σύνολο των χρήσεων οφείλεται κυρίως τα είδη διατροφής – ποτών – καπνού (1.386 εκατ. ευρώ) και δευτερευόντως στα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα (146 εκατ. ευρώ). Η μείωση το σύνολο των χρήσεων για τα προϊόντα του αγροτροφικού συστήματος αντιστοιχεί στο 2,8% της συνολικής μείωσης σε επίπεδο οικονομίας και συνεπώς κρίνεται ως περιορισμένης συμβολής (Πίνακες 11, 12 και 13).

Ενδιάμεσες χρήσεις

- ▶ Η μείωση των ενδιάμεσων χρήσεων για τα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα κατά 151 εκατ. ευρώ αντιστοιχεί μόλις στο 0,9% της συνολικής μείωσης των ενδιάμεσων χρήσεων της οικονομίας. Η μεταβολή αυτή προκύπτει από την αύξηση κατά 251 εκατ. ευρώ των χρήσεων από τον πρωτογενή τομέα, κατά 270 εκατ. ευρώ από τις δραστηριότητες παροχής καταλύματος και εστίασης, και από τη μείωση των χρήσεων από τη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού κατά 649 εκατ. ευρώ.
- ▶ Η μείωση των ενδιάμεσων χρήσεων για τα είδη διατροφής – ποτών – καπνού κατά 672 εκατ. ευρώ αντιστοιχεί στο 3,8% της συνολικής μείωσης των ενδιάμεσων χρήσεων της οικονομίας. Η μεταβολή αυτή προκύπτει από την αύξηση των χρήσεων από τον πρωτογενή τομέα κατά 344 εκατ. ευρώ, τη μείωση των χρήσεων από τη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού κατά 195 εκατ. ευρώ και τη μείωση από τις δραστηριότητες παροχής καταλύματος και εστίασης κατά 544 εκατ. ευρώ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Διαχρονικές μεταβολές στις χρήσεις των προϊόντων στο διάστημα 2010-2018 στην Ελλάδα (εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

Κατηγορία προϊόντων	Σύνολο ενδιάμεσων χρήσεων	Τελική καταναλωτική δαπάνη	Εξαγωγές FOB	Τελικές χρήσεις (τιμές αγοραστές)	Σύνολο χρήσεων (τιμές αγοραστές)
2010					
Προϊόντα πρωτογενούς τομέα (1)	8.238	6.306	2.103	8.286	16.524
Είδη διατροφής – ποτών – καπνού (2)	8.440	24.375	2.707	26.710	35.150
Σύνολο προϊόντων αγροτροφικού συστήματος (1+2)	16.677	30.681	4.811	34.997	51.674
Σύνολο οικονομίας	158.029	208.304	39.244	287.859	445.887
2015					
Προϊόντα πρωτογενούς τομέα (1)	8.249	5.703	2.086	7.947	16.197
Είδη διατροφής – ποτών – καπνού (2)	7.737	21.312	3.619	24.871	32.608
Σύνολο προϊόντων αγροτροφικού συστήματος (1+2)	15.986	27.014	5.705	32.818	48.805
Σύνολο οικονομίας	131.876	168.962	42.536	232.799	364.674
2018					
Προϊόντα πρωτογενούς τομέα (1)	8.087	5.835	2.335	8.291	16.378
Είδη διατροφής – ποτών – καπνού (2)	7.767	21.610	4.232	25.996	33.764
Σύνολο προϊόντων αγροτροφικού συστήματος (1+2)	15.854	27.445	6.566	34.287	50.142
Σύνολο οικονομίας	140.379	173.727	53.929	251.267	391.647

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

- Η μείωση των ενδιάμεσων χρήσεων για το σύνολο των προϊόντων του αγροτροφικού συστήματος κατά 823 εκατ. ευρώ αντιστοιχεί στο 4,7% της συνολικής μείωσης των ενδιάμεσων χρήσεων της οικονομίας. Η μεταβολή αυτή προκύπτει από την αύξηση κατά 595 εκατ. ευρώ των χρήσεων από τον πρωτογενή τομέα, τη μείωση των χρήσεων από τη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού κατά 844 εκατ. ευρώ και τη μείωση των χρήσεων από τις δραστηριότητες παροχής καταλύματος και εστίασης κατά 274 εκατ. ευρώ (Πίνακες 11, 12, 13 και Π-46).

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Απόλυτη μεταβολή στις ενδιάμεσες χρήσεις των προϊόντων στο διάστημα 2010-2018 στην Ελλάδα (εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

Κατηγορία προϊόντων	Πρωτογενής τομέας (1)	Παραγωγή τροφίμων – ποτών και προϊόντων καπνού (2)	Αγροτροφικό σύστημα (1+2)	Δραστηριότητες υπηρεσ. παροχής καταλύματος, υπηρεσ. εστίασης	Λοιποί κλάδοι	Σύνολο Ενδιάμεσων χρήσεων
Προϊόντα πρωτογενούς τομέα (1)	251	-649	-398	270	-22	-151
Είδη διατροφής – ποτών – καπνού (2)	344	-195	149	-544	-277	-672
Σύνολο προϊόντων αγροτροφικού συστήματος (1+2)	595	-844	-250	-274	-299	-823

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Η απόλυτη μεταβολή στις χρήσεις των προϊόντων στο διάστημα 2010-2018 στην Ελλάδα (εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

Κατηγορία προϊόντων	Σύνολο ενδιάμεσων χρήσεων	Τελική καταναλωτική δαπάνη	Εξαγωγές FOB	Τελικές χρήσεις (τιμές αγοραστές)	Σύνολο χρήσεων (τιμές αγοραστές)
Προϊόντα πρωτογενούς τομέα (1)	-151	-471	231	5	-146
Είδη διατροφής – ποτών – καπνού (2)	-672	-2.765	1.524	-714	-1.386
Σύνολο προϊόντων αγροτροφικού συστήματος (1+2)	-823	-3.236	1.756	-709	-1.532
Λοιπά προϊόντα	-16.004	-28.106	11.174	-35.173	-51.176
Σύνολο οικονομίας	-17.650	-34.577	14.685	-36.591	-54.241

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

Τελική καταναλωτική δαπάνη

Η τελική καταναλωτική δαπάνη για το σύνολο των προϊόντων του αγροτροφικού συστήματος το διάστημα 2010-2018 μειώθηκε σημαντικά (3.236 εκατ. ευρώ, 10,5%) και αντιστοιχεί στο 9,4% της συνολικής μείωσης της τελικής καταναλωτικής δαπάνης της οικονομίας. Η μεταβολή αυτή οφείλεται κυρίως στα είδη διατροφής – ποτών – καπνού (-2.765 εκατ. ευρώ) και δευτερευόντως στα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα (-471 εκατ. ευρώ) (Πίνακες 11 και 13).

Εξαγωγές

Οι εξαγωγές (FOB) για το σύνολο των προϊόντων του αγροτροφικού συστήματος αυξήθηκαν σημαντικά (1.756 εκατ. ευρώ) και αντιστοιχούν στο 12% της συνολικής αύξησης των εξαγωγών της οικονομίας. Η αύξηση οφείλεται κυρίως στα είδη διατροφής – ποτών – καπνού (1.524 εκατ. ευρώ) και δευτερευόντως στα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα (231 εκατ. ευρώ) (Πίνακες 11 και 13).

Συμπερασματικά, όσον αφορά το αγροτροφικό σύστημα, η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης έπληξε κυρίως την καταναλωτική δαπάνη (-3.236 εκατ. ευρώ) και λιγότερο την αξία των ενδιάμεσων χρήσεων (-823 εκατ. ευρώ). Συγχρόνως, ένα μέρος, σχεδόν το ήμισυ, από τη μείωση της καταναλωτικής δαπάνης εξισορροπήθηκε από την αύξηση των εξαγωγών (1.756 εκατ. ευρώ).

B2. Κάθετη ανάλυση

Η κάθετη ανάλυση των Πινάκων Χρήσεων, δηλαδή η κλαδική ανάλυση της προέλευσης των προϊόντων που χρησιμοποιούν οι κλάδοι της οικονομίας, παραπέμπει και στη σύνθεση του κόστους παραγωγής των κλάδων.

Για την ανάλυση των μεταβολών στην προέλευση των προϊόντων που χρησιμοποιεί ο πρωτογενής τομέας και η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού την περίοδο 2010-2018 είναι χρήσιμο να αναφερθεί ότι κατά την εν λόγω περίοδο οι περισσότερες κατηγορίες χρήσεων σημείωσαν σημαντική υποχώρηση (κυρίως η τελική καταναλωτική δαπάνη και δευτερευόντως το σύνολο των ενδιάμεσων χρήσεων), πλην των εξαγωγών που αυξήθηκαν (βλ. Ενότητα B1).

i. Σύνολο οικονομίας

Στο σύνολο της οικονομίας την περίοδο 2010-2018 η αξία των ενδιάμεσων εισροών, σε τρέχουσες τιμές, μειώθηκε κατά 17.649 εκατ. ευρώ. Μείωση παρατηρήθηκε και στην αξία των ενδιάμεσων εισροών του αγροτροφικού συστήματος (-823 εκατ. ευρώ), που αντιστοιχεί στο 4,7% της συνολικής μείωσης.

ii. Αγροτροφικό σύστημα

Τα κυριότερα συμπεράσματα από την ανάλυση της προέλευσης των προϊόντων που χρησιμοποιεί ο πρωτογενής τομέας, η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού και συνολικά το αγροτροφικό σύστημα για την περίοδο 2010-2018, είναι τα εξής:

- ▶ Όσον αφορά τον *πρωτογενή τομέα*, παρατηρείται αύξηση στο σύνολο των προϊόντων που χρησιμοποιεί ως εισροές κατά 768 εκατ. ευρώ (13,4%). Οι αλλαγές προέρχονται κυρίως από τους επιμέρους κλάδους του αγροτροφικού συστήματος. Συγκεκριμένα, αξιοσημείωτη είναι η αύξηση των προϊόντων ειδών διατροφής – ποτών – καπνού κατά 48,7% (344 εκατ. ευρώ), που οδήγησε σε αύξηση του ειδικού βάρους στην ενδιάμεση χρήση αυτών των προϊόντων από 12,3% σε 16,1%. Επίσης, παρατηρείται αύξηση στη χρήση προϊόντων από τον ίδιο τον πρωτογενή τομέα της τάξεως του 10,4% (251 εκατ. ευρώ), που όμως δεν εμπόδισε τη μείωση του ειδικού βάρους στην ενδιάμεση χρήση αυτών των προϊόντων από 42% σε 40,9%. Αξιόλογες αλλαγές εντοπίζονται και σε ορισμένες άλλες κατηγορίες προϊόντων· π.χ., αύξηση στις υπηρεσίες επισκευής, εγκατάστασης μηχανημάτων, εξοπλισμού και σε ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμό, κλιματισμό (Πίνακες Π-47 και Π-48). Η μεγαλύτερη αύξηση των εισροών σε πρώτες ύλες (595 εκατ. ευρώ) σε σχέση με τη μικρότερη αύξηση διαφόρων άλλων συντελεστών κόστους (200 εκατ. ευρώ) παραπέμπει σε σχετική βελτίωση του κόστους παραγωγής, καθώς για την επεξεργασία περισσότερων πρώτων υλών, και συνεπώς την παραγωγή μεγαλύτερης ποσότητας τελικών προϊόντων, καταβλήθηκε σημαντικά χαμηλότερο κόστος για διάφορες εισροές.
- ▶ Όσον αφορά τη *βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού*, ενώ δεν παρουσιάζεται αλλαγή στο σύνολο της αξίας των προϊόντων που χρησιμοποιεί ως εισροές, εντούτοις εντοπίζονται σημαντικές ανακατατάξεις σε διάφορες κατηγορίες προϊόντων. Αξιοσημείωτη είναι η μείωση κατά 844 εκατ. ευρώ των προϊόντων από τους επιμέρους κλάδους του αγροτροφικού συστήματος, δηλαδή των βασικών πρώτων υλών που χρησιμοποιεί. Σημαντική είναι και η μείωση κατά 36,8% (298 εκατ. ευρώ) στις υπηρεσίες διαφήμισης και έρευνας αγοράς. Ωστόσο, σε ορισμένες κατηγορίες προϊόντων παρατηρείται σημαντική αύξηση των χρήσεων, π.χ. κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα, εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού (175 εκατ. ευρώ), χημικές ουσίες και προϊόντα (158 εκατ. ευρώ), υπηρεσίες χειραίμων μεταφορών (167 εκατ. ευρώ), ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμός (166 εκατ. ευρώ). Από τις παραπάνω σχετικά

μεγαλύτερες, αλλά και τις μικρότερες αλλαγές, διαπιστώνονται αρκετές αλλαγές στη δομή του κόστους της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού (Πίνακες Π-49 και Π-50). Ιδιαίτερη σημασία έχει η παρατήρηση ότι, ενώ μειώθηκε η αξία των βασικών πρώτων υλών που χρησιμοποιεί βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού (-844 εκατ. ευρώ), συγχρόνως αυξήθηκαν οι διάφοροι άλλοι συντελεστές κόστους κατά 1.135 εκατ. ευρώ. Ο συνδυασμός αυτών των εξελίξεων παραπέμπει ευθέως σε σημαντική αύξηση του κόστους παραγωγής, καθώς για την επεξεργασία λιγότερων πρώτων υλών, και συνεπώς την παραγωγή μικρότερης ποσότητας τελικών προϊόντων, καταβλήθηκε σημαντικά υψηλότερο κόστος για διάφορες εισροές.

- ▶ Όσον αφορά *συνολικά το αγροτροφικό σύστημα*, παρατηρείται αύξηση των εισροών κατά 702 εκατ. ευρώ. Αυτή η αύξηση προέρχεται κυρίως από τις αυξήσεις στα είδη διατροφής – ποτών – καπνού (149 εκατ. ευρώ), στο ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμό, κλιματισμό (199 εκατ. ευρώ), στα κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα, εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού (177 εκατ. ευρώ), και στις υπηρεσίες χερσαίων μεταφορών (162 εκατ. ευρώ), αλλά και από τις μειώσεις στα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα (398 εκατ. ευρώ) και των υπηρεσιών διαφήμισης και έρευνας αγοράς (299 εκατ. ευρώ) (Πίνακες Π-51 και Π-52). Από το στοιχείο ότι με μείωση της αξίας των πρώτων υλών από τον πρωτογενή τομέα αυξήθηκε η αξία των λοιπών εισροών συνάγεται το συμπέρασμα ότι συνολικά στο αγροτροφικό σύστημα αυξήθηκε το κόστος παραγωγής.

1.3 Η ένταξη του αγροτροφικού συστήματος στον διεθνή καταμερισμό εργασίας

Η σκιαγράφηση του αναπτυξιακού προτύπου της ελληνικής οικονομίας, με έμφαση στην οπτική του αγροτροφικού συστήματος, μετά την αναφορά στην τομεακή σύνθεση και στις κλαδικές διασυνδέσεις, ολοκληρώνεται με την παρουσίαση βασικών πτυχών της ένταξης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της εγχώριας παραγωγικής βάσης που αναλύθηκαν, συγκεκριμένα η τομεακή-κλαδική σύνθεση (Υποκεφ. 1.1) και οι κλαδικές διασυνδέσεις (Υποκεφ.

1.2) επηρεάζουν σε καθοριστικό βαθμό τους όρους ένταξης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ένταξης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας

Η ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας συνδιαμορφώνεται και αξιολογείται από σειρά επιμέρους χαρακτηριστικών, μεταξύ των οποίων υπάρχει στενή συσχέτιση (π.χ. εμπορικό ισοζύγιο, σύνθεση εισαγωγών-εξαγωγών, εγχώρια προστιθέμενη αξία στις εξαγωγές, εξαγωγική ένταση, εξάρτηση από εισαγωγές, βαθμός αυτάρκειας, όροι εμπορίου, ένταξη στις διεθνείς αλυσίδες αξίας). Στη συνέχεια εξετάζονται ορισμένες από αυτές τις παραμέτρους.

1.3.1 Εμπορικό ισοζύγιο

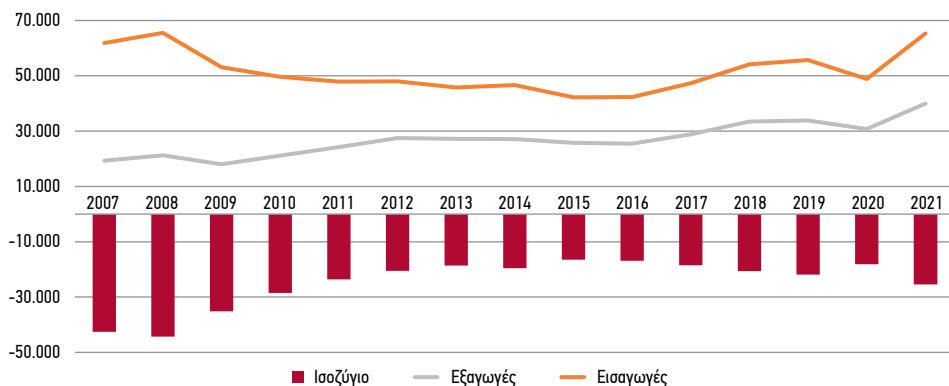
Στο διάστημα 2007-2019 τόσο το συνολικό εμπορικό ισοζύγιο όσο και το ισοζύγιο τροφίμων – ποτών – καπνού, αν και παρέμεινε ελλειμματικό, βελτιώθηκε (Διαγράμματα 22 και 23, Πίνακας Π-53). Ειδικά όσον αφορά το εξωτερικό εμπόριο των τροφίμων – ποτών – καπνού, το έλλειμα μειώθηκε κατά 1.529 εκατ. ευρώ (από 2.708 εκατ. ευρώ το 2017 σε 1.179 εκατ. ευρώ το 2019). Η μείωση του ελλείματος έχει θετικά χαρακτηριστικά, καθώς οφείλεται κυρίως στην αύξηση των εξαγωγών (2.263 εκατ. ευρώ) και λιγότερο στη μείωση των εισαγωγών (735 εκατ. ευρώ), (Πίνακας Π-53). Όσον αφορά την προέλευση της μείωσης του ελλείματος, η ίδια εικόνα παρατηρείται και στο συνολικό εμπορικό ισοζύγιο, δηλαδή η μείωση οφείλεται κυρίως στην αύξηση των εξαγωγών, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις κυρίως στο πρώτο μισό της περιόδου 2007-2019 (Πίνακας Π-53). Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μείωση τόσο του συνολικού ελλείματος όσο και του ελλείματος τροφίμων – ποτών – καπνού πραγματοποιήθηκε υπό συνθήκες μείωσης της συνολικής μηνιαίας καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών κατά 30,2% (από 2.117,7 ευρώ σε 1.478,2 ευρώ) και της δαπάνης για είδη διατροφής και μη οιοινοπνευματώδη ποτά κατά 14,9% (από 347,4 ευρώ σε 295,6 ευρώ) (Πίνακας Π-55).

Η συμβολή των τροφίμων – ποτών – καπνού στο εξωτερικό εμπόριο διακρίνεται από δύο χαρακτηριστικά. Το πρώτο είναι ότι το ειδικό βάρος του κλάδου στις εξαγωγές υπερβαίνει σημαντικά το ειδικό βάρος του στην ΑΠΑ και στην απασχόληση. Το δεύτερο είναι ότι η εικόνα του είναι σχετικά καλύτερη από τη συνολική εικόνα του εξωτερικού εμπορίου. Ωστόσο, η θετική συνεισφορά δείχνει ελαφρά τάση αποδυνάμωσης. Πιο συγκεκριμένα, η συμμετοχή των τροφίμων – ποτών – καπνού

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 22

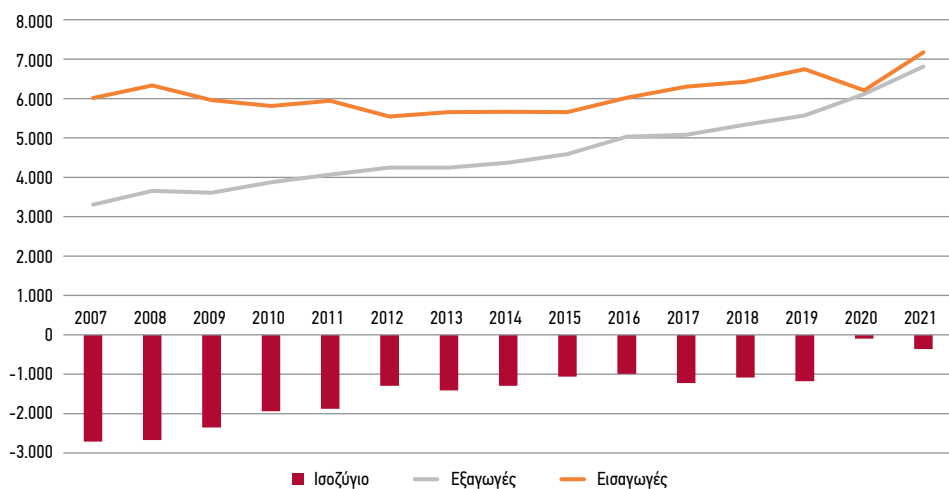
Εξαγωγές, εισαγωγές, ισοζύγιο, σύνολο οικονομίας (εκατ. ευρώ)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 23

Εξαγωγές, εισαγωγές, ισοζύγιο, τροφίμων – ποτών – καπνού (εκατ. ευρώ)

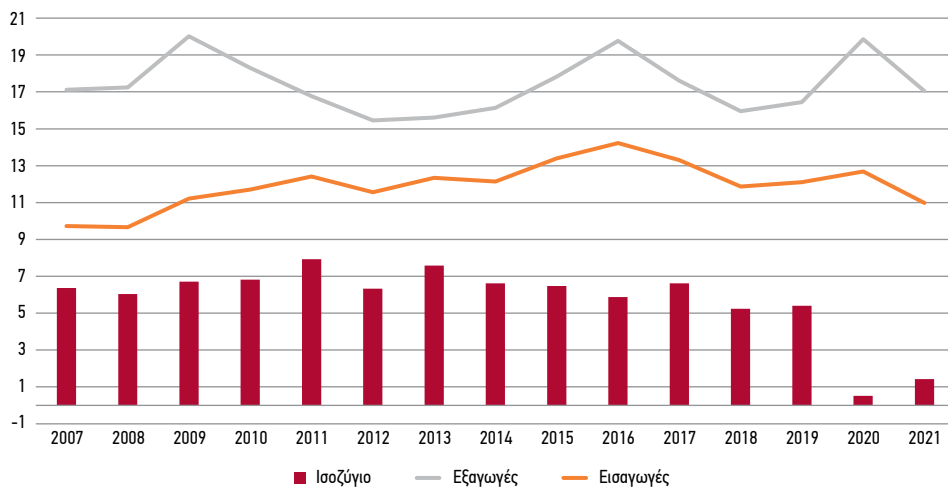

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 24

Συμμετοχή των τροφίμων – ποτών – καπνού στις εξαγωγές, εισαγωγές και στο (αρνητικό) ισοζύγιο του συνόλου της οικονομίας (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

στο σύνολο των εξαγωγών ανέρχεται το 2019 στο 16,4% και βρίσκεται σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με το 2007 (17,1%), ενώ η αντίστοιχη συμμετοχή στο σύνολο των εισαγωγών αυξήθηκε (2019) στο 12,1% έναντι 9,7% του 2007. Ως αποτέλεσμα, ο λόγος της συμμετοχής των τροφίμων – ποτών – καπνού στο σύνολο των εξαγωγών προς το σύνολο των εισαγωγών, δηλαδή με άλλη διατύπωση η θετική συνεισφορά των τροφίμων – ποτών – καπνού στο εμπορικό ισοζύγιο μειώθηκε από 1,76 σε 1,36 (Διάγραμμα 24, Πίνακες 14 και Π-54).

Πληρέστερη εικόνα για το εξωτερικό εμπόριο των τροφίμων – ποτών – καπνού διαμορφώνεται με τη συνεκτίμηση των εισαγόμενων εισροών που είναι απαραίτητες για την παραγωγική διαδικασία. Καθώς το ισοζύγιο των εισροών (μηχανήματα, λιπάσματα, φυτοφάρμακα, ζωοτροφές) είναι αρνητικό, της τάξεως περίπου 1 δισ. ευρώ, το εξωτερικό εμπόριο των τροφίμων – ποτών – καπνού, υπό μια ευρύτερη προσέγγιση, καθίσταται ακόμη πιο ελλειμματικό. Επίσης, όπως ήδη αναφέρθηκε (Υποκεφ. 1.2), στον πρωτογενή τομέα το ειδικό βάρος των εισαγόμενων εισροών αυξάνεται από 16,3% το 2000 σε 27,0% το 2007 και παραμένει περίπου σε αυτό το επίπεδο (23,3%) το 2014. Στη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού οι εισαγόμενες εισροές παραμένουν σταθερές (2000-2014) στο επίπεδο μεταξύ 10,0-11,8%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

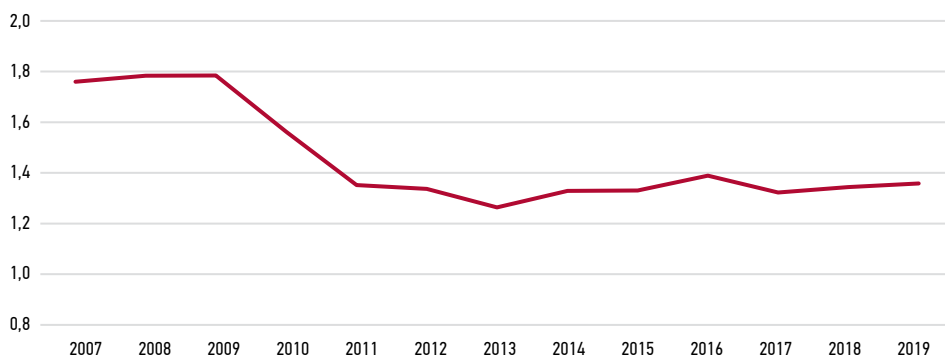
Εξέλιξη της συμμετοχής των τροφίμων – ποτών – καπνού στο σύνολο των εξαγωγών και εισαγωγών

	Εξαγωγές %	Εισαγωγές %	Συμμετοχή στις εξαγωγές / συμμετοχή στις εισαγωγές
2007	17,1	9,7	1,76
2008	17,2	9,7	1,78
2009	20,0	11,2	1,78
2010	18,3	11,7	1,56
2011	16,8	12,4	1,35
2012	15,5	11,6	1,34
2013	15,6	12,3	1,26
2014	16,1	12,1	1,33
2015	17,8	13,4	1,33
2016	19,8	14,2	1,39
2017	17,6	13,3	1,32
2018	16,0	11,9	1,34
2019	16,4	12,1	1,36
2020	19,9	12,7	1,57
2021	17,0	11,0	1,55

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 25

Εξέλιξη του λόγου της συμμετοχής των τροφίμων – ποτών – καπνού στο σύνολο των εξαγωγών προς το σύνολο των εισαγωγών

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

Εξάρτηση από εισαγωγές και βαθμός αυτόρκειας τροφίμων

Η εξάρτηση από τις εισαγωγές και ο βαθμός αυτόρκειας των τροφίμων συνιστούν βασικούς δείκτες για την αξιολόγηση του ρόλου του αγροτροφικού συστήματος όσον αφορά τον εφοδιασμό της εγχώριας αγοράς με τρόφιμα.

Με τον *Δείκτη Εξάρτησης από τις Εισαγωγές* εκτιμάται η σχέση των εισαγωγών προς την εγχώρια προσφορά, η οποία προκύπτει από την παραγωγή και το ισοζύγιο εισαγωγών- εξαγωγών. Συγκριμένα υπολογίζεται ως εξής:

$$\text{Δείκτης Εξάρτησης από Εισαγωγές} = \frac{\text{Εισαγωγές}}{\text{Παραγωγή} + \text{Εισαγωγές} - \text{Εξαγωγές}} * 100$$

Ο Δείκτης Εξάρτησης από τις Εισαγωγές είναι υψηλός και παραμένει διαχρονικά σε υψηλό επίπεδο για σειρά βασικών τροφίμων (γαλακτοκομικά, κρέας φυτικά έλαια, δημητριακά, αμυλώδεις ρίζες, όσπρια). Σε σχετικά χαμηλό επίπεδο κινείται ο δείκτης στα αλκοολούχα ποτά, τα φρούτα, τα αυγά, τα ελαιούχα φυτά και τα λαχανικά (Πίνακας 15, Διάγραμμα 26).

Με τον *Δείκτη Αυτόρκειας* εκτιμάται η σχέση της εγχώριας παραγωγής προς την εγχώρια προσφορά, η οποία προκύπτει από την παραγωγή και το ισοζύγιο εισαγωγών- εξαγωγών. Συγκριμένα υπολογίζεται ως εξής:

$$\text{Δείκτης Αυτόρκειας} = \frac{\text{Παραγωγή}}{\text{Παραγωγή} + \text{Εισαγωγές} - \text{Εξαγωγές}} * 100$$

Ο Δείκτης Αυτόρκειας είναι διαχρονικά χαμηλός σε βασικά είδη διατροφής (όσπρια, δημητριακά, γαλακτοκομικά, αμυλώδεις ρίζες, κρέας), σχετικά ικανοποιητικός σε αυγά, φυτικά έλαια, υψηλός σε φυτικά έλαια, ελαιούχα φυτά και αλκοολούχα ποτά, και πολύ υψηλός σε λαχανικά και φρούτα (Πίνακας 16, Διάγραμμα 27).

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

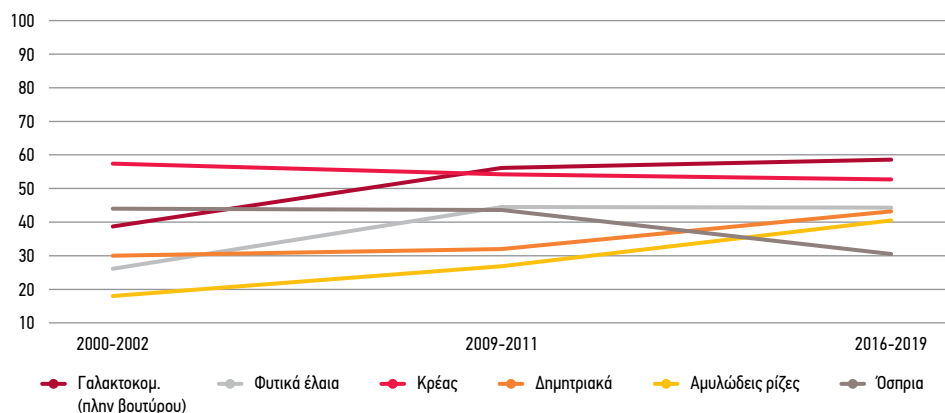
Κατάταξη βασικών κατηγοριών τροφίμων σύμφωνα με το μέγεθος του Δείκτη Εξάρτησης από εισαγωγές (*)

Κατηγορία προϊόντων	2000-2002	2009-2011	2016-2017
Γαλακτοκμ. (πλην βουτ.)	38,7	56,1	58,6
Κρέας	57,4	54,2	52,7
Φυτικά έλαια	26,1	44,5	44,3
Δημητριακά	30,0	32	43,2
Αμυλώδεις ρίζες	18,0	26,9	40,5
Όσπρια	44,0	43,6	30,5
Ποτά αλκοολούχα	12,3	17,1	20,1
Φρούτα πλην κρasiού	11,2	16,7	19,5
Αυγά	3,2	9,4	16,7
Ελαιούχα φυτά	12,6	14,9	12,6
Λαχανικά	4,6	6,6	7,2

Πηγή: FAO, Food Balance Sheets (επεξεργασία στοιχείων)
 (*) Κατάταξη κατά το μέγεθος των ετών 2016-2017.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 26

Προϊόντα με διαχρονικά χαμηλό Δείκτη Εξάρτησης από εισαγωγές (%)

Πηγή: FAO, Food Balance Sheets (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

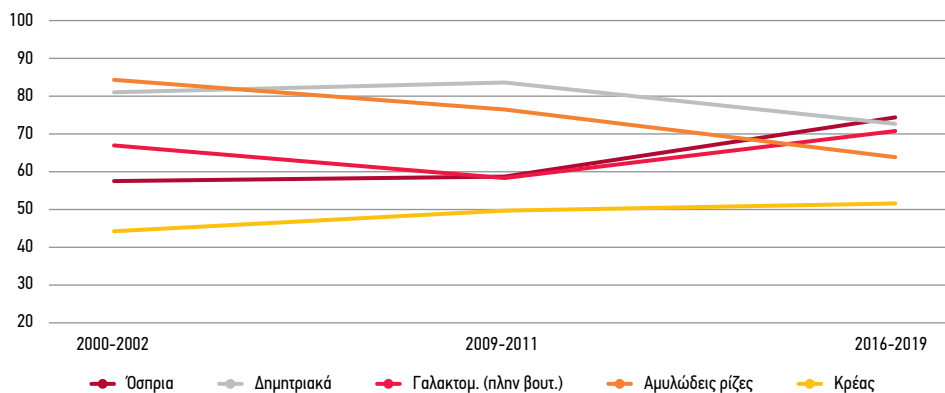
Κατάταξη βασικών κατηγοριών τροφίμων σύμφωνα με τον Δείκτη Αυτάρκειας (*)

Κατηγορία προϊόντων	2000-2002	2009-2011	2016-2017
Φρούτα πλην κρασιού	140,0	145,4	154,7
Λαχανικά	111,3	108,9	114,5
Ελαιούχα φυτά	95,5	92,6	100,0
Ποτά αλκοολούχα	93,3	94,2	96,9
Φυτικά έλαια	115,5	84,1	90,5
Αυγά	97,3	93,3	84,3
Όσπρια	57,4	58,6	74,2
Δημητριακά	80,8	83,4	72,5
Γαλακτοκομικά (πλην βουτ.)	66,8	58,2	70,6
Αμυλώδεις ρίζες	84,1	76,3	63,7
Κρέας	44,1	49,6	51,5

Πηγή: FAO, Food Balance Sheets (επεξεργασία στοιχείων)
(*) Κατάταξη κατά το μέγεθος των ετών 2016-2017.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 27

Προϊόντα με διαχρονικά χαμηλό Δείκτη Αυτάρκειας (%)

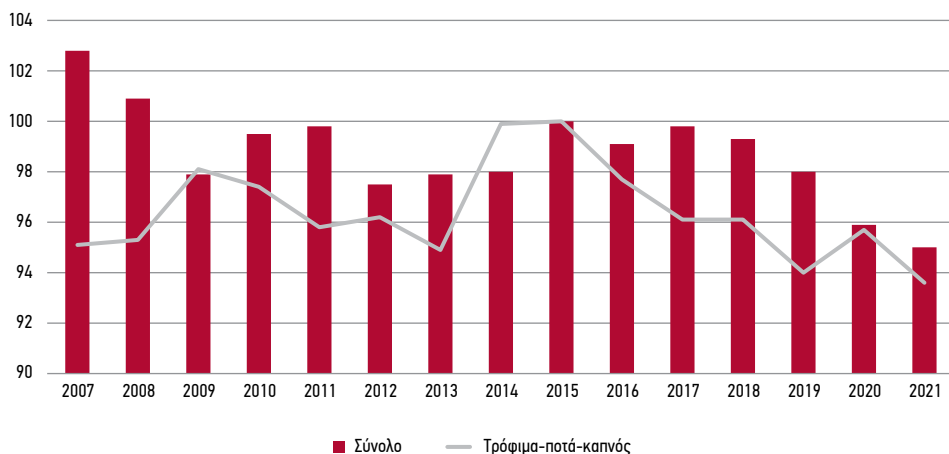
Πηγή: FAO, Food Balance Sheets (επεξεργασία στοιχείων)

1.3.2 Όροι εμπορίου

Ένας κρίσιμος δείκτης της διεθνούς ανταγωνιστικότητας, οι όροι εμπορίου, της κατηγορίας «Τρόφιμα – Ποτά – Καπνός» διαμορφώνεται δυσμενώς και δυσμενέστερα σε σχέση με το σύνολο της οικονομίας. Συγκεκριμένα, το 2019 ήταν στο 92,9% του επιπέδου του 2015, ενώ και σε σχέση με τον συνολικό δείκτη της οικονομίας διαμορφώνονται δυσμενέστερα καθ' όλη τη διάρκεια του διαστήματος 2008-2019 (Πίνακας 17, Διάγραμμα 28). Αυτό αποδίδεται στη χαμηλή διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα (τεχνολογικό επίπεδο, σύνθεση παραγωγής, σύνθεση εισαγωγών και εξαγωγών, ποιοτικά χαρακτηριστικά κ.λπ.). Οι δυσμενείς όροι εμπορίου συνεπάγονται αυξημένο κόστος εξαγωγών, επιβαρύνουν το εμπορικό ισοζύγιο και συνιστούν ανασχετικό παράγοντα για την εξωστρέφεια. Επομένως, εφόσον από τους εν λόγω κλάδους προσδοκάται αναβαθμισμένος ρόλος στον εξωστρεφή προσανατολισμό της χώρας, τότε θα πρέπει να υπάρξει στοχευμένη παρέμβαση στη σύνθεση και στα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 28

Διαχρονική εξέλιξη των όρων εμπορίου στο σύνολο των προϊόντων και στην κατηγορία τρόφιμα – ποτά – καπνός (2015=100, %)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Διαχρονική εξέλιξη των όρων εμπορίου στο σύνολο των προϊόντων
και στην κατηγορία τρόφιμα – ποτά – καπνός (2015=100, %)

	Σύνολο	Τρόφιμα – ποτά – καπνός
2007	102,8	95,1
2008	100,9	95,3
2009	97,9	98,1
2010	99,5	97,4
2011	99,8	95,8
2012	97,5	96,2
2013	97,9	94,9
2014	98,0	99,9
2015	100,0	100,0
2016	99,1	97,7
2017	99,8	96,1
2018	99,3	96,1
2019	98,0	94,0
2020	95,9	95,7
2021	95,0	93,6

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

Το αναπτυξιακό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας και η αλληλεπίδρασή του με το αγροτροφικό σύστημα

Στο παρόν κεφάλαιο συνοψίζονται ορισμένα κρίσιμα χαρακτηριστικά του αναπτυξιακού υποδείγματος της ελληνικής οικονομίας όσον αφορά την τομεακή σύνθεση, τις κλαδικές διασυνδέσεις και την ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Συγχρόνως, εξάγονται βασικά συμπεράσματα για τα αίτια και τα αποτελέσματα αυτών των χαρακτηριστικών. Το κεφάλαιο καταλήγει με μια προσπάθεια να αναδειχθεί η αλληλεπίδραση του γενικού οικονομικού πλαισίου με το αγροτροφικό σύστημα. Η συμπερασματική αποτύπωση των χαρακτηριστικών, των αιτιών και των επιπτώσεών τους για το αναπτυξιακό υπόδειγμα, και ειδικότερα για το αγροτροφικό σύστημα, συνιστά τη βάση για τη διατύπωση των προτάσεων, ώστε το αγροτροφικό σύστημα να συμβάλει, στο μέτρο που του αναλογεί, στον μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας προς ένα αναπτυξιακό υπόδειγμα με αναβαθμισμένη την «παραγωγική» συνιστώσα (Κεφ. 3).

2.1 Προβληματική τομεακή και κλαδική σύνθεση

Από όσα αναφέρθηκαν (Υποκεφ. 1.1) προκύπτει ότι η τομεακή σύνθεση της ελληνικής οικονομίας, σε σχέση με το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης, αποκλίνει από το «μέσο πρότυπο», καθώς χαρακτηρίζεται από υπέρμετρη τριτογενοποίηση, περιορισμένη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα και υψηλή συμμετοχή του

πρωτογενούς. Είναι προφανές, αλλά κρίνεται σκόπιμο να υπογραμμιστεί ότι για τις δομικές αποκλίσεις από το «μέσο πρότυπο» οι τομείς «ευθύνονται» ανάλογα με το ειδικό βάρος τους στη σύνθεση της ΑΠΑ. Συνεπώς, η απόκλιση οφείλεται πρωτίστως στον υπερμεγέθη τριτογενή, ακολούθως στον περιορισμένο δευτερογενή τομέα (με εξαίρεση την υψηλή συμμετοχή της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού) και μόνο εν μέρει στον πρωτογενή. Επιπλέον, η απόκλιση από το «μέσο πρότυπο» συνοδεύεται από ορισμένα δυσμενή χαρακτηριστικά, τα οποία αφορούν τα αίτια της πορείας απόκλισης κάθε τομέα και το τεχνολογικό επίπεδο των επιμέρους κλάδων.

Ειδικά όσον αφορά την τομεακή συμβολή του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ, είτε αυτή εμφανίστηκε ως αύξηση είτε ως μείωση του ειδικού βάρους του, εντοπίζεται προβληματική διαδικασία. Η μεν αύξηση της συμμετοχής του παρατηρήθηκε όχι σε συνθήκες αύξησης, αλλά σταθεροποίησης-μείωσης της παραγωγής του, συνεπώς οφείλεται στη μεγαλύτερη μείωση της ΑΠΑ στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Η δε μείωση του ειδικού βάρους του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ οφείλεται στη μείωση της παραγωγής του και όχι στη λιγότερο δυναμική αύξησή της σε σχέση με τον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα. Αυτή η «ανορθόδοξη» και στερούμενη αναπτυξιακού περιεχομένου πορεία, όσον αφορά τα αίτια των διακυμάνσεων της συμβολής του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ, είχε υπερδεκαετή διάρκεια (2006-2019).

Όσον αφορά τη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού, είναι ο κλάδος με το υψηλότερο ειδικό βάρος σε σημαντικούς δείκτες της μεταποίησης: ΑΠΑ (35,2%) απασχόληση (36,3%), ενώ στο διάστημα 2007-2019 αύξησε περαιτέρω τη σχετική συμμετοχή του. Υπό αυτή την έννοια, είχε σχετικά ανασχετικό ρόλο στη διαδικασία της αποβιομηχάνισης και ως εκ τούτου περιοριστική επίδραση στη διαμόρφωση της απόκλισης από το «μέσο πρότυπο». Ωστόσο, η εν λόγω συμβολή θα πρέπει να συνυπολογιστεί με τρία προβληματικά σημεία. Το πρώτο είναι ότι η αύξηση της σχετικής συμμετοχής του δεν οφείλεται στην αύξηση της παραγωγής του αλλά κυρίως στην υποχώρηση των άλλων κλάδων της μεταποίησης (Διάγραμμα 12, Πίνακας Π-23). Το δεύτερο είναι ότι πρόκειται για κλάδο με χαμηλό-μέσο επίπεδο τεχνολογίας, του οποίου μάλιστα το ειδικό βάρος αυξάνεται (Πίνακες 3 και 4), με αποτέλεσμα αφενός να επηρεάζει προς αυτή την κατεύθυνση το σύνολο της μεταποίησης, αφετέρου να περιορίζεται ο δυναμισμός και ο «θετικός» ρόλος του. Το τρίτο είναι ότι, παρά το σχετικά υψηλό ειδικό βάρος της, η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού υπολείπεται σε σχέση με τον πρωτογενή τομέα, τις πρώτες ύλες του οποίου επεξεργάζεται (Πίνακας 5).

Εν κατακλείδι, η τομεακή διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας, και μάλιστα όσον αφορά και τους τρεις τομείς, χαρακτηρίζεται από απόκλιση από το «μέσο πρότυπο», η οποία διαχρονικά (2007-2019) επιδεινώνεται και επιπλέον συνοδεύεται από ορισμένα δυσμενή χαρακτηριστικά, καθώς οι τομεακές ανακατατάξεις δεν συνέβησαν υπό συνθήκες διαφορετικού ρυθμού μεγέθυνσης αλλά κυρίως διαφορετικού ρυθμού μείωσης της παραγωγής ή σταθεροποίησής της. Επιπλέον, και ειδικότερα όσον αφορά το αγροτροφικό σύστημα, η έντονη και αυξανόμενη παρουσία κλάδων σχετικά χαμηλού-μέσου τεχνολογικού επιπέδου συνέβαλε στη δημιουργία συνθηκών διατήρησης κλάδων επίπλαστης ανθεκτικότητας. Οι εν λόγω διαδικασίες ανατροφοδοτούνται και έχουν διάρκεια, συνεπώς, είναι δυνατό να αξιολογηθούν ως βασικά δομικά στοιχεία της ελληνικής οικονομίας.

Ο συνδυασμός των ανωτέρω χαρακτηριστικών παραπέμπει μάλλον σε φαινόμενα αποδιάρθρωσης παρά σε διαδικασίες αναδιάρθρωσης με αναπτυξιακό περιεχόμενο. Ως αποτέλεσμα τίθενται περιορισμοί στη δημιουργία προϋποθέσεων για τον «απεγκλωβισμό» της οικονομίας από το υφιστάμενο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, την κάλυψη κρίσιμων καταναλωτικών και παραγωγικών αναγκών από το εγχώριο παραγωγικό σύστημα και την ένταξη σε δυναμικότερη αναπτυξιακή τροχιά. Μια τέτοια πορεία, με κύρια τα στοιχεία της «επιβίωσης» και της «καταστροφής», απέχει από τη διαδικασία που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «δημιουργική καταστροφή». Η ανατροφοδότηση και η διάρκεια των δυσμενών χαρακτηριστικών του παραγωγικού συστήματος παραπέμπουν ασφαλώς και στην αδυναμία των πολιτικών να τα αντιμετωπίσουν.

2.2 Ασθενείς εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις με τάση αποδιάρθρωσης

Οι αποκλίσεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στην τομεακή και κλαδική σύνθεση, που αναφέρθηκαν (Υποκεφ. 1.1 και 2.1), αποτυπώνονται στην πυκνότητα και στο είδος των κλαδικών διασυνδέσεων (Υποκεφ. 1.2). Η δυνατότητα για σύναψη κλαδικών διασυνδέσεων διαφοροποιείται κατά κλάδο. Η αποβιομηχάνιση όσο και η υπέρμετρη τριτογενοποίηση της ελληνικής οικονομίας συνέβαλαν στην αποδυνάμωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων* ο λόγος είναι ότι η βιομηχανία που έχει σχετικά μεγαλύτερες δυνατότητες στις κλαδικές διασυνδέσεις (Hirschmann, 1958) υποχώρησε και συγχρόνως ο τριτογενής τομέας, με σχετικά μικρότερο ρόλο στις κλαδικές διασυνδέσεις, αναβαθμίστηκε.

Από την ανάλυση των κλαδικών διασυνδέσεων της ελληνικής οικονομίας προκύπτει ότι η υλοποίηση του στόχου για την αύξηση των εξαγωγών (14,7 δισ. ευρώ την περίοδο 2010-2018), με την πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης που επιβλήθηκε, συνοδεύτηκε από ιδιαίτερα υψηλό κόστος σε κρίσιμα μεγέθη. Σε συνθήκες δραματικής συρρίκνωσης του ΑΕΠ, από 225 δισ. ευρώ σε 178 δισ. ευρώ, μειώθηκε επίσης το σύνολο των χρήσεων κατά 54,2 δισ. ευρώ, το σύνολο των ενδιάμεσων χρήσεων κατά 17,6 δισ. ευρώ και η καταναλωτική δαπάνη κατά 34,6 δισ. ευρώ. Η μείωση των ενδιάμεσων χρήσεων και της καταναλωτικής δαπάνης περιόρισαν σημαντικά την εγχώρια αγορά και συνέβαλαν στη συρρίκνωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων.

Όσον αφορά τις εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις του αγροτροφικού συστήματος, βρίσκονταν σε διαδικασία αποδιάρθρωσης ήδη από τη δεκαετία του 2000 (Νικολαΐδης, 2011). Την περίοδο 2010-2018 το αγροτροφικό σύστημα ακολούθησε τη γενικότερη αρνητική πορεία της οικονομίας όσον αφορά το σύνολο των χρήσεων, δηλαδή τη δραστική μείωση, και συνεπώς συμμετείχε στην αποδυνάμωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων. Η εν λόγω διαπίστωση δεν αναιρείται από το γεγονός ότι το ειδικό βάρος της συμμετοχής του αγροτροφικού συστήματος, όσον αφορά μείωση του συνόλου των χρήσεων και των ενδιάμεσων χρήσεων ήταν σχετικά περιορισμένο, ενώ ήταν σημαντικό στη μείωση της καταναλωτικής δαπάνης. Ειδική αναφορά απαιτείται στις εξαγωγές, όπου το αγροτροφικό σύστημα ακολούθησε τη γενικότερη θετική πορεία της οικονομίας στις εξαγωγές και με ιδιαίτερα αξιόλογο ειδικό βάρος. Την ίδια περίοδο, στο σύνολο των εισροών που χρησιμοποιεί το αγροτροφικό σύστημα παρατηρείται μείωση, ακολουθώντας τη γενικότερη τάση στο σύνολο της οικονομίας.

Από τη διεθνή σύγκριση προκύπτει ότι στην Ελλάδα υπάρχει υψηλή εξάρτηση του *πρωτογενούς τομέα* από τις εισαγόμενες εισροές, η οποία διαχρονικά επιδεινώνεται (αυξήθηκαν από 16,3% το 2000 σε 23,3% το 2014). Επίσης, ο πρωτογενής τομέας χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό αυτοτροφοδοσίας, δηλαδή χρήσης εισροών από τον ίδιο τον πρωτογενή τομέα, τόσο από εγχώριες πηγές όσο και από εισαγωγές. Οι ενεργειακές εισροές και οι εισροές βιομηχανικής προέλευσης του πρωτογενούς τομέα καλύπτονται κυρίως από εισαγωγές. Οι εισαγόμενες εισροές της *βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού* διαμορφώνονται σε σχετικά χαμηλό επίπεδο (10,0%-11,8%), το οποίο είναι αντίστοιχο των άλλων χωρών και διαχρονικά παραμένει σταθερό. Στη σύνθεση των εγχώριων αλλά και των εισαγόμενων εισροών ιδιαίτερη παρουσία έχουν τα προϊόντα φυτικής και ζωικής παραγωγής,

καθώς και οι υπηρεσίες μεταφοράς-αποθήκευσης. Οι εισροές βιομηχανικής προέλευσης καλύπτονται κυρίως από εισαγωγές.

Με βάση την τομεακή ανάλυση των εγχώριας προέλευσης εισροών, το *αγροτροφικό σύστημα* στην Ελλάδα παρουσιάζει μια περισσότερο παραδοσιακή δομή εισροών, καθώς υστερεί σημαντικά στην αναλογία εγχώριων βιομηχανικών εισροών. Αυτό οδηγεί σε χαμηλότερο επίπεδο εκσυγχρονισμού ή/και σε αυξημένη συμμετοχή εισαγόμενων βιομηχανικών εισροών. Η αναλυτικότερη κλαδική ανάλυση των εγχώριων εισροών ενισχύει αυτό το συμπέρασμα, καθώς προκύπτει ότι ο πρωτογενής τομέας χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό αυτοτροφοδοσίας, περιορισμένη συμμετοχή των βιομηχανικών εισροών και σημαντική παρουσία των υπηρεσιών εμπορίου. Παρόμοια είναι η εικόνα και όσον αφορά την κλαδική προέλευση των εγχώριων εισροών της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού, όπου κυριαρχούν οι υπηρεσίες του χονδρικού εμπορίου, ακολουθούν οι εισροές από την πρωτογενή τομέα και με πολύ μικρότερη συμμετοχή η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού.

Η αποσάθρωση της παραγωγικής βάσης, εκτός από τις «τρέχουσες» επιπτώσεις όσον αφορά τη μείωση της απασχόλησης, την αύξηση του εισαγωγικού περιεχομένου και άρα τη μείωση της εγχώριας προστιθέμενης αξίας και της εγχώριας προστιθέμενης αξίας στις εξαγωγές, επιφέρει και δομικού χαρακτήρα επιπτώσεις, καθώς υπονομεύει τις εγχώριες προϋποθέσεις και τα εγχώρια πολλαπλασιαστικά οφέλη της μελλοντικής ανάπτυξης. Οι προϋποθέσεις υπονομεύονται διότι διευρύνεται και ενδυναμώνεται η εξάρτηση από το εξωτερικό για πρόσβαση σε ενδιάμεσα αγαθά, ενώ για τον ίδιο λόγο περιορίζονται και τα εγχώρια πολλαπλασιαστικά οφέλη τα οποία μετατοπίζονται σε οικονομίες του εξωτερικού. Συγχρόνως, περιορίζονται και τα όρια της αναπτυξιακής πολιτικής.

Οι εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις του πρωτογενούς τομέα και της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού εξαρτώνται από το επίπεδο ανάπτυξης και τις δυνατότητες των λοιπών κλάδων της οικονομίας. Το εν λόγω πλαίσιο επηρεάζεται και από την έντονη παρουσία επιχειρήσεων ξένων συμφερόντων στον ευρύτερο χώρο του αγροτροφικού συστήματος (Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1996). Συνεπώς, πρόκειται για ζήτημα που υπερβαίνει τα όρια του εγχώριου αγροτροφικού συστήματος. Η σημαντική και αυξανόμενη παρουσία επιχειρήσεων ξένων συμφερόντων στους κλάδους με τους οποίους ο πρωτογενής τομέας αναπτύσσει κλαδικές διασυνδέσεις περιορίζει σε σημαντικό βαθμό τις δυνατότητες για την εγχώρια ανάπτυξή τους.

Παρά τις αδυναμίες του, ο πρωτογενής τομέας, σε σύγκριση με τη συμμετοχή του στο ΑΕΠ, έχει σημαντική θέση στις κλαδικές διασυνδέσεις. Αυτό οφείλεται στα χαρακτηριστικά του, αφενός ως παραγωγού πρώτων υλών που αποτελούν αντικείμενο επεξεργασίας σε διαρκώς μεγαλύτερο βαθμό αφετέρου της ανάγκης του για διαρκώς αυξανόμενες εισροές. Σε αυτή τη διαδικασία ο σχετικός ρόλος του αγροτικού τομέα βαίνει μειούμενος έναντι του ρόλου των λοιπών κλάδων της μεταποίησης. Ο αναβαθμισμένος ρόλος του πρωτογενούς τομέα στις εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις σε σχέση με τη συμμετοχή του στην ΑΠΑ ενισχύει την άποψη ότι η αξιολόγησή του είναι πληρέστερη όταν περιλαμβάνει ευρύτερο σύστημα κριτηρίων. Αξιόλογη παρουσία στις κλαδικές διασυνδέσεις έχει και η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού, παρά το επίσης περιορισμένο ειδικό βάρος της στην ΑΠΑ. Η εν λόγω διαπίστωση αφορά και συνολικά το αγροτροφικό σύστημα.

2.3 Δυσμενής ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας

Το συνδυαστικό αποτέλεσμα όσων αναπτύχθηκαν (Υποκεφ. 1.1, 1.2, 2.1 και 2.2) είναι μια σχετικά αδύναμη και μη επαρκώς διασυνδεδεμένη εγχώρια παραγωγική βάση, η οποία εντάσσεται με όχι ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους στον διεθνή καταμερισμό εργασίας (Υποκεφ. 1.3). Η βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου μετά το 2010, με την πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης, ήταν όχι μόνο προσωρινή, αλλά συνοδεύτηκε από δυσμενείς επιπτώσεις σε άλλα μεγέθη της οικονομίας, ορισμένες εκ των οποίων έχουν μονιμότερα και ανατροφοδοτούμενα χαρακτηριστικά: μείωση της αγοραστικής δύναμης και της καταναλωτικής δαπάνης, με αποτέλεσμα τη συρρίκνωση των δραστηριοτήτων που δεν ήταν σε θέση να προσανατολιστούν άμεσα προς τις εξαγωγές, αλματώδης αύξηση της ανεργίας, και κυρίως επιδείνωση των υπαρχόντων και δημιουργία νέων διαρθρωτικών προβλημάτων, π.χ. αποσάθρωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων. Η εξασθένηση των κλαδικών διασυνδέσεων έχει ως αποτέλεσμα την αυξανόμενη εξάρτηση από τις εισαγωγές τόσο για την κάλυψη της εγχώριας ζήτησης (παραγωγή και κατανάλωση) όσο και των εξαγωγών.

Ειδικά όσον αφορά τον κλάδο των τροφίμων – ποτών – καπνού, το ειδικό βάρος του στις εξαγωγές υπερβαίνει σημαντικά το ειδικό βάρος του στην ΑΠΑ και στην απασχόληση. Η εικόνα του ισοζυγίου του είναι σχετικά καλύτερη από την εικόνα του συνολικού ισοζυγίου του εξωτερικού εμπορίου. Ωστόσο, σχετικά καλύτερη

εικόνα δείχνει ελαφρά τάση αποδυνάμωσης και συνοδεύεται από ορισμένα δυσμενή χαρακτηριστικά. Το έλλειμα στο εμπορικό ισοζύγιο τροφίμων – ποτών – καπνού μειώθηκε κατά 1.529 εκατ. ευρώ (από 2.708 εκατ. ευρώ το 2007 σε 1.179 εκατ. ευρώ το 2019). Η μείωση του ελλείματος έχει θετικά χαρακτηριστικά, καθώς οφείλεται κυρίως στην αύξηση των εξαγωγών (2.263 εκατ. ευρώ) και λιγότερο στη μείωση των εισαγωγών (735 εκατ. ευρώ). Ωστόσο, η μείωση του ελλείματος πραγματοποιήθηκε υπό συνθήκες περιορισμού της δαπάνης για είδη διατροφής και μη οινοπνευματώδη ποτά κατά 14,9% (από 347,4 ευρώ σε 295,6 ευρώ). Δυσμενής ήταν και παραμένει η σύνθεση του εξωτερικού εμπορίου, καθώς σε βασικά είδη διατροφής παρατηρείται διαχρονικά υψηλός βαθμός εξάρτησης από τις εισαγωγές και συγχρόνως χαμηλός βαθμός αυτάρκειας. Επίσης, λόγω της χαμηλής-μέσης τεχνολογίας του αγροτροφικού συστήματος, οι όροι εμπορίου διαμορφώνονται δυσμενώς, και δυσμενέστερα σε σχέση με το σύνολο της οικονομίας. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το ειδικό βάρος του κλάδου των τροφίμων – ποτών – καπνού στις εξαγωγές υπερβαίνει σημαντικά το ειδικό βάρος του στην ΑΠΑ, έχει δυσμενή επίδραση στους όρους εμπορίου για το σύνολο της οικονομίας. Για μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του εξωτερικού εμπορίου των τροφίμων πρέπει να γίνει αναφορά στο αρνητικό ισοζύγιο των εισροών (μηχανήματα, λιπάσματα, φυτοφάρμακα, ζωοτροφές), της τάξεως περίπου του 1 δισ. ευρώ, το οποίο επιβαρύνει τη συνολική εικόνα του εξωτερικού εμπορίου των τροφίμων – ποτών – καπνού.

2.4 Τα αίτια των διαρθρωτικών αποκλίσεων και τα αποτελέσματά τους

Στην Εισαγωγή τέθηκαν δύο βασικά ερωτήματα, στον βαθμό που στην τομεακή σύνθεση της ελληνικής οικονομίας διαπιστωθούν διαρθρωτικές αποκλίσεις από το «μέσο πρότυπο». Το πρώτο αφορά τα αίτια των αποκλίσεων, αν δηλαδή απορρέουν από τις ιδιομορφίες της ελληνικής οικονομίας ή από την ακολουθούμενη αναπτυξιακή πολιτική. Το δεύτερο σχετίζεται με το αν οι αποκλίσεις λειτουργούν προωθητικά ή ανασχετικά στην αναπτυξιακή διαδικασία.

Οι διαρθρωτικές αποκλίσεις της ελληνικής οικονομίας οφείλονται σε συνδυασμό παραγόντων, μεταξύ των οποίων υπάρχει αλληλεπίδραση. Εν μέρει, αποδίδονται σε «αντικειμενικές» αλλά και σε ιστορικά διαμορφωμένες ιδιομορφίες. Στην περίπτωση των εν λόγω ιδιομορφιών, απαιτείται διαχείριση και εύλογη προσαρμογή. Ωστόσο,

οι διαρθρωτικές αποκλίσεις ανάγονται και σε γενικότερες μακροχρόνιες παθογένειες της ελληνικής οικονομίας και σε επιλογές της αναπτυξιακής πολιτικής (βλ., μεταξύ άλλων, Στασινόπουλος, 2010· Αργεΐτης και Νικολαΐδη, 2014· Βαΐτσος και Μισσός, 2018· Ιορδάνογλου, 2020· Γεωργόπουλος και Λαμπριανίδης, 2021). Στην περίπτωση αυτών των παθογενειών, απαιτείται η χάραξη μιας άλλης στρατηγικής.

Διαχρονικό χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας, με τη μία ή την άλλη μορφή, είναι η συνεχής παρουσία ενός προστατευτικού πλαισίου κυρίως για ορισμένα τμήματα της οικονομίας· είτε πρόκειται για τη δασμολογική προστασία έως την ένταξη στην ΕΟΚ και το πέρας της μεταβατικής περιόδου, είτε για το πελατειακό κράτος, την κρατικοδίαιτη «επιχειρηματικότητα», την προνομιακή μεταχείριση ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων, τη στοχευμένα μεροληπτική νομοθέτηση, τις απευθείας αναθέσεις, τους άνισους όρους πρόσβασης σε εθνικούς και κοινοτικούς πόρους, την ανοχή στη φοροδιαφυγή και εισφοροδιαφυγή κ.ά. Αιτία και αποτέλεσμα αυτής της διαρκούς και επιλεκτικής προστασίας είναι η παρασιτική κουλτούρα της κυρίαρχης επιχειρηματικής ελίτ και η αποσύνδεση της κερδοφορίας από τη συσσώρευση κεφαλαίου, δηλαδή από τους όρους λειτουργίας της πραγματικής οικονομίας (Αργεΐτης και Νικολαΐδου, 2014). Ενδεικτικός είναι επίσης ο αναπροσανατολισμός της οικονομικής δραστηριότητας μεγάλων επιχειρήσεων από τον δευτερογενή τομέα στις εισαγωγές, στο πλαίσιο της αποβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας.

Καθοριστικό ρόλο στον αποπροσανατολισμό από την πραγματικότητα που χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία διαδραματίζει η προσπάθεια των κυβερνήσεων, για μικροπολιτικούς σκοπούς, να ωραιοποιούν την κατάσταση, με υποβάθμιση των προβλημάτων, υπερτονισμό και επιλεκτική αναφορά μεμονωμένων επιτυχιών κ.ά. Πρόκειται για πρακτική που ακολουθείται όχι μόνο για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας αλλά και για τη συγκάλυψη των προνομιακών οικονομικών σχέσεων με επιλεγμένα ιδιωτικά οικονομικά συμφέροντα. Τα εν λόγω κρατικοδίαιτα συμφέροντα, μεταξύ άλλων, όχι μόνο οικειοποιούνται αναπτυξιακούς πόρους, αλλά συμβάλλουν και στην αναπαραγωγή της στρεβλής διάρθρωσης της παραγωγής, καθώς τα πρόνομια που απολαμβάνουν δεν εξαναγκάζουν σε ανταγωνιστικό εκσυγχρονισμό.

Σημαντικό τμήμα των αιτιών της αδυναμίας για την υπέρβαση των χρόνιων διαρθρωτικών προβλημάτων εδράζεται στα ίδια τα αίτια που τα δημιούργησαν. Πρόκειται δηλαδή για ένα φαινόμενο ανακύκλωσης αδυναμιών και παθογενειών. Πέραν αλλά όχι ανεξάρτητα από τον ανταγωνισμό, τόσο σε διεθνές όσο και σε εγχώριο επίπεδο, σημαντικό τμήμα της ερμηνείας εντοπίζεται στην έλλειψη σχεδιασμού, ενώ, όταν αυτός υπάρχει προσανατολίζεται, μαζί με τους χρηματοδοτικούς

πόρους, στην εξυπηρέτηση επιμέρους συμφερόντων και όχι της εθνικής οικονομίας και του κοινωνικού συνόλου.

Όσον αφορά το δεύτερο ερώτημα, αν δηλαδή οι διαρθρωτικές αποκλίσεις λειτουργούν προωθητικά ή ανασχετικά στην αναπτυξιακή διαδικασία, εκ του αποτελέσματος (π.χ. υπέρμετρη παρουσία κλάδων σχετικά χαμηλής τεχνολογίας-τεχνογνωσίας, ασθενείς εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις, αδυναμία επαναφοράς της οικονομίας στο προ της βαθιάς και παρατεταμένης κρίσης επίπεδο παρά το πέρασ μίας δεκαετίας) προκύπτει ότι οι ιστορικά κληρονομημένες ιδιομορφίες, σε συνδυασμό με τις επί μακρόν αναπτυξιακές πολιτικές επιλογές με έντονο τον πελατειακό χαρακτήρα, δημιούργησαν και αναπαρήγαγαν δομικούς περιορισμούς, έθεσαν ποσοτικά και ποιοτικά όρια στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.

Ο καταλυτικός αντιαναπτυξιακός ρόλος της βίαιης εσωτερικής υποτίμησης

Η πολιτική της βίαιης εσωτερικής υποτίμησης δεν είχε τα υποσχόμενα αποτελέσματα στην ανάπτυξη, στην επενδυτική και στην εξαγωγική δραστηριότητα. Αντίθετα, συνέβαλε όχι μόνο στη διατήρηση και στην αναπαραγωγή χρόνιων διαρθρωτικών προβλημάτων, αλλά πρόσθεσε και άλλα: καταβράθρωσε το ΑΕΠ, συρρίκνωσε περαιτέρω την ήδη αδύναμη εγχώρια παραγωγική βάση, οδήγησε σε συρρίκνωση ακόμα και υγιή τμήματά της, αποδυνάμωσε τις εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις, επιδείνωσε τους όρους ένταξης στις διεθνείς αλυσίδες αξίας. Οι σωρευτικές επιπτώσεις των πολιτικών της βίαιης εσωτερικής υποτίμησης, αντί να αντιμετωπίσουν, αναπαράγουν και ισχυροποιούν τα αποκλίνοντα δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, ακόμη και σε σχέση με χώρες που έχουν σχεδόν ίδιο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης. Μία δεκαετία μετά την επιβολή της εσωτερικής υποτίμησης το επίπεδο του ΑΕΠ υπολείπεται κατά 47 δισ. ευρώ, δηλαδή βρίσκεται στο 80% του επιπέδου του 2009-2010. Ασφαλώς και δεν γίνεται λόγος για το πότε η ελληνική οικονομία θα φτάσει το επίπεδο που υποθετικά θα έφτανε αν συνέχιζε την προ του 2009 τάση αύξησης του ΑΕΠ.⁸

Η ύφεση που προκλήθηκε από τη βίαιη εσωτερική υποτίμηση διατήρησε και επέτεινε την απόκλιση από το «μέσο πρότυπο» και μάλιστα με «ανορθόδοξο» τρόπο, καθώς δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις για τη στρέβλωση του αναπτυξιακού περιεχομένου των διαρθρωτικών αλλαγών, και με την απόδοση σε αυτές αποδιαρθρωτικών-αντιαναπτυξιακών χαρακτηριστικών. Συγκεκριμένα, οι διαρ-

8. Σχετικά με αυτή τη συλλογιστική βλ. Jánosy (1971).

θρωτικές αλλαγές δεν συντελέστηκαν εξαιτίας της διαφορετικής δυναμικής των επιμέρους τομέων/κλάδων αλλά εξαιτίας του διαφορετικού ρυθμού υποχώρησής τους. Διατηρήθηκε η υπέρμετρη τριτογενοποίηση, επιδεινώθηκε η αποβιομηχάνιση, υπονομεύτηκαν οι αναγκαίες αναπτυξιακές διαρθρωτικές αλλαγές στον πρωτογενή τομέα. Η πρόσκαιρη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου συνοδεύτηκε από δυσμενείς επιπτώσεις δομικού και μακροχρόνιου χαρακτήρα. Η βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου αποδείχτηκε αφενός βραχυχρόνια, αφετέρου υψηλού κόστους, καθώς προκάλεσε αρνητικές επιπτώσεις σε κρίσιμα μεγέθη της οικονομίας: διατήρηση και ενίσχυση της απόκλισης από το «μέσο πρότυπο», αναστολή διαρθρωτικών αλλαγών με αναπτυξιακό περιεχόμενο, αποδιάρθρωση εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων, αλματώδη αύξηση της ανεργίας.

Η διατήρηση ή ακόμα και η επιδείνωση των δυσμενών διαρθρωτικών χαρακτηριστικών, τομεακών και ενδοτομεακών-κλαδικών, καθώς και η αναστολή/ανάσχεση των δομικών αλλαγών με αναπτυξιακό περιεχόμενο, συγκαταλέγονται μεταξύ των δυσμενέστερων και πλέον αντιαναπτυξιακών επιπτώσεων των πολιτικών της βίαιης εσωτερικής υποτίμησης. Ο λόγος είναι διότι υπονομεύτηκαν οι εγχώριες προϋποθέσεις και οι θετικές πολλαπλασιαστικές επιδράσεις της μελλοντικής ανάπτυξης, η οποία πλέον θα εξαρτάται και θα τροφοδοτεί σε μεγαλύτερο βαθμό οικονομίες του εξωτερικού. Επιπλέον, διότι η υπέρβαση των διαρθρωτικών προβλημάτων, ενώ συνιστά προϋπόθεση της αναπτυξιακής διαδικασίας, είναι διαδικασία ιδιαίτερα χρονοβόρα και απαιτητική σε πόρους και ποιοτικό στρατηγικό σχεδιασμό.

Οι δομές «εξ ορισμού» έχουν αναπαραγωγική ικανότητα, αδράνεια και διάρκεια· η αλλαγή τους απαιτεί αντικειμενικές προϋποθέσεις, πολιτικές, σχεδιασμό, χρόνο και πόρους. Οι δομές αλλάζουν και υπό την επίδραση κάποιου «σοκ», όπως συνέβη με τη βίαιη εσωτερική υποτίμηση· ωστόσο, σε μια τέτοια περίπτωση περιορίζεται όχι μόνο ο χρόνος αντίδρασης αλλά και ο έλεγχος των διαδικασιών και του αποτελέσματος, ενώ συγχρόνως αυξάνονται οι απαιτήσεις (πολιτικές, χρηματοδοτικές, τεχνογνωσίας, τεχνολογίας κ.ά.) που διαμορφώνουν την ικανότητα για προσαρμογή και για τη συγκρότηση των όρων λειτουργίας της νέας δομής. Το κενό του σχεδιασμού καλύπτεται από ισχυρά οικονομικά συμφέροντα, στη λογική η «κρίση ως ευκαιρία» με την καιροσκοπική έννοια του όρου. Μια τέτοια εξέλιξη απλώς ανακυκλώνει τα αναπτυξιακά αδιέξοδα.

Όσον αφορά το αγροτροφικό σύστημα, η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης έπληξε λιγότερο την αξία των ενδιάμεσων χρήσεων και κυρίως την καταναλωτική δαπάνη, το ήμισυ της οποίας εξισορροπήθηκε από την αύξηση των εξαγωγών. Συγ-

χρόνως, η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης ανέστειλε ή και αντέστρεψε διαρθρωτικές αλλαγές αναπτυξιακού χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, συνέβαλε στη σχετική αύξηση της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ λόγω της ύφεσης του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα, στην αλματώδη αύξηση της ανεργίας, η οποία συγκράτησε τη μείωση του εργατικού δυναμικού στον πρωτογενή τομέα και διατήρησε την επιβάρυνση της προστιθέμενης αξίας του. Συγχρόνως, η σχετική αναβάθμιση της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού, η οποία προήλθε λόγω της μεγαλύτερης συρρίκνωσης των άλλων κλάδων, αφενός προσδίδει φαινομενικά στον κλάδο τον χαρακτηρισμό του «ανθεκτικού», αφετέρου, καθώς πρόκειται για κλάδο με χαμηλό-μέσο τεχνολογικό επίπεδο, επηρεάζει συνολικότερα το σχετικό επίπεδο της μεταποίησης.

2.5 Βασικές διαπιστώσεις για την αλληλεπίδραση του αναπτυξιακού υποδείγματος και του αγροτροφικού συστήματος

Στην παρούσα ενότητα επιχειρείται μια σύνοψη σχετικά με την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο αναπτυξιακό υπόδειγμα και στο αγροτροφικό σύστημα. Συγκεκριμένα, εξετάζεται ποια είναι η επίδραση του υποδείγματος ανάπτυξης στη λειτουργία του αγροτροφικού συστήματος και, ακολούθως, ποια η συμβολή του αγροτροφικού συστήματος στη διαμόρφωση του υποδείγματος ανάπτυξης. Η εν λόγω αλληλεπίδραση παρουσιάζεται με την ανάλυση τριών στενά συνδεδεμένων θεμάτων: της τομεακής σύνθεσης, των κλαδικών διασυνδέσεων και της ένταξης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Τομεακή σύνθεση

Η πορεία των μεγάλων τομέων της οικονομίας (τριτογενούς και δευτερογενούς), περιόρισε τη σχετική συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα. Η πτωτική πορεία του πρωτογενούς τομέα, σε σχετικούς όρους, συνιστά φυσιολογική διαδικασία της ανάπτυξης. Ωστόσο, την περίοδο 2010-2016 παρατηρείται μια εξέλιξη που βρίσκεται σε αντίθετη κατεύθυνση. Συγκεκριμένα, η αύξηση της σχετικής συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα δεν προέρχεται από την απόλυτη αύξηση της αγροτικής παραγωγής, αλλά από την εντονότερη μείωση της παραγωγής του δευτερογενούς

και του τριτογενούς τομέα. Επίσης, οι επιπτώσεις της ύφεσης στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα περιόρισαν τις δυνατότητες απορρόφησης εργατικού δυναμικού από τον πρωτογενή, αλλά και την πολυαπασχόληση των αγροτών. Με αυτό τον τρόπο, λειτούργησαν όχι μόνο ως εμπόδιο για διαρθρωτικές αλλαγές αναπτυξιακού περιεχομένου αλλά και ως δομικού χαρακτήρα περιορισμός για τη βελτίωση του αγροτικού εισοδήματος και του εισοδήματος των αγροτών. Δηλαδή πρόκειται για την αντιστροφή των διαρθρωτικών αλλαγών με αναπτυξιακό περιεχόμενο. Στις εν λόγω διαδικασίες, ο πρωτογενής τομέας είχε κυρίως τον ρόλο «παθητικού συνδιαμορφωτή» των αποκλίσεων. Συνεπώς, οι γενικότερες εξελίξεις στην οικονομία επηρέασαν τη θέση του πρωτογενούς τομέα, αλλά πλέον με όρους απόκλισης από το «μέσο πρότυπο» και με στρέβλωση των αιτιών που οδηγούν στη μεταβολή της σχετικής συμμετοχής του.

Όσον αφορά τη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού, είναι ο κλάδος με το υψηλότερο ειδικό βάρος σε σημαντικούς δείκτες της μεταποίησης (ΑΠΑ 35,2%, απασχόληση 36,3%) και στο διάστημα 2007-2019 αύξησε περαιτέρω τη σχετική συμμετοχή του. Υπό αυτή την έννοια, είχε ανασχετικό ρόλο στη διαδικασία της αποβιομηχάνισης και ως εκ τούτου περιοριστική επίδραση στη διαμόρφωση της απόκλισης από το «μέσο πρότυπο», έστω και αν η εν λόγω θετική συμβολή οφείλεται κυρίως στην υποχώρηση των άλλων κλάδων της μεταποίησης. Βέβαια, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι πρόκειται για κλάδο με χαμηλό-μέσο επίπεδο τεχνολογίας και η αύξηση του ειδικού βάρους του επηρεάζει τη συνολική εικόνα της μεταποίησης.

Η ποσοστιαία συμμετοχή συνολικά του αγροτροφικού συστήματος στην ΑΠΑ την περίοδο 2007-2017 αυξήθηκε σημαντικά από 4,9% σε 7,3%. Ωστόσο, πρόκειται για αύξηση που οφείλεται κυρίως στην υποχώρηση άλλων κλάδων της οικονομίας, καθώς σε απόλυτο μέγεθος η αύξηση ήταν περιορισμένη (από 11.594 σε μόλις 12.289 εκατ. ευρώ). Η εν λόγω μικρή αύξηση της ΑΠΑ του αγροτροφικού συστήματος προήλθε από τη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού (1.090 εκατ. ευρώ), καθώς η ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα μειώθηκε (-395 εκατ. ευρώ).

Στη διάρκεια της ύφεσης, η σχετικά ηπιότερη επιβράδυνση (συχνά αναφέρεται και ως ανθεκτικότητα) ορισμένων κλάδων, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται το αγροτροφικό σύστημα λειτούργησε προς την αναπαραγωγή παραδοσιακών κλάδων σχετικά χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου. Συνεπώς, αυτό που για ορισμένους κλάδους εμφανίστηκε και συχνά αξιολογείται ως ανθεκτικότητα ουσιαστικά είναι συγκάλυψη της ανάσχεσης των διαρθρωτικών αλλαγών με αναπτυξιακό περιεχόμενο.

Κλαδικές διασυνδέσεις

Οι αλλαγές στη διαδικασία της παραγωγής των τροφίμων (αύξηση εισροών πρωτογενούς τομέα, αυξανόμενος βαθμός επεξεργασίας πρώτων υλών, εισαγωγή νέων προϊόντων κ.λπ.) αναβαθμίζουν τη σημασία των κλαδικών διασυνδέσεων με αρκετούς κλάδους της μεταποίησης. Οι σχέσεις τους γίνονται ευρύτερες και στενότερες. Επιπλέον, η αλληλεξάρτησή τους όσον αφορά την αποδοτικότητα και των δύο πλευρών αναβαθμίζεται. Η εν λόγω διαδικασία συνοψίζεται στη διαπίστωση ότι το «αγροτικό» ζήτημα (με την έννοια της παραγωγής των τροφίμων) γίνεται διαρκώς λιγότερο «αγροτικό» και συναρθρώνεται με άλλους κλάδους της οικονομίας, χωρίς αυτό να συνεπάγεται την απαξίωση των διαδικασιών στο εσωτερικό του πρωτογενούς τομέα σε ό,τι αφορά την αποδοτικότητα, την ποιότητα κ.λπ.

Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η ανάδειξη των τεχνολογικών δυνατοτήτων για διεύρυνση των σχέσεων του πρωτογενούς τομέα και της παραγωγής τροφίμων γενικότερα με κλάδους της βιομηχανίας συνέπεσε με την αποβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας, τη συνακόλουθη εξασθένηση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων και την αύξηση των εισαγωγών σε τελικά και ενδιάμεσα αγαθά. Ως αποτέλεσμα, το εγχώριο παραγωγικό σύστημα δεν μπόρεσε να καλύψει σημαντικό τμήμα του χώρου που παραχωρήθηκε από τον πρωτογενή τομέα και δημιουργήθηκε από τις γενικότερες δομικές εξελίξεις στην παραγωγή των τροφίμων. Επιπλέον, ασυμμετρίες εντοπίζονται στις κλαδικές διασυνδέσεις και εντός του αγροτροφικού συστήματος, καθώς η ΑΠΑ της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού υπολείπεται σημαντικά σε σχέση με αυτήν του πρωτογενούς τομέα.

Παρά τις αδυναμίες του, το αγροτροφικό σύστημα συγκαταλέγεται στους κλάδους με τις πυκνότερες εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις. Υπό αυτή την έννοια, επιδρά θετικά στις σχετικά ασθενείς κάθετες και οριζόντιες εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις της οικονομίας συνολικά, στον βαθμό βέβαια που το εγχώριο παραγωγικό σύστημα μπορεί να ανταποκριθεί. Επίσης, με δεδομένη την αποκεντρωμένη χωροθέτηση της πρωτογενούς παραγωγής και σημαντικού τμήματος των κλαδικών διασυνδέσεων του αγροτροφικού συστήματος, σημαντική είναι η συμβολή του στην περιφερειακή ανάπτυξη.

Ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας

Η ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας σχετίζεται άμεσα με τις ασθενείς εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις. Το αγροτροφικό σύστημα, αν και σε μειωμένο

βαθμό, επιβαρύνει το εμπορικό ισοζύγιο όχι μόνο με τελικά προϊόντα αλλά και με σημαντικές εισαγωγές βιομηχανικών εισροών και πρώτων υλών. Επίσης, οι όροι εμπορίου του αγροτροφικού συστήματος διαμορφώνονται δυσμενέστερα σε σχέση με τους αντίστοιχους στο σύνολο της οικονομίας και συνεπώς επηρεάζουν αρνητικά τους όρους εξωτερικού εμπορίου της χώρας.

Συμπερασματικά

Το αγροτροφικό σύστημα αποτελεί τμήμα της ελληνικής οικονομίας με αξιόλογη συμμετοχή σε σημαντικά οικονομικά μεγέθη: 8% στην ΑΠΑ, 13,9% στην απασχόληση, 17% στις εξαγωγές, 11% στις εισαγωγές, 15,6% στο σύνολο των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών, 12,8% στο σύνολο των χρήσεων. Συνεπώς, το αγροτροφικό σύστημα συνιστά εν δυνάμει κρίσιμο μέγεθος για την αναπτυξιακή διαδικασία. Ωστόσο, για να ανταποκριθεί σε αυτόν τον ρόλο υπάρχουν προϋποθέσεις που σχετίζονται με την υπέρβαση των δομικών προβλημάτων και της τεχνολογικής υστέρησης. Και οι δύο κατηγορίες προβλημάτων απαιτούν αλλαγές εντός αλλά κυρίως εκτός του αγροτροφικού συστήματος. Όσον αφορά τα δομικά προβλήματα, δηλαδή τη σχετικά υψηλή συμμετοχή του αγροτροφικού συστήματος σε βασικούς δείκτες, και άρα την απόκλιση σε σχέση με άλλες χώρες, που εμφανίζεται ως πρόβλημα του αγροτροφικού συστήματος, στην πραγματικότητα είναι πρόβλημα υστέρησης των άλλων κλάδων της ελληνικής οικονομίας. Συνεπώς, αυτό το δομικό πρόβλημα πρέπει να λυθεί εκτός του αγροτροφικού συστήματος. Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά την υπέρβαση της τεχνολογικής υστέρησης, και σε αυτή την περίπτωση οι άλλοι κλάδοι, κυρίως του δευτερογενούς τομέα, έχουν τον βασικό ρόλο στην ανάπτυξη και την παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών υψηλής τεχνολογίας, ενώ το αγροτροφικό σύστημα έχει ρόλο κυρίως ως αγοραστής ενδιάμεσων εισροών.

Από την ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών της ελληνικής οικονομίας προκύπτει ότι η απόκλιση από το «μέσο πρότυπο», οι ενδοτομεακές-κλαδικές στρεβλώσεις, η αναδιάρθρωση χωρίς αναπτυξιακό περιεχόμενο, η σύνθεση της παραγωγικής δομής, η τεχνολογική υστέρηση των κλάδων με αυξημένο ειδικό βάρος και η ισχνή παραγωγική βάση ανατροφοδοτούνται και έχουν διάρκεια. Τα αίτια ανάγονται τόσο σε γενικότερες και μακροχρόνιες παθογένειες της ελληνικής οικονομίας όσο και σε επιλογές της αναπτυξιακής πολιτικής. Οι επιπτώσεις της βίαιης εσωτερικής υποτίμησης από το 2010 ισχυροποίησαν τα αποκλίνοντα δυσμενή χαρακτηριστικά της και ανέστειλαν τις αναπτυξιακές αλλαγές διαρθρωτικού χαρακτήρα.

Το συνδυαστικό αποτέλεσμα των δυσμενών εξελίξεων που αναφέρθηκαν είναι μια σχετικά αδύναμη και μη επαρκώς διασυνδεδεμένη εγχώρια παραγωγική βάση, η οποία εντάσσεται με δυσμενείς όρους στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, διαμορφώνοντας ένα όχι ιδιαίτερα ευνοϊκό περιβάλλον για τον αναπτυξιακό ορίζοντα του αγροτροφικού συστήματος. Με βάση τα ανωτέρω, τεκμηριώνεται η άποψη που υποστηρίζει αφενός την αναγκαιότητα να αλλάξει το αναπτυξιακό υπόδειγμα με ένα νέο, που θα αντιμετωπίζει τις υφιστάμενες αδυναμίες και τις αναδυόμενες προκλήσεις, αφετέρου τον υπό προϋποθέσεις ρόλο του αγροτροφικού συστήματος σε αυτή τη διαδικασία (βλ. Κεφ. 3). Το αγροτροφικό σύστημα, ενώ σε βραχυπρόθεσμο-μεσοπρόθεσμό ορίζοντα απαντάει στις αναπτυξιακές ανάγκες, μακροπρόθεσμα δεν συνιστά βασικό παράγοντα βιώσιμης ανάπτυξης, αν δεν υποστηριχτεί από τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη, αν δεν πυκνώσουν οι σχέσεις του με τους άλλους κλάδους της οικονομίας και αν δεν αναβαθμιστεί σημαντικά το τεχνολογικό του επίπεδο.

Το αγροτροφικό σύστημα και η ενδυνάμωση της εγχώριας παραγωγικής βάσης

Λαμβάνοντας υπόψη το γενικότερο πλαίσιο της ελληνικής οικονομίας και το πώς, υπό αυτές τις συνθήκες, διαμορφώθηκε το αγροτροφικό σύστημα (Κεφ. 1 και 2), στο παρόν κεφάλαιο διατυπώνεται ένα πλαίσιο προτάσεων με τη μορφή αρχών, στόχων, μέτρων πολιτικής και προϋποθέσεων, ώστε το αγροτροφικό σύστημα να αποτελέσει παράγοντα ενδυνάμωσης της εγχώριας παραγωγικής βάσης. Οι προσδοκίες από το αγροτροφικό σύστημα στη διαδικασία της παραγωγικής ανασυγκρότησης είναι υψηλές. Η απάντηση στο βασικό ερώτημα, που συνιστά και τον πρωτεύοντα στόχο της μελέτης, αν δηλαδή σε ένα πλαίσιο γενικότερης αποβιομηχάνισης, υπέρμετρης και στρεβλής τριτογενοποίησης το αγροτροφικό σύστημα είναι δυνατό, στο μέτρο που του αναλογεί, να συμβάλει στην ενδυνάμωση της εγχώριας παραγωγικής βάσης και στην οικοδόμηση ενός νέου αναπτυξιακού προτύπου, είναι θετική υπό προϋποθέσεις.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε τεκμαίρεται ότι το αγροτροφικό σύστημα, πέραν της αυταξίας του ως παραγωγού τροφίμων, συνιστά κρίσιμο μέγεθος σε σειρά βασικών δεικτών της οικονομίας (συμβολή σε ΑΠΑ, απασχόληση, εξαγωγές), ενώ συγχρόνως συνδέεται στενά με ποιοτικά στοιχεία του οικονομικού συστήματος (κλαδικές διασυνδέσεις, περιφερειακή ανάπτυξη, αξιοποίηση φυσικών πόρων). Συνεπώς, η ανάπτυξή του μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να συνδράμει στην ποσοτική και την ποιοτική αναβάθμιση και άλλων κλάδων της οικονομίας με τους οποίους συνδέεται άμεσα ή έμμεσα. Επομένως, είναι δυνατό να αναβαθμίσει αισθητά το εγχώριο παραγωγικό σύστημα και να αποτελέσει αξιόλογη παράμετρο σε μια διαδικασία συγκρότησης ενός νέου αναπτυξιακού υποδείγματος. Κατ' αναλογία,

η παραμέλησή του θα στερήσει από την ελληνική οικονομία σημαντικές δυνπτικές πηγές ανάπτυξης.

Με βάση τα προαναφερθέντα, ένα πλαίσιο προτάσεων με στόχο τη συμβολή του αγροτροφικού συστήματος στην αλλαγή του αναπτυξιακού υποδείγματος θα πρέπει να αναφέρεται και να απαντάει στο σύνολο των ανωτέρω διαμορφωτικών παραγόντων.

Σε γενικότερο πλαίσιο πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι το αναπτυξιακό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας και τα χαρακτηριστικά του αγροτροφικού συστήματος είναι αποτέλεσμα ευρύτερων διαδικασιών και εφαρμογής συγκεκριμένων αρχών, αντιλήψεων και πρακτικών για τη λειτουργία της οικονομίας. Τα ανωτέρω στοιχεία έχουν μακρά χρονική παρουσία με χαρακτηριστικά που έχουν αποκρυσταλλωθεί σε δομές και δομικές φύσεις μηχανισμούς αναπαραγωγής. Επιπλέον, τα αναδυόμενα προβλήματα (π.χ. τα σχετικά με το κλίμα, το περιβάλλον και την ενέργεια) δεν εμφανίζονται πλέον βαθμιαία, με τον χαρακτήρα σταδιακών αλλαγών, αλλά ως τομές και επιφέρουν διαρθρωτικού τύπου ανακατατάξεις.

Ο δομικός χαρακτήρας τόσο των χρόνιων προβλημάτων όσο και των αναδυόμενων προκλήσεων παραπέμπει στο ότι η αντιμετώπισή τους θα πρέπει να είναι ανάλογη· συγκεκριμένα, να περιλαμβάνει τομές και να οδηγεί σε δομικού χαρακτήρα αλλαγές. Βασικές απαιτήσεις για τον αναπτυξιακό σχεδιασμό με στόχο την υπέρβαση της αναπαραγωγικής ικανότητας των αναχρονιστικών δομικών χαρακτηριστικών και τη δημιουργία προϋποθέσεων αναπτυξιακής δυναμικής είναι ο στρατηγικός χαρακτήρας, η διαμόρφωση πολιτικών, η συγκρότηση θεσμών, δομών, μηχανισμών και διαδικασιών. Σε αυτή τη διαδικασία είναι χρήσιμο να ληφθεί υπόψη ότι, ενώ για την αντιμετώπιση των δομικών προβλημάτων και την εμφάνιση των αποτελεσμάτων απαιτείται μεσο-μακροχρόνιος ορίζοντας, αναπτύσσονται συμπεριφορές άμεσου-βραχυπρόθεσμου οφέλους με ανασταλτική επίδραση.

Σε ειδικότερο πλαίσιο, για την αξιοποίηση των δυνατοτήτων του αγροτροφικού συστήματος, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι αυτές συναρτώνται στενά με τις εξελίξεις στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα. Συνεπώς, πολλά από τα προβλήματα που εμφανίζονται στον πρωτογενή τομέα και στο ευρύτερο αγροτροφικό σύστημα έχουν και εξωγενή προέλευση. Το αγροτροφικό σύστημα έχει μεν αυτοδύναμο ρόλο, αλλά αυτός εξαρτάται και από το επίπεδο ανάπτυξης της οικονομίας, την ανάπτυξη των κλάδων με τους οποίους έχει σχέσεις και από τους γενικότερους όρους ένταξης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Επομένως, απαιτούνται αλλαγές

στο εσωτερικό του αγροτροφικού συστήματος, στις σχέσεις του με τους λοιπούς κλάδους της οικονομίας, αλλά και αλλαγές στους λοιπούς κλάδους, ώστε να είναι σε θέση να αντεπεξέλθουν στις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις των διασυνδέσεών τους με το αγροτροφικό σύστημα.

Κατ' αναλογία των απαιτήσεων για ένα νέο παραγωγικό υπόδειγμα (βλ. Εισαγωγή), το αγροτροφικό σύστημα καλείται να συμβάλει στην υπέρβαση των αποκρυσταλλωμένων αναπτυξιακών στρεβλώσεων των τελευταίων δεκαετιών, να είναι αποτελεσματικό σε οικονομικούς και δίκαιο σε κοινωνικούς όρους, να αξιοποιεί τις νέες τεχνολογίες, να μεγιστοποιεί την εγχώρια προστιθέμενη αξία, να εντάσσεται με ανταγωνιστικούς όρους στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, να είναι συμβατό με τις περιβαλλοντικές και τις ενεργειακές προκλήσεις και ικανό να προσαρμόζεται τόσο σε δομικές αλλαγές όσο και σε συνθήκες κρίσεων.

Στη λογική των παραπάνω επισημάνσεων και των συμπερασμάτων των Κεφ. 1 και 2, το πλαίσιο των προτάσεων συγκροτείται σε δύο θεματικές: Η πρώτη αναφέρεται αφενός σε ορισμένες αρχές που είναι σκόπιμο να διέπουν την αναπτυξιακή προσπάθεια, αφετέρου σε ορισμένα κρίσιμα ζητήματα για τον σχεδιασμό. Η δεύτερη αφορά ζητήματα κυρίως οικονομικού περιεχομένου, με τη στενή έννοια του όρου, τόσο για το σύνολο της οικονομίας όσο και ειδικότερα για το αγροτροφικό σύστημα.

3.1 Πλαίσιο αρχών

Βασικές αρχές ενός αναπτυξιακού σχεδιασμού, που συνάδουν με τα χαρακτηριστικά του αγροτροφικού συστήματος, είναι ο στρατηγικός χαρακτήρας, η ολιστική και η συμπεριληπτική οπτική. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι μεταξύ των αρχών του σχεδιασμού που αναφέρονται υπάρχει τόσο επικάλυψη όσο και αλληλεπίδραση.

i. Σχεδιασμός με όρους τομών και στρατηγικής

Η δομική φύση των υπάρχουσών αδυναμιών αλλά και των αναδυόμενων προκλήσεων δεν αντιμετωπίζεται με πολιτικές που εξαντλούνται στη διαχειριστική αντίληψη. Οι διαχειριστικού τύπου πολιτικές έχουν περιορισμένη εμβέλεια και συχνά εξαντλούνται στην άμεση-μεσοπρόθεση εξυπηρέτηση επιμέρους συμφερόντων. Για την αντιμετώπιση προβλημάτων δομικής φύσεως, απαιτούνται τομές και αντίστοιχες

δομικού χαρακτήρα παρεμβάσεις με όρους στρατηγικής. Βέβαια, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι ο στρατηγικός χαρακτήρας αφ' εαυτού του δεν συνιστά επαρκές κριτήριο, καθώς πρέπει να συνεκτιμάται και ο σκοπός που εξυπηρετείται. Επίσης, ως τομές εννοούνται ριζικές αλλαγές στο πνεύμα των μεταρρυθμίσεων.

Αποδυνάμωση των μηχανισμών αναπαραγωγής των στρεβλώσεων

Η υπέρβαση των στρεβλώσεων –ορισμένες εκ των οποίων λόγω της μακροχρόνιας παρουσίας τους έχουν αποκρυσταλλωθεί και έχουν αποκτήσει δομικά χαρακτηριστικά (Υποκεφ. 1.1, 2.1 και 2.5)– προϋποθέτει την αποδυνάμωση των μηχανισμών (οικονομικών, θεσμικών, πολιτικών κ.λπ.) που τις ανατροφοδοτούν και τις αναπαράγουν. Η αποδυνάμωση των εν λόγω μηχανισμών απαιτεί πλέγμα πολιτικών στα αντίστοιχα επίπεδα.

Αποτροπή καιροσκοπικών συμπεριφορών και περιορισμός αντίστοιχων υποστηρικτικών πολιτικών

Οι κρίσεις και οι δομικές ανακατατάξεις που προκαλούν δημιουργούν προϋποθέσεις για την ανάδειξη της καιροσκοπικής εκδοχής της «κρίσης ως ευκαιρίας». Το εν λόγω φαινόμενο συχνά υποστηρίζεται και από πολιτικές που με πράξεις ή/και παραλήψεις υπηρετούν αντίστοιχες επιδιώξεις. Η επικράτηση τέτοιων πρακτικών ανακυκλώνει φαινόμενα περιθωριοποίησης τμημάτων της οικονομίας. Η πολιτεία οφείλει να αποτρέπει τέτοιες συμπεριφορές με ευρύ φάσμα πολιτικών και ελεγκτικών μηχανισμών.

ii. Ολιστική προσέγγιση

Το γεγονός ότι το αγροτροφικό σύστημα αφενός επηρεάζεται από ευρύ φάσμα παραγόντων, αφετέρου καλείται να υπηρετήσει πολλαπλούς στόχους καθιστά εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση την ολιστική προσέγγιση. Η αναγκαιότητά της ενισχύεται από το γεγονός ότι το αγροτροφικό σύστημα έχει αμφίδρομες σχέσεις τόσο με τους παράγοντες που το επηρεάζουν όσο και με τους στόχους που καλείται να υπηρετήσει. Μονομερείς και αποσπασματικές παρεμβάσεις σε ζητήματα με πολλαπλές αιτίες και επιπτώσεις δεν είναι αποτελεσματικές.

Το ευρύ φάσμα των παραγόντων που επηρεάζουν το αγροτροφικό σύστημα περιλαμβάνει οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις. Συγχρόνως, επηρεάζεται άμεσα από τις κλιματικές και περιβαλλοντικές συνθήκες.

Η πολλαπλότητα των στόχων που καλείται να υπηρετήσει το αγροτροφικό σύστημα συνίσταται στην αειφόρο παραγωγή υγιεινών και ασφαλών τροφίμων με σεβασμό στον πολυδιάστατο ρόλο της υπαίθρου, στον περιορισμό των χωρικών ανισοτήτων, στη μεγιστοποίηση της συμβολής του στην οικονομική ανάπτυξη και στην ενίσχυση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της οικονομίας.

Το αγροτροφικό σύστημα, με τις πολλαπλές διαστάσεις του (κλιματικές, περιβαλλοντικές, ενεργειακές, οικονομικές, κοινωνικές), συνιστά προνομιακό χώρο για ολιστικές παρεμβάσεις. Στο παρόν κείμενο, αποδίδεται έμφαση σε δύο από τις βασικές συνιστώσες της ολιστικής προσέγγισης: στη συμμόρφωση με τις κλιματικές, περιβαλλοντικές και ενεργειακές παραμέτρους και στις κλαδικές διασυνδέσεις του.

Συμμόρφωση με τις κλιματικές, περιβαλλοντικές παραμέτρους

Η συμβολή του αγροτροφικού συστήματος στην ενδυνάμωση του εγχώριου παραγωγικού συστήματος περιλαμβάνει αναπόσπαστα κλιματικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις. Το αγροτροφικό σύστημα βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με το κλίμα και το περιβάλλον, και μάλιστα με όρους οριζόντιου χαρακτήρα. Η συμμόρφωση με τις κλιματικές και τις περιβαλλοντικές παραμέτρους συνιστά θεμελιώδες συστατικό της ολιστικής προσέγγισης.

Τα αναδυόμενα κλιματικά και περιβαλλοντικά θέματα, σε συνδυασμό με τις ενεργειακές και τις αντίστοιχες πολιτικές διαστάσεις τους, δημιουργούν ποικίλους περιορισμούς σε κάθε στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας, ωστόσο αναδεικνύουν και πολλές δυνατότητες. Οι εν λόγω αλλαγές αναδιατάσσουν την κατανομή της προστιθέμενης αξίας στις αλυσίδες αξίας. Συνεπώς, και για το αγροτροφικό σύστημα ο στρατηγικός στόχος για την ανέλιξη στις αλυσίδες αξίας εμπλουτίζεται με νέο περιεχόμενο.

Το αγροτροφικό σύστημα έχει το πλεονέκτημα ότι μπορεί να αξιοποιήσει τους φυσικούς πόρους της χώρας και τα σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα που απορρέουν από αυτούς. Η πολιτεία οφείλει να διευκολύνει αφενός την προσαρμογή και τη συμμόρφωση με τους περιορισμούς, αφετέρου την αξιοποίηση των δυνατοτήτων προς αναπτυξιακή κατεύθυνση και την υλοποίηση των εν λόγω πολιτικών με ευρύ φάσμα μέτρων. Πέραν των μέτρων που αφορούν την έρευνα, την εκπαίδευση, την εξειδίκευση στόχων, τη δημιουργία υποδομών, την τεχνική στήριξη, το σύστημα κινήτρων-αντικινήτρων, τη χρηματοδότηση, την ενίσχυση συλλογικών-συνεργατικών σχημάτων κ.ά., κρίσιμη σημασία έχουν τρία θέματα:

- ▶ Η εγκατάλειψη των ανακόλουθων πρακτικών, σύμφωνα με τις οποίες, ενώ αναγνωρίζονται ως συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας το φυσικό περιβάλλον, η βιοποικιλότητα κ.λπ., στην πράξη ακολουθούνται πολιτικές και υλοποιούνται πρακτικές που οδηγούν σε υποβάθμιση των οικοσυστημάτων, σε απώλεια των συγκριτικών πλεονεκτημάτων, ακόμη και σε υποβάθμιση των στοιχειωδών προϋποθέσεων για την αγροτική παραγωγή (επενδυτικά σχέδια μεγάλης κλίμακας, άμεσου οικονομικού οφέλους, προβληματικής χωροθέτησης, χωρίς στοιχειώδη μέριμνα για ολοκληρωμένη και βιώσιμη ανάπτυξη, υπερμεγέθεις τουριστικές μονάδες, αλόγιστη εγκατάσταση ανεμογεννητριών, τοποθέτηση φωτοβολταϊκών σε γη υψηλής παραγωγικότητας κ.ά.).
- ▶ Η επανεξέταση των κριτηρίων για τη λήψη αποφάσεων που αφορούν τις σχέσεις ανάμεσα σε οικονομικές δραστηριότητες και στο περιβάλλον. Η ποσοτικοποίηση των κλιματικών και των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και πολύ περισσότερο των οικονομικών και των κοινωνικών διαστάσεών τους, αν και αναγκαία, παραμένει επισφαλής. Οι αποφάσεις και η λήψη των αντίστοιχων μέτρων επηρεάζονται από την αβεβαιότητα των ποσοτικών εκτιμήσεων, που συχνά γίνονται με απλουστευτικές και μεροληπτικές υποθέσεις (βλ. και Νικολαΐδης, 2023).
- ▶ Η προσαρμογή με ουσιαστικούς όρους στο νέο παγκόσμιο και στο ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο, αντί της παρατηρούμενης υποβάθμισης στη λογική της απορρόφησης των πόρων και την ανάδειξή της ως αυτοσκοπού.

Διακλαδικές προσεγγίσεις

Οι κλαδικές διασυνδέσεις συνιστούν βασικό δομικό χαρακτηριστικό της οικονομίας, και συνεπώς αναπόσπαστο στοιχείο της αναπτυξιακής στρατηγικής. Λόγω των διατομεακών/διακλαδικών εξαρτήσεων και των ενδοκλαδικών διαφοροποιήσεων, η μεμονωμένη κλαδική προσέγγιση του αναπτυξιακού σχεδιασμού έχει περιορισμένη σημασία ή/και στερείται νοήματος. Η αμοιβαία επίδραση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και στην πύκνωση, αλλά και στην αναδιάρθρωση των κλαδικών διασυνδέσεων, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εστίαση σε μονοδιάστατες «κλαδικές» πολιτικές είναι ατελέσφορη στρατηγική.

Στον αντίποδα βρίσκεται η ολιστική προσέγγιση, η οποία συνίσταται στην υιοθέτηση της οπτικής σχετικά με την ένταξη του αγροτροφικού συστήματος στη συνολική δομή και λειτουργία της ελληνικής οικονομίας, συμπεριλαμβανομένων των διασυνδέσεων με τις διεθνείς αλυσίδες αξίας. Μάλιστα, η εν λόγω οπτική αποκτά μεγαλύτερη σημασία, καθώς προΐούσης της οικονομικής ανάπτυξης ο άμε-

σος οικονομικός ρόλος του πρωτογενούς τομέα (συμμετοχή σε ΑΕΠ, απασχόληση, επενδύσεις, εξαγωγές) υποχωρεί και διευρύνεται ο έμμεσος (κλαδικές διασυνδέσεις, περιφερειακή ανάπτυξη), ενώ συγχρόνως αναβαθμίζεται η σημασία του τρόπου ένταξης στις διεθνείς αλυσίδες αξίας.

Ενδεικτικό παράδειγμα για τη σκοπιμότητα που έχει η ολιστική προσέγγιση, η συνδυαστική αντίληψη και η συνεκτικότητα των στόχων είναι η διασύνδεση που υπάρχει στις σχέσεις ανάμεσα στη διαφοροποίηση της παραγωγής, στις κλαδικές διασυνδέσεις και στο εγχώριο περιεχόμενο της προστιθέμενης αξίας στην παραγωγή και στις εξαγωγές (Νικολαΐδης, 2018). Οι συνέργειες των εν λόγω στόχων λειτουργούν πολλαπλασιαστικά, εξοικονομούν πόρους και αυξάνουν την αποτελεσματικότητά τους.

iii. Συμπεριληπτική οπτική

Πέραν των αμιγώς οικονομικών εξελίξεων, μείζονες δομικές ανακατατάξεις αναμένεται να προκαλέσουν οι κλιματικές και οι περιβαλλοντικές αλλαγές. Οι δομικές ανακατατάξεις και η σχετική αναδιάρθρωση της παραγωγής συνεπάγονται και την περιθωριοποίηση ενός τμήματος της οικονομίας, το οποίο απαξιώνεται. Συνεπώς, στον αναπτυξιακό σχεδιασμό, εκτός από την αντιμετώπιση των προκλήσεων και την αξιοποίηση των νέων ευκαιριών, θα πρέπει να προβλέπεται και μέριμνα για τις αρνητικές πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις και για την επανένταξη στο οικονομικό σύστημα όσων τμημάτων της οικονομίας απαξιώνονται από τις ανακατατάξεις. Η συμπεριληπτική οπτική δεν συνιστά μόνο ζήτημα «ηθικής τάξεως», αλλά απαραίτητη προϋπόθεση της ανάπτυξης, καθώς έχει πλέον αποδειχτεί ότι ο οικονομικός και ο κοινωνικός αποκλεισμός οδηγεί σε αναπτυξιακά, περιβαλλοντικά και κοινωνικά αδιέξοδα.

Η «δημιουργική καταστροφή» θα πρέπει να συμπληρώνεται με πολιτικές για αποτροπή του ενδεχόμενου της καταστροφής χωρίς δημιουργία. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, μέτρα κοινωνικού χαρακτήρα θα πρέπει να καλύπτουν τυχόν ετεροχρονισμό ανάμεσα στις επιπτώσεις και την οικονομική επανένταξη. Το χρονικό διάστημα της αποκατάστασης και της επανένταξης είναι κρίσιμο, μεταξύ άλλων, για τον περιορισμό του κόστους και την αποτροπή μη αναστρέψιμων καταστάσεων. Με δεδομένη την παραδοχή ότι η συχνότητα των ποικίλων κρίσεων αναμένεται να αυξηθεί, η διαχείριση της «δημιουργικής καταστροφής» αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

3.2 Κρίσιμα ζητήματα στον σχεδιασμό

Στην παρούσα ενότητα, στη βάση της εμπειρίας από την πορεία του αγροτροφικού συστήματος και τις σχετικές πολιτικές στην Ελλάδα, αναδεικνύονται κρίσιμα θέματα, ώστε ο αναπτυξιακός σχεδιασμός να βρίσκεται κατά το δυνατόν πλησιέστερα στην πραγματικότητα και να υπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο την επίτευξη των στόχων που τίθενται. Πρόκειται αφενός για κρίσιμες προϋποθέσεις, αφετέρου για ορισμένες αντιλήψεις που, αν και λανθασμένες, εξακολουθούν να έχουν απήχηση στη δημόσια σφαίρα.

Οριοθέτηση των εννοιών

Η οριοθέτηση των εννοιών συνδέεται αναπόσπαστα με την αντίληψη για την αναπτυξιακή στρατηγική και το περιεχόμενο των στόχων. Στον δημόσιο λόγο και στη διατύπωση των πολιτικών γίνεται χρήση εννοιών ευρείας αποδοχής (αιιφόρος ανάπτυξη, ευφυής γεωργία κ.ά.), η εκτεταμένη υιοθέτηση των οποίων, όμως, προέρχεται από την απόδοση διαφορετικού περιεχομένου στο νόημά τους. Υπό συνθήκες σύγχυσης για το περιεχόμενο των εννοιών, διευκολύνεται η διατύπωση ρητορικού λόγου και διακηρυκτικού τύπου προτάσεων, προωθούνται πολιτικές με εντελώς διαφορετικές στοχεύσεις ή/και συγκαλύπτονται άλλες προτεραιότητες.

Προσαρμογή του επιπέδου της ανάλυσης και των προτάσεων και διασφάλιση της επικοινωνίας μεταξύ των επιπέδων

Ο αναπτυξιακός σχεδιασμός κλιμακώνεται σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Η συγκεντρωτική εκδοχή του σχεδιασμού διακρίνεται από υψηλό επίπεδο αφάιρεσης, ώστε να αναδεικνύονται τα μείζονος σημασίας θέματα. Ωστόσο, τόσο για την αφομοίωση όσο και για την αποτελεσματική εφαρμογή του, θα πρέπει να συνοδεύεται από λεπτομερή ανάλυση των επιμέρους πτυχών και τη διασφάλιση της επικοινωνίας μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων.

Ιεράρχηση και συντονισμός στρατηγικής και διαχειρίσις

Σε συνθήκες σοβαρών δομικών προβλημάτων, η όποια αποτελεσματική διαχείριση και θετική εξέλιξη ορισμένων δεικτών, στον βαθμό που δεν συμβάλλει στην υπέρ-

βαση των διαρθρωτικών προβλημάτων, στερείται στέρεου υπόβαθρου και ως εκ τούτου διατρέχει τον κίνδυνο να αποτελέσει προσωρινή ανάκαμψη. Συνεπώς, οι επιμέρους διαχειριστικές παρεμβάσεις αποκτούν αποτελεσματικότερο χαρακτήρα αν εντάσσονται οργανικά σε στρατηγικές διαρθρωτικών αλλαγών.

Άρση παρερμηνειών σχετικά με τις διαρθρωτικές αλλαγές στη σύνθεση του ΑΕΠ

Ένα απλό θέμα, το οποίο όμως παραδόξως δεν είναι ευρέως αντιληπτό και οδηγεί σε παρερμηνείες, είναι ότι οι αλλαγές στη σύνθεση του ΑΕΠ για να έχουν αναπτυξιακό περιεχόμενο θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα θετικών αλλαγών σε απόλυτα μεγέθη. Οι διαρθρωτικές αλλαγές που προκύπτουν σε σχετικούς όρους, δηλαδή από την ηπιότερη υποχώρηση σε σχέση με άλλους τομείς/κλάδους της οικονομίας, ενδέχεται να συνιστούν ψευδο-διαρθρωτικές αλλαγές και να δημιουργούν επίπλαστη εικόνα υποχώρησης, ανθεκτικότητας ή/και δυναμικότητας.

Ενίσχυση των συλλογικών μορφών οργάνωσης και των δικτύων

Παρά την υποχώρηση των συλλογικών οικονομικών δραστηριοτήτων στο αγροτροφικό σύστημα στην Ελλάδα, αυτή η μορφή οργάνωσης παραμένει μια αξιόλογη ιστορική εφεδρεία. Οι ανακατατάξεις στην κατανομή της προστιθέμενης αξίας στις αλυσίδες αξίας και οι δυσμενείς όροι εμπορίου μετατοπίζουν την προστιθέμενη αξία εκτός του πρωτογενούς τομέα, αλλά και του αγροτροφικού συστήματος συνολικά. Η εμπλοκή στα στάδια της μεταποίησης και της εμπορίας μέσω συνεργατικών σχημάτων, η προσπάθεια δηλαδή για αντιστάθμιση της «νομοτελειακής» απώλειας με συγκράτηση όσο γίνεται μεγαλύτερου μέρους της προστιθέμενης αξίας στους παραγωγούς και στην ύπαιθρο μπορεί να έχει αποτελέσματα. Η αναφορά στην «ύπαιθρο» έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί το θετικό οικονομικό αποτέλεσμα των συνεργατικών σχημάτων είναι πιθανότερο να παραμείνει στην περιφέρεια, σε αντίθεση με τα κέρδη μιας εταιρίας που κατευθύνονται οπουδήποτε.

Διαφανής, δίκαιη και αποτελεσματική διαχείριση των πόρων της ΕΕ

Έπειτα από μια μακρά περίοδο οικονομικής-κοινωνικής κρίσης, η δίκαιη κατανομή, η διαφάνεια και η αποτελεσματική διαχείριση των πόρων αποκτούν επιπλέον κρίσιμη σημασία. Τόσο οι πολιτικές όσο και οι πόροι της ΚΑΠ διαδραματίζουν καθοριστικό

ρόλο για την πορεία του αγροτροφικού συστήματος στην Ελλάδα. Συγχρόνως, όμως, θέτουν προτεραιότητες και προϋποθέσεις που οριοθετούν τους βαθμούς ελευθερίας στην αξιοποίησή τους. Είναι προφανές ότι ο αναπτυξιακός σχεδιασμός θα πρέπει να εστιάζει στη μεγιστοποίηση του οφέλους για την ελληνική οικονομία με την εξάντληση των βαθμών ελευθερίας και την αποτελεσματική ένταξη στο δεδομένο πλαίσιο. Η αντιμετώπιση των χρόνιων και των νέων προβλημάτων καθώς και η αξιοποίηση των δυνατοτήτων του αγροτροφικού συστήματος συντονίζονται με τις προτεραιότητες της ΚΑΠ και του Ταμείου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας. Πρόκειται για προτεραιότητες με σοβαρές οικονομικές διαστάσεις σε όλο το φάσμα της παραγωγικής διαδικασίας του αγροτροφικού συστήματος. Συνιστούν περιορισμούς, απαιτούν προσαρμογές και ταυτόχρονα προδιαγράφουν το είδος του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, των επενδύσεων και της εν γένει αναπτυξιακής πορείας. Ωστόσο, η χάραξη της εθνικής στρατηγικής θα πρέπει να εδράζεται στις ανάγκες του αγροτροφικού συστήματος στην Ελλάδα, αντί να εκκινεί αποκλειστικά από το πλαίσιο της ΚΑΠ και να αγνοεί ή απλώς να λαμβάνει υπόψη τις ιδιομορφίες, τα προβλήματα και τις δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας, και η αγροτική πολιτική από αναπτυξιακό εργαλείο να υποβιβάζεται σε μηχανισμό εκταμίευσης πόρων. Επίσης, το γεγονός ότι η ανάπτυξη του αγροτροφικού συστήματος είναι συνυφασμένη με την ανάπτυξη και άλλων κλάδων της οικονομίας συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η ΚΑΠ συνιστά σημαντικό, όχι όμως αποκλειστικό, τμήμα της αναπτυξιακής πολιτικής για το αγροτροφικό σύστημα.

Βελτίωση της παρακολούθησης στατιστικών δεδομένων και εμπλουτισμός με νέα

Ο επιταχυνόμενος ρυθμός των αλλαγών και η πολυπλοκότητα των εξελίξεων, σε συνδυασμό με την ανάδειξη νέων πεδίων για ανάλυση, καθιστούν αναγκαία τόσο τη βελτίωση της παρακολούθησης των στατιστικών δεδομένων όσο και τον εμπλουτισμό τους με νέα δεδομένα.

Αποτροπή επιφανειακών πολιτικών και ανεργμάτιστων διακηρύξεων

Λόγω της αδυναμίας ή/και της απροθυμίας, στις περιπτώσεις στις οποίες θίγονται παγιωμένα συμφέροντα, να αντιμετωπιστούν τα δομικά και χρονίως άλυτα προβλήματα –και υπό τη διαρκή πίεση για την επίλυσή τους–, κρίσιμα ζητήματα, ενώ βρίσκονται σχεδόν διαρκώς στην επικαιρότητα, θίγονται επιφανειακά χωρίς να γίνεται ουσιαστική

αναφορά στα αίτια στα οποία οφείλεται η μη υπέρβασή τους. Οι επιφανειακές πολιτικές και οι ανεργμίστιστε διακηρύξεις βρίσκουν έδαφος και λόγω της περιορισμένης γνώσης των οικονομικών μεγεθών και λειτουργιών, του επικοινωνιακού τύπου προσεγγίσεων και του κακώς εννοούμενου πολιτικού εξαναγκασμού για διατύπωση «θαυματοργών» λύσεων άμεσου αποτελέσματος, χωρίς στρατηγικό σχεδιασμό και χωρίς την καταβολή της απαιτούμενης προσπάθειας. Πρόκειται για αντιλήψεις και συμπεριφορές οι οποίες εκδηλώνονται κυρίως με τις παρακάτω μορφές:

Αντιφατική σχέση ανάμεσα στη ρητορεία και στην πολιτική

Βασική παθογένεια εντοπίζεται στην αναντιστοιχία ανάμεσα στη διακηρυκτική ρητορεία και στις ακολουθούμενες πολιτικές. Η αποσπασματική παράθεση τετριμμένων «τεχνοκρατικών» λέξεων («εκσυγχρονισμός», «καινοτομία», «τεχνολογία», «ανταγωνιστικότητα», «έξυπνη ανάπτυξη» κ.ά.) δεν μπορεί να λειτουργήσει ως από μηχανής θεός και να οδηγήσει σε λύσεις, ιδίως όσο δεν συνοδεύεται από ουσιαστικές πολιτικές που να δημιουργούν τις σχετικές προϋποθέσεις. Το γεγονός ότι, κατά κοινή παραδοχή, δεν επιτυγχάνονται στόχοι δεκαετιών ούτε αξιοποιούνται δυνατότητες και συγκριτικά πλεονεκτήματα συνιστά απόδειξη της ανεπάρκειας των ακολουθούμενων πολιτικών και της αναντιστοιχίας τους με τον διακηρυκτικό λόγο.

Το κενό πρόταγμα των «έξυπνων» λύσεων

Τα τελευταία χρόνια έχουν ενταχθεί στο λεξιλόγιο των αναπτυξιακών προτάσεων οι ονομαζόμενες «έξυπνες» λύσεις. Πρόκειται για την εργαλειοποίηση ακόμη μιας καθολικά αποδεκτής έννοιας. Επιπλέον, ο χαρακτηρισμός αυτός συνιστά απαξιωτική αντιμετώπιση αναφορικά με προηγούμενες πολιτικές, αλλά και για όσες από τις τρέχουσες δεν «αξιολογούνται» ως «έξυπνες». Επίσης, παραπέμπει ευθέως στην άποψη περί οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ουδετερότητας των λύσεων και στη συγκάλυψη των οικονομικών και των κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς θεωρείται αρκετός ο χαρακτηρισμός «έξυπνη», χωρίς την αναφορά σε άλλα κριτήρια.

Αποσπασματική προβολή πετυχημένων παραδειγμάτων ως πανάκειας

Η απουσία στρατηγικού σχεδιασμού και στρατηγικής σκέψης, αλλά και η αδυναμία σύλληψης της συνολικής εικόνας αποτυπώνονται και στην προσφυγή στην περιπτωσιολογία των επιτυχημένων παραδειγμάτων (κλάδων, επιχειρήσεων κ.λπ.). Η ανάδειξη των μεμονωμένων επιτυχημένων περιπτώσεων ασφαλώς μπορεί να λειτουργεί ως πρότυπο· ωστόσο, όταν δεν συνοδεύεται από τη δημιουργία των

προϋποθέσεων για τη διάδοσή τους, απλώς καλύπτει τις δομικές αδυναμίες, ενώ ενδέχεται να λειτουργεί και αποπροσανατολιστικά.

Συγκρίσεις αποτελεσμάτων, χωρίς τη σύγκριση των προϋποθέσεων και των πολιτικών που οδηγούν στα αποτελέσματα

Στον μακρύ κατάλογο των στερεοτυπικών αντιλήψεων περιλαμβάνονται οι επιφανειακές και ατυχείς συγκρίσεις με τα θετικά αποτελέσματα άλλων χωρών. Ωστόσο, στον βαθμό που δεν συνοδεύονται και από συγκρίσεις όσον αφορά την πορεία που οι χώρες αυτές διένυσαν, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην Ελλάδα (π.χ. επενδύσεις, συνεργατικά σχήματα, έρευνα, εκπαίδευση αγροτών), τότε συνιστούν εύκολη, αλλά και ατελέσφορη, υποκατάσταση μιας ουσιαστικής πολιτικής.

Η «φυγή προς τα εμπρός»

Πρόκειται για αντίληψη η οποία συχνά λειτουργεί ως άλλοθι για τη μη ουσιαστική αντιμετώπιση των χρόνιων προβλημάτων.

Σε αντιλήψεις όπως οι προαναφερθείσες ελλοχεύουν κίνδυνοι παράκαμψης ή μη ουσιαστικής ανάλυσης των αιτιών στις οποίες οφείλονται τα υφιστάμενα δομικά προβλήματα· υποτίμησης των προϋποθέσεων που είναι αναγκαίες για την επίτευξη ρηξικέλευθων στόχων και τομών· πίεσης προς διαχειριστικού τύπου αντιμετώπιση των προβλημάτων και απομάκρυνσης από τη συζήτηση για δομικού-στρατηγικού χαρακτήρα λύσεις. Ωστόσο, χωρίς εμβάθυνση στο ουσιαστικό περιεχόμενο των αναπτυξιακών εργαλείων, χωρίς την ένταξή τους σε ένα συνεκτικό στρατηγικό σχέδιο που να αποβλέπει στην επίτευξη συγκεκριμένων αναπτυξιακών στόχων και χωρίς την ανάλογη στήριξη (έρευνα, παιδεία, εκπαίδευση, χρηματοδότηση κ.λπ.), η αναφορά σε θαυματουργές λύσεις καταλήγει σε μια επαναλαμβανόμενη και αναποτελεσματική ρητορική. Η διαρκής πίεση για πυροσβεστικού χαρακτήρα λύσεις οδηγεί στην ανακύκλωση των αδιεξόδων και στην επανεμφάνιση των προβλημάτων με οξύτερη μορφή υποκινώντας καιροσκοπικές συμπεριφορές.

ΠΕΡΙ ΣΤΟΧΩΝ

Ιεράρχηση των στόχων και στοχευμένες πολιτικές

Οι τομές σε εύρος θεμάτων και ο επείγων χαρακτήρας των προκλήσεων σε συνδυασμό με τους περιορισμένους πόρους παραπέμπουν στην αναγκαιότητα για ιεράρχηση των προτεραιοτήτων και για στοχευμένες πολιτικές. Και τα δύο είναι δυνατό να

προσδιοριστούν στη βάση ποικίλων κριτηρίων. Ενδεικτικά, αναφέρονται το κατά πόσο έχουν ωριμάσει οι προϋποθέσεις, ο εκτιμώμενος χρόνος για την απόδοση των παρεμβάσεων, οι συνέργειες με άλλες πολιτικές, οι πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις, οι απαιτήσεις σε χρηματοδότηση, οι απαραίτητες θεσμικές προσαρμογές κ.ά.

Ανάλυση-αιτιολόγηση στόχων

Βασικός όρος για την επίτευξη των στόχων είναι η κατανόησή τους από τα υποκείμενα που θα κληθούν να τους πραγματοποιήσουν. Αυτό, με τη σειρά του, προϋποθέτει την τεκμηριωμένη ανάλυση και την αιτιολόγησή τους, την ανάδειξη των δυσχερειών και του τρόπου με τον οποίο θα υλοποιηθούν κ.λπ. Ανεπάρκειες και ασάφειες σε αυτά τα προαπαιτούμενα περιορίζουν την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων ή/και υπονομεύουν την επίτευξη των στόχων.

Ρεαλιστικός προσδιορισμός στόχων

Οι στόχοι θα πρέπει να συνάδουν κατά το δυνατόν με τις αντικειμενικές εκτιμήσεις των δυνατοτήτων της χώρας λαμβάνοντας υπόψη παραμέτρους όπως το μέγεθος, το επιπέδο οικονομικής ανάπτυξης, τα κλιματικά και τα γεωμορφολογικά δεδομένα, την υφιστάμενη κατάσταση των κλαδικών διασυνδέσεων, τις οικονομικές και τις τεχνολογικές εξαρτήσεις από το εξωτερικό. Η επίτευξη υψηλών προσδοκιών από ένα σύστημα με τα προβλήματα που αναφέρθηκαν απαιτεί τη δρομολόγηση διαδικασιών για την αποτελεσματική αντιμετώπισή τους. Η επαναλαμβανόμενη αστοχία των προγραμμάτων λόγω υπερβολικά φιλόδοξων ή/και λανθασμένων στόχων ενέχει τον κίνδυνο της απαξίωσης του περιεχομένου των στόχων, εν συνόλω ή τμήματος αυτών. Επιπλέον, αποπροσανατολίζει από στόχους με μεγαλύτερη πιθανότητα υλοποίησης και δεσμεύει τους αντίστοιχους πόρους.

Συνεκτικότητα των στόχων και διασύνδεσή τους

Η πραγμάτωση επιμέρους στόχων καθίσταται ευχερέστερη, αποτελεσματικότερη και έχει μεγαλύτερη πολλαπλασιαστική επίδραση, όταν αυτοί υλοποιούνται σε συνδυασμό με ευρύτερους στόχους ή και στο πλαίσιό τους. Η συνεκτικότητα των στόχων συνιστά κρίσιμο θέμα του αναπτυξιακού σχεδιασμού, αλλά και προϋπόθεση για την αποτελεσματική υλοποίησή του. Ως ενδεικτικό παράδειγμα αναφέρεται

η ανάδειξη των σχέσεων ανάμεσα στην προστιθέμενη αξία, τη διαφοροποίηση και τις εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις. Η επίτευξη του βασικού στόχου, που συνίσταται στη μεγιστοποίηση της εγχωρίως παραγόμενης προστιθέμενης αξίας, μπορεί να επιτευχθεί με ενέργειες διαφοροποίησης σε επίπεδο προϊόντος αλλά και με ενδυνάμωση των εγχωρίων κλαδικών διασυνδέσεων. Η διαφοροποίηση μπορεί να συνεισφέρει και στις δύο εκδοχές αύξησης της προστιθέμενης αξίας, δηλαδή στην αύξηση της εγχώριας προστιθέμενης αξίας αλλά και στην πύκνωση των εγχωρίων κλαδικών διασυνδέσεων.

Διαχείριση των ανταγωνιστικών σχέσεων μεταξύ των στόχων

Μεταξύ των επιλεχθέντων στόχων ενδέχεται να υπάρχουν ανταγωνιστικές σχέσεις. Ως ενδεικτικά παραδείγματα αναφέρονται: το μαζικό-ομογενοποιημένο και το διαφοροποιημένο μοντέλο παραγωγής, η εξωστρέφεια και η επάρκεια-αυτάρκεια, η διεκδίκηση χρήσεων γης από τον πρωτογενή τομέα, τον τουρισμό και τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, η σχέση οικονομικών δραστηριοτήτων και περιβάλλοντος εν γένει.

Διαχείριση των αντιφάσεων ανάμεσα σε στόχους και σε υφιστάμενες στρεβλώσεις

Ως ενδεικτικά παραδείγματα αντιφάσεων ανάμεσα σε στόχους και σε υφιστάμενες στρεβλώσεις αναφέρονται: η εξωστρέφεια και η επάρκεια, η εξωστρέφεια και οι δυσμενείς όροι εξωτερικού εμπορίου, οι υψηλές προσδοκίες από το αγροτροφικό σύστημα υπό συνθήκες ελλειπούς χρηματοδότησης και αποεπένδυσης. Η παράθεση στόχων οι οποίοι μεταξύ τους έχουν αντιφατικά χαρακτηριστικά ή η διατύπωση στόχων χωρίς αναφορά σε χρονίζουσες στρεβλώσεις όχι μόνο μειώνει την αποτελεσματικότητα των πολιτικών, αλλά ενδέχεται να οδηγήει και στην αλληλοακύρωσή τους.

3.3 Πλαίσιο προτάσεων «οικονομικού» περιεχομένου

Για τη διατύπωση των προτάσεων οικονομικού περιεχομένου ακολουθείται αφενός η διάκριση δύο επιπέδων (σύνολο οικονομίας και αγροτροφικό σύστημα), αφετέρου το τρίπτυχο των θεματικών στις οποίες βασίζεται η παρούσα εργασία:

η τομεακή διάρθρωση, οι κλαδικές διασυνδέσεις και η ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

3.3.1 Προτάσεις για το σύνολο της οικονομίας

Η υψηλή άμεση και διευρυμένη έμμεση συμμετοχή του αγροτροφικού συστήματος σε βασικά μεγέθη της ελληνικής οικονομίας, τα οποία ήδη έχει και εν δυνάμει μπορεί να αναπτύξει, σημαίνει ότι οποιαδήποτε αναπτυξιακή πρόταση για την οικονομία θα πρέπει να προβλέπει και να αποδίδει ανάλογο χώρο και ρόλο στο αγροτροφικό σύστημα.

Για το σύνολο της οικονομίας, αλλά με προφανείς προεκτάσεις στο αγροτροφικό σύστημα, διατυπώνονται δύο κεντρικές προτάσεις, οι οποίες απαντούν σε βασικές αναπτυξιακές στρεβλώσεις και ελλείμματα του αναπτυξιακού υποδείγματος της ελληνικής οικονομίας. Είναι χρήσιμο να σημειωθεί ότι οι συγκεκριμένες προτάσεις συμπυκνώνουν ένα εξαιρετικά ευρύ πλέγμα επιμέρους, αλληλένδετων και αλληλοεπικαλυπτόμενων στόχων.

i. Εναρμόνιση της τομεακής διάρθρωσης της οικονομίας με το «μέσο πρότυπο», μέσω διαρθρωτικών αλλαγών με αναπτυξιακό περιεχόμενο.

Η απόκλιση από το «μέσο πρότυπο» και η περαιτέρω διεύρυνσή της (Υποκεφ. 1.1) δεν είναι αποτέλεσμα αποκλειστικά αντικειμενικών συνθηκών και κληρονομημένων ιστορικών διαδικασιών· σε σημαντικό βαθμό οφείλεται σε άστοχες επιλογές και πολιτικές (Υποκεφ. 2.4). Επομένως, υπάρχει χώρος για τη βελτίωση, τουλάχιστον ενός σημαντικού μέρους, των υποκειμενικών αιτιών της απόκλισης από το «μέσο πρότυπο». Μια πορεία εναρμόνισης με το «μέσο πρότυπο», μέσω διαρθρωτικών αλλαγών με αναπτυξιακό περιεχόμενο, περιλαμβάνει δύο βασικές στρατηγικές:

- α.** Τη μεγέθυνση σε όρους προστιθέμενης αξίας όλων των τομέων, αλλά με δυναμικότερη αυτή του δευτερογενούς τομέα, ο οποίος υστερεί.
- β.** Την αναβάθμιση σε όρους τεχνογνωσίας και τεχνολογίας κατά προτεραιότητα των κλάδων με υψηλό ειδικό βάρος (π.χ. βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού).

Οι στρατηγικές αυτές απαντούν στην απόκλιση και στη διεύρυνσή της από το «μέσο πρότυπο», αφενός με όρους μεγέθυνσης όλων των τομέων, σε αντιδια-

στολή με τον «ανορθόδοξο»-αντιαναπτυξιακό τρόπο των προηγούμενων δεκαετιών, όπου σημαντικό ρόλο έπαιξε ο διαφορετικός ρυθμός συρρίκνωσης και όχι μεγέθυνσης των επιμέρους τομέων της οικονομίας, αφετέρου στο χαμηλό-μέσο επίπεδο τεχνογνωσίας-τεχνολογίας τομέων (τριτογενής) και κλάδων (βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού) με υψηλό ειδικό βάρος. Επίσης, μαζί με άλλα μέτρα αναπτυξιακής πολιτικής (βλ. Υποκεφ. 3.3.2), απαντούν στο έλλειμμα του σκέλους της «δημιουργίας», που χαρακτηρίζει την πορεία της ελληνικής οικονομίας στη διαδικασία της «δημιουργικής καταστροφής».

Ταυτόχρονα, η ενίσχυση του δευτερογενούς τομέα, ο οποίος είναι ο κατεξοχήν τομέας που μπορεί να αναπτύξει κλαδικές διασυνδέσεις, υπηρετεί και άλλους κρίσιμους στόχους, όπως η άρση της διαδικασίας αποβιομηχάνισης, ο περιορισμός του εισαγωγικού περιεχομένου της εγχώριας παραγωγής και των εξαγωγών, η υποκατάσταση των εισαγωγών, η κάλυψη του χώρου που παραχωρεί ο πρωτογενής τομέας και δημιουργεί η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού, η βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στη βιομηχανία τροφίμων– ποτών – καπνού και στον πρωτογενή τομέα.

ii. Στοχευμένη ενίσχυση της εγχώριας παραγωγικής βάσης με αύξηση της προστιθέμενης αξίας, πύκνωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων και έμφαση στις διασυνδέσεις «προς τα πίσω».

Η εν λόγω πρόταση απαντάει στην αποβιομηχάνιση, στη συρρίκνωση της εγχώριας παραγωγικής βάσης και στις αδυναμίες της δομής των κλαδικών διασυνδέσεων, η οποία χαρακτηρίζεται από τις διασυνδέσεις «προς τα εμπρός». Συγχρόνως, συνδέεται με μεγάλο εύρος στόχων: την ανάκτηση της εγχώριας αγοράς των ενδιάμεσων εισροών, την ενίσχυση της εγχώριας προστιθέμενης αξίας στην παραγωγή και στις εξαγωγές, τη μείωση εισαγωγικού περιεχομένου στην παραγωγή και στις εξαγωγές, τη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου, τη δημιουργία θέσεων εργασίας.

3.3.2 Προτάσεις για το αγροτροφικό σύστημα

Στην παρούσα ενότητα, στη βάση των συμπερασμάτων των Κεφ. 1 και 2, αναφέρονται επιλεκτικά ορισμένοι στόχοι και διατυπώνονται προτάσεις που συνδέονται αμεσότερα με την ανάπτυξη του αγροτροφικού συστήματος. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη σχέση του αγροτροφικού συστήματος με το σύνολο της οικονομίας, τη αναδιάρθρωση της παραγωγής και τη θέση του αγροτροφικού συστήματος στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

α. Σχέση του αγροτροφικού συστήματος με συνολικότερα οικονομικά μεγέθη

ι. Προσδιορισμός της θέσης και του ρόλου του αγροτροφικού συστήματος

Προϋπόθεση για να απαντηθεί το βασικό ερώτημα σχετικά με τον εν δυνάμει ρόλο του αγροτροφικού συστήματος προς ένα νέο αναπτυξιακό υπόδειγμα είναι ο προσδιορισμός της θέσης και του ρόλου του, λαμβανομένων υπόψη των αλλαγών που συντελούνται. Για τον πληρέστερο προσδιορισμό της θέσης και του ρόλου του πρωτογενούς τομέα και ευρύτερα του αγροτροφικού συστήματος, και την υπέρβαση λανθασμένων αντιλήψεων, πέραν της αναγνώρισης της αυταξίας που έχει η παραγωγή τροφίμων, απαιτείται η παρακολούθηση συγκεκριμένων κρίσιμων μεγεθών, όπως η συμμετοχή στο ΑΕΠ, στην απασχόληση, στο εμπορικό ισοζύγιο και στις επενδύσεις, το πλέγμα των κλαδικών διασυνδέσεων, η συμβολή στην περιφερειακή ανάπτυξη, η αλληλεπίδραση με το φυσικό περιβάλλον, η ενεργειακή διάσταση κ.ά.

Μια ολιστική θεώρηση για τη θέση και τον ρόλο του αγροτροφικού συστήματος συμβάλλει στην υπέρβαση δύο ακραίων και λανθασμένων αντιλήψεων που αφορούν την αξιολόγηση του πρωτογενούς τομέα και επηρεάζουν και το ευρύτερο αγροτροφικό σύστημα. Σύμφωνα με την πρώτη, ο πρωτογενής τομέας αντιμετωπίζεται απαξιωτικά, καθώς αξιολογείται κυρίως ή αποκλειστικά με κριτήριο τη συμμετοχή του στο ΑΕΠ, η οποία είναι περιορισμένη. Αντίθετα, σύμφωνα με τη δεύτερη αντίληψη, θεωρείται ότι μπορεί να επιτελέσει το ρόλο της «ατμοσφαιρικής» στην ανάπτυξη. Η πρώτη προσέγγιση αγνοεί την αυταξία του πρωτογενούς τομέα ως παραγωγού τροφίμων, παραβλέπει τον σημαντικό του ρόλο στις κλαδικές διασυνδέσεις, στις εξαγωγές, στην περιφερειακή ανάπτυξη και υποτιμά τις κλιματικές, τις περιβαλλοντικές και τις κοινωνικές πτυχές του. Στον αντίποδα, η δεύτερη υπερτιμά τον ρόλο του, παραβλέποντας ότι η συμβολή του πρωτογενούς τομέα στον ετήσιο ρυθμό μεταβολής του ΑΕΠ οριοθετείται κυρίως από έναν *δομικό* περιορισμό, το περιορισμένο μέγεθός του.

Η συμβολή ενός τομέα στον ετήσιο ρυθμό μεταβολής του ΑΕΠ εξαρτάται από το ειδικό βάρος του, τον ετήσιο ρυθμό μεταβολής του, καθώς και τον ετήσιο ρυθμό μεταβολής της ΑΠΑ. Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία του 2017 για τον πρωτογενή τομέα (βλ. Πίνακα 18). Στην αύξηση της συνολικής ΑΠΑ κατά 2,0%, ο τριτογενής τομέας, με αύξηση μόλις 1,2%, είχε συμμετοχή στον ετήσιο ρυθμό μεταβολής της ΑΠΑ 1,0% (δηλαδή συνέβαλε κατά το ήμισυ στη συνολική μεταβολή), ενώ ο πρωτογενής τομέας, με ιδιαίτερα υψηλό ρυθμό μεγέθυνσης (8,8%), συνέβαλε στον ετήσιο

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

ΑΠΑ σε βασικές τιμές (ετήσια ποσοστιαία μεταβολή και συμβολή σε ποσοστιαίες μονάδες, σταθερές τιμές 2010)

	Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές								
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	-1,5 (-0,1)	9,0 (0,3)	-6,2 (-0,3)	3,5 (0,1)	-2,2 (-0,1)	-6,1 (-0,3)	8,8 (0,4)	3,5 (0,2)	-1,3 (-0,1)
Δευτερογενής τομέας	-10,8 (-1,7)	-6,8 (-1,0)	-4,9 (-0,8)	-6,5 (-1,0)	0,0 (0,0)	7,2 (1,0)	2,4 (0,4)	2,9 (0,4)	3,1 (0,5)
Τριτογενής τομέας	-9,2 (-7,5)	-7,2 (-5,8)	-2,3 (-1,8)	1,4 (1,1)	-0,4 (-0,3)	-2,1 (-1,7)	1,2 (1,0)	1,3 (1,1)	0,8 (0,6)
ΑΠΑ	-9,1	-6,5	-2,7	0,0	-0,3	-1,1	2,0	1,8	0,9

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, Έκθεση του Διοικητή (διάφορα έτη)
Σημείωση: Εντός παρενθέσεων η συμβολή σε ποσοστιαίες μονάδες.

ρυθμό μεταβολής της ΑΠΑ μόλις κατά 0,4%. Βέβαια, με τον συνυπολογισμό της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού, η συμβολή συνολικά του αγροτροφικού συστήματος αναβαθμίζεται.

ii. Ένταξη του αγροτροφικού συστήματος στο γενικότερο αναπτυξιακό σχέδιο για την ελληνική οικονομία

Η ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα, και ευρύτερα του αγροτροφικού συστήματος, προσδιορίζεται σε κρίσιμο βαθμό από τις εξελίξεις στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα (Κεφ. 2). Συνεπώς, η ανάπτυξή του αναμένεται πιο ελπιδοφόρα στον βαθμό που εντάσσεται σε ευρύτερο αναπτυξιακό σχέδιο από το οποίο επηρεάζεται και το οποίο υπηρετεί.

iii. Η μεγιστοποίηση της συμβολής του αγροτροφικού συστήματος στην οικονομική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας

Το αγροτροφικό σύστημα συνολικά και οι επιμέρους συνιστώσες του ξεχωριστά (πρωτογενής τομέας, βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού) εν δυνάμει και στο μέτρο που τους αναλογεί μπορούν να έχουν συμβολή στην ενίσχυση της παραγωγικής βάσης. Η συμβολή αυτή μπορεί να είναι άμεση, με τη μεγέθυνση

των επιμέρους κλάδων του αγροτροφικού συστήματος, όσο και έμμεση, με την ανάπτυξη εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων. Η πύκνωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων αφενός δημιουργεί εγχώρια ζήτηση, αφετέρου περιορίζει την εξάρτηση από τις εισαγωγές και το εισαγωγικό περιεχόμενο της παραγωγής.

Η αύξηση της προστιθέμενης αξίας έχει κεντρική σημασία. Η ΑΓΠ προκύπτει αν από την αξία της παραγωγής αφαιρεθεί η ενδιάμεση ανάλωση. Αυτά τα δύο βασικά μεγέθη εξαρτώνται από σειρά άλλων παραγόντων. Συγκεκριμένα: Η αξία της παραγωγής εξαρτάται από τη διάρθρωση και το ύψος της παραγωγής, καθώς και τις τιμές των τελικών προϊόντων. Η ενδιάμεση ανάλωση εξαρτάται από τη σύνθεση, την ποσότητα και τις τιμές των εισροών και των ενδιάμεσων προϊόντων. Η ανάλυση των επιμέρους παραγόντων που διαμορφώνουν την αξία της παραγωγής και την ενδιάμεση ανάλωση, δηλαδή των δύο βασικών μεγεθών από τα οποία προκύπτει η προστιθέμενη αξία, οδηγούν σε ένα μεγάλο εύρος συντελεστών και θεμάτων: πύκνωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων, ισορροπία μαζικού-διαφοροποιημένου μοντέλου, παραγωγικότητα, αποδοτικότητα εισροών, τεχνογνωσία, ποιοτικά χαρακτηριστικά των προϊόντων, όροι εμπορίου, ανταγωνιστικότητα στην εγχώρια και τη διεθνή αγορά κ.ά. Συνεπώς, η αναπτυξιακή πολιτική θα πρέπει να εξειδικεύεται σε όλες τις παραπάνω διαστάσεις.

iv. Αντιστοίχιση της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στο ΑΕΠ και της συμμετοχής του στην απασχόληση

Η υψηλή ανεργία, ειδικά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 2010, και η αδυναμία του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα να απορροφήσουν εργατικό δυναμικό συνέβαλαν στη σταθεροποίηση, ακόμη και στην αύξηση, της σχετικής συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην απασχόληση, συντηρώντας τη δομική αιτία της πίεσης του αγροτικού εισοδήματος (Υποκεφ. 1.1.1). Προϋπόθεση για την αντιστοίχιση της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στο ΑΕΠ και τη συμμετοχή του στην απασχόληση είναι η οικονομική ανάπτυξη με έμφαση στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα, έτσι ώστε να υπάρξει δυνατότητα μεταφοράς εργατικού δυναμικού.

v. Αντιστοίχιση της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στο ΑΕΠ και των προσδοκιών από το αγροτροφικό σύστημα με τη συμμετοχή τους στις επενδύσεις και στη χρηματοδότηση

Η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα, βασικού πυλώνα του αγροτροφικού συστήματος, στη χρηματοδότηση από το τραπεζικό σύστημα είναι αναντίστοιχη με

τη συμμετοχή του σε βασικά μεγέθη της οικονομίας, ενώ συγχρόνως βρίσκεται σε μακροχρόνια διαδικασία αποεπένδυσης (Υποκεφ. 1.1.1 και 2.5). Η υλοποίηση των προσδοκιών σχετικά με τον ρόλο του αγροτροφικού συστήματος προϋποθέτει την ανάλογη χρηματοδοτική και επενδυτική στήριξη.

vi. Σύνδεση με περιφερειακή ανάπτυξη και αποκατάσταση των δυνατοτήτων πολυαπασχόλησης για συμπλήρωση του αγροτικού εισοδήματος

Παράλληλα με την υποχώρηση, σε σχετικούς όρους, του πρωτογενούς τομέα σε βασικά μεγέθη της οικονομίας, προσφέρονται δυνατότητες οικονομικών δραστηριοτήτων από τη σύζευξη με τον αγροτικό χώρο, δημιουργώντας ευκαιρίες πολυαπασχόλησης και συμπληρωματικών εισοδημάτων (σύνδεση με ποικίλες μορφές τουρισμού, διαχείριση περιβάλλοντος κ.ά.). Επίσης, η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού συνιστά προνομιακό κλάδο για την περιφερειακή ανάπτυξη. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας τροφίμων, με δεδομένη την επί το πλείστον αποκεντρωμένη χωροθέτησή της, είναι δυνατό να λειτουργήσει θετικά στο ζήτημα της απασχόλησης των κατοίκων της υπαίθρου, και ειδικότερα των αγροτών, και να αποκαταστήσει τις δυνατότητες για πολυαπασχόληση, οι οποίες περιορίστηκαν λόγω της ύφεσης.

vii. Εναρμόνιση του μεγέθους της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού με το μέγεθος του πρωτογενούς τομέα

Η προστιθέμενη αξία της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού υπολείπεται σε σχέση με την προστιθέμενη αξία του πρωτογενούς τομέα (Υποκεφ. 1.1.2). Η εναρμόνιση των δύο μεγεθών θα διευρύνει τις δυνατότητες για αύξηση της προστιθέμενης αξίας του αγροτροφικού συστήματος, για διαφοροποίηση των προϊόντων, για ενίσχυση της περιφερειακής ανάπτυξης, για χρονική και γεωγραφική διεύρυνση των εξαγωγών.

β. Κρίσιμες επιλογές για τη διάρθρωση της παραγωγής

Αναδιάρθρωση της παραγωγής: αναγκαία αλλά όχι και ικανή συνθήκη

Η πλέον αποτελεσματική οικονομική σύνθεση της παραγωγής, που συνάδει και με άλλα σημαντικά κριτήρια (κοινωνικά, κλιματικά, περιβαλλοντικά, ενεργειακά) συνιστά διαρκές ζητούμενο. Στην ελληνική γεωργία το ζήτημα της αναδιάρθρωσης της παραγωγής έχει πολύχρονη διαδρομή και προβάλλεται ως μια από τις βασικότερες λύσεις στα πολλαπλά προβλήματά της. Ωστόσο, η συζήτηση διεξάγεται

επιφανειακά χωρίς εμβάθυνση στις προϋποθέσεις, στα χαρακτηριστικά και στα όρια της αναδιάρθρωσης. Καθώς η διάρθρωση της παραγωγής συναρτάται με άλλα καθοριστικής σημασίας ζητήματα, αποτελεί μόνο μια από τις πολλές παραμέτρους που συνδιαμορφώνουν το ύψος της προστιθέμενης αξίας και απαντούν και σε άλλους αναπτυξιακούς στόχους. Η αναδιάρθρωση της παραγωγής δεν συνιστά αποκλειστικό σκοπό ούτε αυτοτελές θέμα. Σε κάθε περίπτωση, λόγω των βιολογικών και των διαρθρωτικών ιδιομορφιών του πρωτογενούς τομέα (Παπαγεωργίου κ.ά., 2005· Νικολαΐδης, 2010), ο σχεδιασμός και οι επιπτώσεις της αναδιάρθρωσης έχουν μεσο-μακροπρόθεσμο χαρακτήρα. Ως εκ τούτου, ο σχεδιασμός για την αναδιάρθρωση της παραγωγής πρέπει να αντιμετωπίζεται με όρους στρατηγικής.

ι. Επιλογή κριτηρίων για τον προσδιορισμό της σύνθεσης της παραγωγής (κλάδων και προϊόντων)

Η μέθοδος για την επιλογή των κλάδων στηρίζεται σε σειρά κριτηρίων. Βασικά κριτήρια για την επιλογή κλάδων και προϊόντων είναι η ζήτηση, το ειδικό βάρος στην οικονομία, το υφιστάμενο και το εν δυνάμει συγκριτικό πλεονέκτημα, η υψηλή εγχώρια προστιθέμενη αξία στην παραγωγή ή/και στις εξαγωγές, οι δυνατότητες οικοδόμησης πλέγματος εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων κ.ά. Επιπλέον, εισάγονται διαρκώς –με μεγαλύτερο πλέον ειδικό βάρος– κριτήρια που σχετίζονται με το κλίμα, το περιβάλλον και την ενέργεια. Στη σχετική συζήτηση κρίνεται σκόπιμο να συμπεριληφθούν τουλάχιστον οι τρεις ακόλουθοι παράμετροι:

α. Ανομοιογένεια εντός των κλάδων

Η διαδικασία επιλογής κλάδων βασίζεται σε ένα σύστημα πολλαπλών κριτηρίων. Συνεπώς, είναι πολύ πιθανό οι κλάδοι που επιλέγονται να ανταποκρίνονται σε διαφορετικό βαθμό σε κάθε κριτήριο ή/και να μην ανταποκρίνονται καθόλου σε κάποιο από αυτά. Επίσης, με δεδομένη την ανομοιογένεια στο εσωτερικό κάθε κλάδου, επαυξάνεται η διαφοροποίηση του βαθμού ανταπόκρισης στα κριτήρια.

β. Μέριμνα και για κλάδους πέραν των ηγετικών και εξωστρεφών

Στην αναζήτηση που αφορά τις αναπτυξιακές επιλογές είναι συχνό το φαινόμενο της ανάδειξης ορισμένων βασικών στρατηγικών. Συγχρόνως όμως, η εν λόγω επιλογή ενδέχεται να αποκτάει χαρακτηριστικά μονομέρειας, με την έννοια της παραμέλησης άλλων –επίσης χρήσιμων αλλά λιγότερο προβεβλημένων– επιλογών. Με δεδομένο ότι οι όποιοι επιλεγόμενοι-ηγετικοί κλάδοι αποτελούν μόνο ένα τμήμα της οικονομίας, είναι σκόπιμο η προσοχή να διαχέεται και στη δημιουργία προϋποθέσεων για

συμμετοχή στην αναπτυξιακή διαδικασία και του υπόλοιπου τμήματός της. Πολύ περισσότερο, η μονομερής επικέντρωση στους επιλεγμένους-ηγετικούς κλάδους δεν είναι αποτελεσματικό να «δεσμεύει» το ενδιαφέρον για άλλους κλάδους και να οδηγή στην παραίτηση του οφέλους από τη συνεισφορά τους, εφόσον βελτιωθούν. Ενδεικτικό παράδειγμα, λαμβάνοντας υπόψη ότι η τουριστική ζήτηση είναι έμμεση εξαγωγική δραστηριότητα (Ζαχαράτος, 1986), συνιστούν οι δραστηριότητες που δεν έχουν άμεσα εξαγωγικό προσανατολισμό, πλην όμως καλύπτουν την τουριστική ζήτηση στην εγχώρια αγορά.

*γ. Διαχείριση επιλεγόμενων κλάδων λόγω υψηλού ειδικού βάρους
αλλά με χαμηλό επίπεδο τεχνολογίας*

Η επιλογή ενός κλάδου με ορισμένα κριτήρια δεν απαλλάσσει από περαιτέρω προβληματισμό, στον βαθμό που αυτός χαρακτηρίζεται από χαμηλή-μέση τεχνολογία και συνεπώς η ενίσχυση και η ανάπτυξή του θα συνέβαλε στην αναπαραγωγή ανάλογης οικονομικής δομής. Το πρόβλημα μπορεί να θεωρηθεί δομικό μεθοδολογικό σε περιπτώσεις οικονομιών στις οποίες παραδοσιακοί κλάδοι χαμηλής-μέσης τεχνολογίας έχουν υψηλή συμμετοχή στην τομεακή-κλαδική σύνθεση και συγχρόνως παρουσιάζουν ευνοϊκότερους ρυθμούς μεταβολής σε σύγκριση με άλλους κλάδους. Σε αυτή την περίπτωση ορισμένοι ευνοϊκοί δείκτες αποκτούν μια αναπαραγωγική δυναμική προς μεροληπτικό όφελος της υφιστάμενης τομεακής και κλαδικής διάρθρωσης και του αντίστοιχου σχετικά χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου. Συνεπώς, η απόφαση για την ενίσχυση ορισμένων κλάδων με τέτοια χαρακτηριστικά απαιτεί περαιτέρω ανάλυση, στάθμιση και άλλων ποιοτικών παραμέτρων και ενδεχομένως την εισαγωγή πρόσθετων κριτηρίων. Η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα.

*δ. Απεγκλωβισμός από την αναπαραγωγή των «ανθεκτικών»
τομέων-κλάδων με τον εκσυγχρονισμό τους και
με τον αναπροσανατολισμό σε άλλους δυναμικούς τομείς-κλάδους*

Η σταθεροποίηση ή/και η σχετική αύξηση του ειδικού βάρους του πρωτογενούς τομέα κατά τη διάρκεια της ύφεσης ερμηνεύτηκε ορισμένες φορές ως «ανθεκτικότητα». Ωστόσο, αυτός ο χαρακτηρισμός όσον αφορά τον πρωτογενή τομέα θα πρέπει να εξεταστεί λεπτομερέστερα, διότι δεν αντανakλά κάποια πορεία ανάπτυξης-δυναμικής (δηλαδή στην ανάπτυξή του σε απόλυτα μεγέθη), αλλά οφείλεται στη στασιμότητα ή/και τη σχετικά ηπιότερη επίπτωση της ύφεσης σε σχέση με τους άλλους τομείς. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κρίση στον αγροτικό τομέα

προηγήθηκε της ύφεσης της περιόδου 2010-2015 (Υποκεφ. 2.5). Επίσης, δεν πρέπει να αγνοείται ότι σημαντικό μερίδιο της «ανθεκτικότητας» είναι επιδοτούμενο από τους πόρους της ΕΕ, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζεται η αναγκαιότητα των ενισχύσεων στον αγροτικό τομέα. Η αναπτυξιακή πολιτική θα πρέπει να υπερβεί την επιφανειακή αξιολόγηση των διαρθρωτικών αλλαγών, την προφανή και εύκολη λύση της μονομερούς ποσοτικής αναπαραγωγής των κλάδων που χαρακτηρίζονται από επίπλαστη ανθεκτικότητα και σχετικά χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο (Υποκεφ. 2.1) και να κινηθεί τόσο προς την ποιοτική αναβάθμισή τους όσο και προς την ενίσχυση και άλλων δραστηριοτήτων υψηλής τεχνογνωσίας και τεχνολογίας.

ii. Εναρμόνιση με τις ανακατατάξεις στους χώρους δημιουργίας της προστιθέμενης αξίας

Λόγω των αλλαγών στην οικονομία, στην τεχνολογία, στο κλίμα, στο περιβάλλον, στην ενέργεια κ.λπ., οι αλυσίδες αξίας τελούν υπό διαρκείς αλλαγές (ανάπτυξη, σύμπτυξη, αναδιάρθρωση). Οι αλλαγές αυτές επιφέρουν μετατοπίσεις στην κατανομή της προστιθέμενης αξίας ανάμεσα στους επιμέρους κρίκους. Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα αποκτούν μεγαλύτερη οικονομική σημασία όταν είναι διαθέσιμα σε κλάδους με υψηλότερο τεχνολογικό επίπεδο. Η παρακολούθηση των συγκεκριμένων αλλαγών και η εναρμόνιση με τις ανακατατάξεις στους χώρους δημιουργίας της προστιθέμενης αξίας και τις αντίστοιχες αλλαγές στις διεθνείς αλυσίδες αξίας συνιστούν την ουσία του εκσυγχρονισμού της παραγωγικής διαδικασίας.

iii. Συμπλήρωση της συζήτησης περί αναδιάρθρωσης με τη δημιουργία των προϋποθέσεων οι οποίες θα στηρίζουν οποιαδήποτε διάρθρωση της παραγωγής

Η μονομερής έμφαση στη διάρθρωση της παραγωγής επισκιάζει και υποβαθμίζει τη συζήτηση για τους όρους με τους οποίους η μια ή η άλλη διάρθρωση της παραγωγής υλοποιείται. Η όποια επιλογή κλάδων δεν είναι δυνατό να παρακάμψει τεχνικά θέματα που αφορούν τη διαμόρφωση του κόστους παραγωγής, την παραγωγικότητα, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των προϊόντων και άλλες παραμέτρους που συνδιαμορφώνουν την ανταγωνιστικότητα. Ακόμα και ο πλέον ελπιδοφόρος κλάδος δεν θα είναι σε θέση να αποδώσει τα αναμενόμενα, σε περίπτωση που συνοδεύεται από μέτριες επιδόσεις. Η αναδιάρθρωση και η διαφοροποίηση της παραγωγής, ενώ μετατοπίζουν τον ανταγωνισμό σε άλλα πεδία, δεν απαλλάσσουν από τη μέριμνα για την τήρηση βασικών αρχών της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Η παραμέληση αυτών των αρχών, οι μέτριες επιδόσεις σε ζητήματα κόστους,

απόδοσης, ποιότητας κ.λπ., ενδέχεται να ακυρώσουν το όποιο πλεονέκτημα αναμένεται από τη διαφοροποίηση και την αναδιάρθρωση. Συγχρόνως, υφιστάμενοι κλάδοι είναι δυνατό να έχουν αποτελέσματα στον βαθμό που θα υπάρξει βελτίωση σε επίπεδο ζητημάτων τεχνικής και οργανωτικής φύσεως.

Συνεπώς, η προσπάθεια για αναδιάρθρωση θα πρέπει να συνοδεύεται από μια, τουλάχιστον ισότιμη, συζήτηση σχετικά με την αναβάθμιση των τεχνικών χαρακτηριστικών της παραγωγικής διαδικασίας. Σε κάθε περίπτωση, είναι αναγκαία η αναβάθμιση της συζήτησης με θέματα που αφορούν τη δημιουργία των προϋποθέσεων (οικονομικών, θεσμικών, τεχνικών, υποδομής, τεχνογνωσίας, έρευνας και εκπαίδευσης κ.λπ.) οι οποίες θα στηρίζουν την οποιαδήποτε διάρθρωση της παραγωγής.

iv. Νέα ισορροπία ανάμεσα στο μαζικό-ομογενοποιημένο και στο διαφοροποιημένο μοντέλο ανάπτυξης του πρωτογενούς τομέα

Βασικό συστατικό στοιχείο της «αλλαγής παραδείγματος» στον πρωτογενή τομέα, και γενικότερα στο αγροτροφικό σύστημα, είναι η δημιουργία μιας νέας ισορροπίας ανάμεσα στο παραδοσιακό *μαζικό-ομογενοποιημένο* και στο *διαφοροποιημένο μοντέλο*. Αυτή η ορθή, πλην όμως γενική, τοποθέτηση χρήζει εξειδίκευσης και τεκμηρίωσης με τη διατύπωση κριτηρίων και την αντίστοιχη κατάταξη των προϊόντων, τόσο για την οριοθέτηση του μαζικού-ομογενοποιημένου όσο και του διαφοροποιημένου μοντέλου. Τα δύο αυτά μοντέλα στον πρωτογενή τομέα και στο αγροτροφικό σύστημα ευρύτερα μπορούν όχι μόνο να συνυπάρξουν αλλά και να αλληλοϋποστηρίχτουν.

Δεν θα πρέπει να ξεφύγει από την προσοχή μας ότι μεγάλο τμήμα της παραγωγής του διαφοροποιημένου μοντέλου –συγκεκριμένα αυτό που αποκτά χαρακτηριστικά διαφοροποίησης στο στάδιο της μεταποίησης και της εμπορίας– στηρίζεται στην παραγωγή του μαζικού-ομογενοποιημένου μοντέλου. Η βιομηχανία τροφίμων, τόσο ως επεξεργαστής πρώτων υλών όσο και ως παραγωγός τελικών προϊόντων, εμπλέκεται στενά στη συζήτηση που αφορά τη νέα ισορροπία ανάμεσα στο μαζικό-ομογενοποιημένο και το διαφοροποιημένο μοντέλο του αγροτικού τομέα.

Η συνέργεια ανάμεσα στο μαζικό-ομογενοποιημένο και το διαφοροποιημένο μοντέλο απαιτεί ειδικές πολιτικές στις επιμέρους περιοχές της χώρας. Όσον αφορά το πρότυπο των μαζικών-ομοειδών προϊόντων, είναι απαραίτητη η μέριμνα ώστε να λυθούν προβλήματα που επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα, π.χ. μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, αποδόσεις, κόστος παραγωγής. Όσον αφορά το πρότυπο που

είναι περισσότερο συνδεδεμένο με τη διαφοροποίηση, η έμφαση επικεντρώνεται στην πιστοποίηση και στην απόκτηση μεγαλύτερου μεριδίου στις ποιοτικές διεθνείς αγορές (Δαμιανός και Βλάχος, 2014).

Βασικό χαρακτηριστικό του αγροτικού χώρου συνίσταται στην εξαιρετικά ευρεία ποικιλομορφία και ετερογένεια, η οποία, ενώ μπορεί να αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα στη διάδοση τεχνογνωσίας, τεχνικών και καινοτομιών, συγχρόνως, αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη της διαφοροποίησης. Μια πολιτική για τη διαφοροποίηση θα πρέπει να αντιμετωπίσει με θετικό τρόπο αυτή την πρόκληση.

Ο κατακερματισμός της παραγωγικής διαδικασίας, η μετατόπιση του διεθνούς εμπορίου από τα τελικά προς τα ενδιάμεσα αγαθά, ο επιμερισμός της προστιθέμενης αξίας, η ανάδειξη των αλυσίδων αξίας κ.λπ. συνιστούν νέα πεδία για διαφοροποίηση, η οποία ταυτόχρονα μπορεί να συμβάλει στην ανέλιξη στις αλυσίδες αξίας. Οι μείζονες διαρθρωτικές αλλαγές, οι οποίες συνοδεύουν την οικονομική ανάπτυξη, ασκούν πιέσεις στις τιμές των προϊόντων, στο αγροτικό εισόδημα, αλλά και στο αγροτροφικό σύστημα εν γένει. Η διαφοροποίηση, ως τμήμα της αναδιάρθρωσης της παραγωγής, μπορεί να συμβάλει στην αντιμετώπιση των εν λόγω πιέσεων.

Επιπλέον, ειδικά σε συνθήκες αυξανόμενης αβεβαιότητας, όπως αυτές που αναμένονται, η διαφοροποίηση της παραγωγικής δομής αποκτά αναβαθμισμένη σημασία. Ο λόγος είναι απλός και έγκειται στο ότι μια διαφοροποιημένη δομή, σε σύγκριση με μια συγκεντρωμένη, μπορεί να απορροφήσει πτυχές της κρίσης μέσα από τη διάχυση των δυσμενών παραγόντων και να αξιοποιήσει τυχόν ευκαιρίες.

Η διαφοροποίηση της παραγωγής δεν περιορίζεται στην εισαγωγή εντελώς νέων-άλλων καλλιεργειών προϊόντων, αλλά επεκτείνεται και εντός της υπάρχουσας παραγωγής. Επίσης, αφορά κάθε στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας, επομένως αποτελεί στόχο τόσο της παραγωγής τελικών προϊόντων όσο και της παραγωγής ενδιάμεσων εισροών. Ειδική μέριμνα είναι χρήσιμο να αποδοθεί στην πολλαπλή διαφοροποίηση, δηλαδή στη συμπλήρωση επιπλέον διαφοροποίησης σε προϋπάρχουσα διαφοροποίηση (Νικολαΐδης, 2018).

ν. Στοχευμένη διασύνδεση της διαφοροποίησης της παραγωγής με την πύκνωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων

Ιδιαίτερη σημασία έχει η ανάδειξη των σχέσεων ανάμεσα στην αναδιάρθρωση της παραγωγής, στη διαφοροποίηση, στις εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις και στην προστιθέμενη αξία. Η επίτευξη του βασικού στόχου, που συνίσταται στη μεγιστοποίηση της εγχωρίως παραγόμενης προστιθέμενης αξίας, μπορεί να επιτευχθεί

τόσο με ενέργειες διαφοροποίησης σε επίπεδο προϊόντος όσο και με ενδυνάμωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων. Η διαφοροποίηση μπορεί να συνεισφέρει και στις δύο εκδοχές που οδηγούν στην αύξηση της προστιθέμενης αξίας. Η συμβολή της διαφοροποίησης στην προστιθέμενη αξία αναλύεται στο Υποκεφ. 3.2, ενώ στο Υποκεφ. 2.3 αναφέρθηκε η αμφίδρομη σχέση της διαφοροποίησης με τις κλαδικές διασυνδέσεις. Η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού, σε συνεργασία με άλλους κλάδους της μεταποίησης (π.χ. χημική βιομηχανία), έχει περιθώρια ανάπτυξης καλύπτοντας τον χώρο που παραχωρεί ο πρωτογενής τομέας αλλά και αυτόν που δημιουργείται από τις τεχνολογικές εξελίξεις στην παραγωγή των τροφίμων (υποκατάσταση, λειτουργικά τρόφιμα, νέα προϊόντα, πρώτες ύλες γενικής χρήσης, σχετική χωρική-χρονική ανεξαρτητοποίηση από την αγροτική παραγωγή κ.ά.).

νι. Στοχευμένη πύκνωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων του αγροτροφικού συστήματος τόσο στο εσωτερικό του (πρωτογενής τομέας, βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού) όσο και με άλλους κλάδους

Το αγροτροφικό σύστημα έχει δυνατότητες για ανάπτυξη διασυνδέσεων τόσο στο εσωτερικό του (πρωτογενής τομέας, βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού) όσο και με άλλους κλάδους. Επίσης, έχει τη δυνατότητα για αμφίπλευρη ανάπτυξη των κλαδικών διασυνδέσεων, δηλαδή τόσο «προς τα πίσω» όσο και «προς τα εμπρός». Οι διευρυνόμενες ανάγκες του αγροτροφικού συστήματος σε εξοπλισμό και εισροές συνιστούν σημαντική αγορά για την εγχώρια παραγωγή (διασυνδέσεις «προς τα πίσω»). Συγχρόνως, ο διευρυνόμενος βαθμός επεξεργασίας των αγροτικών πρώτων υλών και η διαρκής δημιουργία νέων προϊόντων ενδυναμώνουν τις κλαδικές διασυνδέσεις «προς τα εμπρός». Γενικότερα, υπέρ της μέριμνας για στοχευμένη και ποιοτική πύκνωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων συνηγορεί το γεγονός ότι η σημασία της δημιουργίας και της αποκόμισης της προστιθέμενης αξίας μετατοπίζεται από το τελικό προϊόν στα ενδιάμεσα προϊόντα και στις ενδιάμεσες διαδικασίες.

Η αναπτυξιακή επιλογή για διεύρυνση των κλαδικών διασυνδέσεων του αγροτροφικού συστήματος χρειάζεται εξειδίκευση προς τη στοχευμένη ενίσχυση των διασυνδέσεων που συμβάλλουν στην ανέλιξη στις αλυσίδες αξίας. Ο λόγος είναι ότι οι κλάδοι του αγροτροφικού συστήματος χαρακτηρίζονται ως κλάδοι χαμηλής-μεσαίας τεχνολογίας, και ως εκ τούτου η απλή αναπαραγωγή των σχέσεων του σε ποσοτικούς όρους δεν είναι επαρκής. Επίσης, με την ανάπτυξη των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων αντιμετωπίζεται το σχετικά χαμηλό επίπεδο εκσυγχρονισμού,

λόγω του σχετικά υψηλού βαθμού αυτοτροφοδοσίας του πρωτογενούς τομέα και της παραδοσιακής δομής των εισροών (Υποκεφ. 1.2), περιορίζεται η εξάρτηση από τις εισαγωγές και αυξάνεται η εγχώρια προστιθέμενη αξία και η απασχόληση.

vii. Δημιουργία προϋποθέσεων για εξωστρέφεια

Υψηλή προτεραιότητα έχει η εξωστρέφεια. Ο στόχος της εξωστρέφειας θα πρέπει να προσδιοριστεί περαιτέρω και να δοθεί έμφαση όχι απλώς στην αξία των εξαγωγών, αλλά και στο περιεχόμενό τους σε εγχώρια προστιθέμενη αξία. Η εξωστρέφεια προϋποθέτει εκσυγχρονισμό και αντιστροφή της υποχρηματοδότησης από το τραπεζικό σύστημα και της διαδικασίας αποεπένδυσης, τη βελτίωση των όρων εμπορίου, την αντιστροφή της συρρίκνωσης της εγχώριας παραγωγικής βάσης και της αποδυνάμωσης των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων. Επίσης, προϋποθέτει την αποκατάσταση σειράς δυσμενών επιπτώσεων από την πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης, καθώς η ανταγωνιστικότητα στις διεθνείς αγορές δεν επιτυγχάνεται με ανασφαλές και υποαμειβόμενο εργατικό δυναμικό, ούτε με τη μετανάστευση του υψηλά εκπαιδευμένου ανθρώπινου δυναμικού. Επίσης, η μονομερής ρητορική περί εξωστρέφειας τείνει να ταυτίζει την ανταγωνιστικότητα με τις εξαγωγές και να παραγκωνίζει την ανταγωνιστικότητα στην εσωτερική αγορά και τις δυνατότητες για υποκατάσταση των εισαγωγών.

viii. Στάθμιση ανάμεσα στην εξωστρέφεια και την επάρκεια

Η οικονομική και η υγειονομική κρίση αναζωπύρωσαν αντιλήψεις περί επάρκειας, ακόμη και αυτάρκειας. Ωστόσο, η επάρκεια αναφέρεται ως στόχος σε όρους τελικών προϊόντων, χωρίς αναφορά στις προϋποθέσεις για την παραγωγή τους και σε άλλες κρίσιμες παραμέτρους. Απαιτείται λοιπόν προσδιορισμός και ιεράρχηση των προϊόντων, που αφορά το επίπεδο της εγχώριας κατανάλωσης, των αναγκαίων ενδιάμεσων αγαθών, του εξοπλισμού και της τεχνολογίας, της ανταγωνιστικής σχέσης με την εξωστρέφεια κ.ά. Επίσης, στη σχετική συζήτηση θα πρέπει ληφθεί υπόψη ότι επίτευξη της «επάρκειας» υπερβαίνει τα όρια του αγροτροφικού συστήματος και συμπεριλαμβάνει και τους συνεργαζόμενους κλάδους της οικονομίας.

ix. Διάκριση του σχεδιασμού για ένα νέο αναπτυξιακό υπόδειγμα από την αντιμετώπιση κρίσεων

Η μακροχρόνια υφεσιακή περίοδος με την παρουσία κρίσεων και πέραν των οικονομικών ενδέχεται να αποπροσανατολίζει τους στόχους και τις προτεραιότητες του αναπτυξιακού σχεδιασμού. Ο αναπτυξιακός σχεδιασμός συνιστά μια στρατηγική με

μεσο-μακροχρόνια πρόβλεψη για βασικά δομικά χαρακτηριστικά της οικονομίας. Η ικανότητα αντιμετώπισης κρίσεων συνιστά επιμέρους θεματική του εν λόγω σχεδιασμού.

γ. Διεθνής καταμερισμός εργασίας

Το αγροτροφικό σύστημα (παραγωγή και κατανάλωση τροφίμων) συμμετέχει στις διεθνείς συναλλαγές της οικονομίας με αναλογία σημαντικά υψηλότερη από τη συμμετοχή του στην ΑΠΑ της χώρας. Το θέμα της ένταξης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας αφορά τόσο τις αγορές του εξωτερικού όσο και την εσωτερική αγορά. Συνεπώς, οι όροι με τους οποίους εντάσσεται στον διεθνή καταμερισμό εργασίας έχουν γενικότερη σημασία, η οποία επεκτείνεται έως και την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται μόνο στην εσωτερική αγορά. Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένες βασικές θεματικές ενότητες για τη βελτίωση της θέσης του αγροτροφικού συστήματος στον διεθνή καταμερισμό εργασίας:

- i. Βελτίωση της σύνθεσης του εξωτερικού εμπορίου του αγροτροφικού συστήματος τόσο από την πλευρά των εξαγωγών όσο και των εισαγωγών.
- ii. Βελτίωση του επιπέδου επάρκειας σε βασικά είδη διατροφής σε ισορροπία με την εξωστρέφεια.
- iii. Μείωση του εισαγωγικού περιεχομένου της παραγωγής και των εξαγωγών, με στοχευμένη πύκνωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων και υποκατάσταση των εισαγωγών σε ενδιάμεσα και τελικά αγαθά.
- iv. Στοχευμένη ανέλιξη στις διεθνείς αλυσίδες αξίας.
- v. Ενίσχυση της εγχωρίως παραγόμενης προστιθέμενης αξίας στις εξαγωγές.
- vi. Βελτίωση των όρων εμπορίου ως βασικής προϋπόθεσης για την αποτελεσματική εξωστρέφεια.
- vi. Άρση «αφελληνισμού» των κλαδικών διασυνδέσεων με στοχευμένη ενδυνάμωση-επανάκτηση εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων.
- vii. Πολιτικές ενίσχυσης του παραγωγικού συστήματος, συμπεριλαμβανομένου αυτού που απευθύνεται μόνο στην εγχώρια αγορά.

Επίλογος

Με την παρούσα μελέτη επιχειρήθηκε να τεκμηριωθεί η αναγκαιότητα για αλλαγή του αναπτυξιακού υποδείγματος προς ένα νέο, κρίσιμη παράμετρος του οποίου είναι η ενδυνάμωση της εγχώριας παραγωγικής βάσης. Σε αυτό το πλαίσιο, η έμφαση δόθηκε στον εν δυνάμει ρόλο του αγροτροφικού συστήματος. Με βάση τα ευρήματα της ανάλυσης, ενισχύεται η άποψη για την αλλαγή του αναπτυξιακού υποδείγματος, ενώ η απάντηση στο ερώτημα σχετικά με τον ρόλο του αγροτροφικού συστήματος είναι θετική αλλά υπό προϋποθέσεις.

Για την προσέγγιση των παραπάνω εξετάστηκαν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας και η αλληλεπίδρασή τους με το αγροτροφικό σύστημα. Συγκεκριμένα, εξετάστηκαν η τομεακή απόκλιση από το «μέσο πρότυπο», η αποβιομηχάνιση, η υπέρμετρη και στρεβλή τριτογενοποίηση, οι κλαδικές διασυνδέσεις και πτυχές της ένταξης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Διαπιστώθηκε ότι η ελληνική οικονομία έχει χαρακτηριστικά που παραπέμπουν σε πολλαπλές αποκλίσεις σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, με υψηλότερο ή και ίδιο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης. Πρόκειται για τις αποκλίσεις στην τομεακή και την κλαδική σύνθεση, την ασθενέστερη εγχώρια κλαδική διασύνδεση και το υψηλότερο ειδικό βάρος κλάδων χαμηλής-μέσης τεχνολογίας στη διάρθρωση της παραγωγής και των εξαγωγών. Συγχρόνως, η απόκλιση της ελληνικής οικονομίας από το «μέσο πρότυπο», τουλάχιστον για υπερδεκαετή περίοδο, χαρακτηρίζεται από τον «ανορθόδοξο» τρόπο με τον οποίο συγκροτείται, δηλαδή υπό συνθήκες σταθεροποίησης ή με διαφορετικό ρυθμό περιορισμού της παραγωγής των επιμέρους τομέων, και όχι με διαφορετικό ρυθμό αύξησής της. Επομένως, οι διαρθρωτικές αλλαγές που συντελέστηκαν δεν παραπέμπουν σε αναδιάρθρωση με αναπτυξιακό περιεχόμενο αλλά σε αποδιάρθρωση.

Οι χρόνιες στρεβλώσεις στο σύνολο της οικονομίας και στο αγροτροφικό σύστημα έχουν αποκρυσταλλωθεί σε δομές και έχουν δημιουργήσει μηχανισμούς αναπαραγωγής. Συνεπώς, είναι δυνατό να αξιολογηθούν ως βασικά δομικά στοιχεία της ελληνικής οικονομίας, τα οποία θέτουν περιορισμούς στη δημιουργία προϋποθέσεων τόσο για την κάλυψη κρίσιμων καταναλωτικών και παραγωγικών αναγκών από το εγχώριο παραγωγικό σύστημα όσο και για τον «απεγκλωβισμό» της οικονομίας από το υφιστάμενο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης και την ένταξή της σε δυναμικότερη αναπτυξιακή τροχιά.

Τα αίτια, η ανατροφοδότηση και η διάρκεια των δυσμενών χαρακτηριστικών του παραγωγικού συστήματος δεν οφείλονται μόνο σε «αντικειμενικές» ιδιομορφίες της ελληνικής οικονομίας. Συγχρόνως, παραπέμπουν σε επιλογές και σε αδυναμίες της πολιτικής. Εμβληματική είναι η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης και η βαθιά και παρατεταμένη ύφεση που προκάλεσε, καθώς είχαν αρνητικές επιπτώσεις σε κρίσιμα μεγέθη της οικονομίας: περιορίστηκε δραστικά το σύνολο των χρήσεων και το σύνολο των ενδιάμεσων χρήσεων, μειώθηκε σημαντικά η καταναλωτική δαπάνη ακόμη και σε βασικά αγαθά, συρρικνώθηκε η εγχώρια παραγωγική βάση, αποσαθρώθηκαν οι εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις, περιορίστηκε η επενδυτική δραστηριότητα, υπήρξε αλματώδης αύξηση της ανεργίας. Το σωρευτικό αποτέλεσμα ήταν η διατήρηση και η ενίσχυση της απόκλισης από το «μέσο πρότυπο», η αναστολή των διαρθρωτικών αλλαγών με αναπτυξιακό περιεχόμενο και εν κατακλείδι η υπονόμηση των δομικών προϋποθέσεων για την ανάπτυξη.

Το ευρύτερο οικονομικό πλαίσιο διαμορφώνει και, εν μέρει, διαμορφώνεται από το αγροτροφικό σύστημα. Η απόδοση κάθε κλάδου συναρτάται και από τις σχέσεις του με άλλους κλάδους· ελλείψει ικανοποιητικών εγχώριων διασυνδέσεων ενδέχεται ορισμένοι κλάδοι να μην αποδίδουν όσο θεωρητικά θα αναμενόταν. Συνεπώς, η μεμονωμένη αναφορά στον ρόλο κάποιου τομέα/κλάδου ή δραστηριότητας –εν προκειμένω του αγροτροφικού συστήματος– έχει περιορισμένη σημασία στον αναπτυξιακό σχεδιασμό. Η σχετικά υψηλή συμμετοχή του αγροτροφικού συστήματος σε βασικούς δείκτες, και άρα η απόκλιση σε σχέση με άλλες χώρες, αποδίδεται στην υστέρηση των άλλων κλάδων της ελληνικής οικονομίας. Συγχρόνως, όσον αφορά την υπέρβαση της τεχνολογικής υστέρησης, ο κύριος ρόλος ανήκει σε κλάδους του δευτερογενούς τομέα. Επομένως, τόσο η ιδιαίτερα αυξημένη σχετική συμμετοχή του αγροτροφικού συστήματος όσο και η τεχνολογική του υστέρηση πρέπει να λυθούν εκτός του αγροτροφικού συστήματος. Βέβαια, πολλά εξαρτώνται και από τις εξελίξεις εντός του αγροτροφικού συστήματος, κυρίως από το κατά

πόσο αντιμετωπίζονται τα χρόνια προβληματικά χαρακτηριστικά του αλλά και όσα νέα εμφανίστηκαν στη διάρκεια της ύφεσης μετά το 2010.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, οπότε η κρίση εμφανίστηκε στον πρωτογενή τομέα, αυτός αδυνατεί να αποκτήσει αναπτυξιακά χαρακτηριστικά. Ουσιαστικά περιορίζεται στον ρόλο του «παθητικού συνδιαμορφωτή» των διαρθρωτικών αλλαγών. Συνεπώς, το γεγονός ότι υπέστη μικρότερες απώλειες σε σχέση με τον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα δεν τον καθιστά ανθεκτικό ούτε, πολύ περισσότερο, δυναμικό τομέα. Η βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού, κλάδος χαμηλού-μέσου επιπέδου τεχνολογίας, ενώ έχει το υψηλότερο ειδικό βάρος σε σημαντικούς δείκτες της μεταποίησης στο διάστημα 2007-2019, αύξησε περαιτέρω τη σχετική συμμετοχή του, κυρίως λόγω της υποχώρησης των λοιπών κλάδων της μεταποίησης. Έστω και με αυτούς τους όρους, είχε σχετικά ανασχετικό ρόλο στη διαδικασία της αποβιομηχάνισης και ως εκ τούτου περιοριστική επίδραση στη διαμόρφωση της απόκλισης από το «μέσο πρότυπο» σε ό,τι αφορά το ειδικό βάρος του δευτερογενούς τομέα. Ωστόσο, μια επιφανειακή-αποσπασματική ανάγνωση της «θετικής» εικόνας του αγροτροφικού συστήματος, χωρίς ανάλυση της προέλευσής του, οδηγεί σε υπερτίμηση του ρόλου του. Η σχετικά ηπιότερη επιβράδυνση ορισμένων κλάδων στη διάρκεια της ύφεσης, μεταξύ των οποίων και το αγροτροφικό σύστημα, η οποία συχνά αναφέρεται και αξιολογείται ως ανθεκτικότητα, λειτούργησε θετικά για την αναπαραγωγή παραδοσιακών κλάδων σχετικά χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου, και συγκάλυψε την ανάσχεση των διαρθρωτικών αλλαγών με αναπτυξιακό περιεχόμενο.

Με το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης, εκτός από την τομεακή σύνθεση του ΑΕΠ, σχετίζονται οι κλαδικές διασυνδέσεις, το εγχώριο περιεχόμενο της προστιθέμενης αξίας της παραγωγής και των εξαγωγών και οι όροι ένταξης στις διεθνείς αλυσίδες αξίας. Υψηλό επίπεδο ανάπτυξης συνεπάγεται πυκνό δίκτυο κλαδικών διασυνδέσεων και ένταξη στις διεθνείς αλυσίδες αξίας με προνομιακούς όρους. Οι εν λόγω σχέσεις, λόγω του δομικού χαρακτήρα τους, έχουν ισχυρή αναπαραγωγική δυναμική. Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερα κρίσιμο ζήτημα για την αναπτυξιακή διαδικασία είναι το κατά πόσο το εγχώριο παραγωγικό σύστημα (δευτερογενής και τριτογενής τομέας) είναι σε θέση να προσαρμόζεται στις δομικές ανακατατάξεις –και συγκεκριμένα να επεκτείνεται στον χώρο στον οποίο παραχωρεί ο πρωτογενής τομέας σε βασικά μεγέθη της οικονομίας– και συγχρόνως να ανταποκρίνεται στις οικονομικές-τεχνολογικές εξελίξεις που αφορούν την παραγωγή τροφίμων, δηλαδή να αξιοποιεί τις προϋποθέσεις που δημιουργούνται για την ανάπτυξη

κλαδικών διασυνδέσεων. Η εγχώρια προστιθέμενη αξία και η απασχόληση συναρτώνται άμεσα με την ικανότητα του παραγωγικού συστήματος να ανταποκρίνεται στις παραπάνω δομικές μεταβολές, τόσο στην εγχώρια όσο και στη διεθνή αγορά.

Ενώ το αγροτροφικό σύστημα προσφέρεται για ανάπτυξη αξιόλογων εγχώριων σχέσεων με τους λοιπούς κλάδους, μέχρι στιγμής οι δυνατότητες δεν αξιοποιούνται πλήρως· το εγχώριο παραγωγικό σύστημα αδυνατεί να συντονιστεί επαρκώς με τις εξελίξεις. Το γεγονός ότι οι τεχνολογικές εξελίξεις για τη διεύρυνση των σχέσεων του πρωτογενούς τομέα και της παραγωγής τροφίμων με κλάδους της βιομηχανίας συνέπεσαν με την αποβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας συνέβαλε σε αυτή την αδυναμία. Το αποτέλεσμα είναι το εγχώριο παραγωγικό σύστημα, όχι μόνο να μην εκμεταλλεύεται τον χώρο που παραχωρείται από τον πρωτογενή τομέα και δημιουργείται από τις τεχνολογικές εξελίξεις στην παραγωγή των τροφίμων, αλλά να καθίσταται σημαντικός εισαγωγέας τελικών προϊόντων και ενδιάμεσων εισροών.

Το αγροτροφικό σύστημα στην Ελλάδα παρουσιάζει μια περισσότερο παραδοσιακή δομή εισροών εγχώριας προέλευσης, καθώς υστερεί σημαντικά στην αναλογία εγχώριων βιομηχανικών εισροών. Αυτό οδηγεί σε χαμηλότερο επίπεδο εκσυγχρονισμού ή/και σε αυξημένη συμμετοχή εισαγόμενων βιομηχανικών εισροών.

Τόσο η αποβιομηχάνιση όσο και η υπέρμετρη τριτογενοποίηση συνέβαλαν στην αποδυνάμωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων. Ο λόγος είναι ότι η βιομηχανία –με εν δυνάμει σχετικά σημαντικότερο ρόλο στις κλαδικές διασυνδέσεις– υποχώρησε, ενώ ο τριτογενής τομέας –με σχετικά μικρότερο ρόλο στις κλαδικές διασυνδέσεις– αναβαθμίστηκε.

Οι ασθενείς εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις συνιστούν δομικό πρόβλημα, το οποίο όσο διαρκεί μπορεί να αποτελεί πηγή ανακύκλωσης για πτυχές της οικονομικής εξάρτησης, του αρνητικού εμπορικού ισοζυγίου και της ανεργίας. Ωστόσο, οι επιπτώσεις, πέραν των άμεσα οικονομικών, είναι κυρίως μεσο-μακροπρόθεσμες, καθώς περιορίζουν τις δυνατότητες για δομικές παρεμβάσεις και συνιστούν απώλεια ελέγχου για μακροπρόθεσμο σχεδιασμό.

Τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, και ειδικότερα του αγροτροφικού συστήματος, που αναφέρθηκαν αντανακλώνται στα μεγέθη του εξωτερικού εμπορίου.

Το ειδικό βάρος των τροφίμων – ποτών – καπνού στις εξαγωγές υπερβαίνει σημαντικά το ειδικό βάρος του αντίστοιχου κλάδου στην ΑΠΑ και στην απασχόληση. Η εικόνα του ισοζυγίου του είναι σχετικά καλύτερη από την εικόνα του συνολικού ισοζυγίου του εξωτερικού εμπορίου και η μείωση του ελλείματος έχει θετικά

χαρακτηριστικά, καθώς οφείλεται κυρίως στην αύξηση των εξαγωγών. Ωστόσο, η σχετικά καλύτερη εικόνα δείχνει ελαφρά τάση αποδυνάμωσης και συνοδεύεται από ορισμένα δυσμενή χαρακτηριστικά:

- ▶ Πραγματοποιήθηκε υπό συνθήκες μείωσης της δαπάνης για είδη διατροφής.
- ▶ Δυσμενής ήταν και παραμένει η σύνθεση του εξωτερικού εμπορίου, καθώς σε βασικά είδη διατροφής παρατηρείται διαχρονικά υψηλός βαθμός εξάρτησης από τις εισαγωγές και συγχρόνως χαμηλός βαθμός αυτάρκειας.
- ▶ Λόγω της χαμηλής-μέσης τεχνολογίας του αγροτροφικού συστήματος, οι όροι εμπορίου διαμορφώνονται δυσμενώς, και δυσμενέστερα σε σχέση με το σύνολο της οικονομίας.
- ▶ Το αρνητικό ισοζύγιο των εισροών, της τάξεως περίπου του ενός δις. ευρώ, επιβαρύνει τη συνολική εικόνα του εξωτερικού εμπορίου των τροφίμων – ποτών – καπνού.

Η εν δυνάμει θετική συμβολή του αγροτροφικού συστήματος στον γενικότερο μετασχηματισμό του παραγωγικού προτύπου της χώρας τεκμαίρεται από σειρά δεικτών που αναδεικνύουν τη σημαντική θέση και τον κρίσιμο ρόλο του σε βασικά μεγέθη και διαδικασίες της οικονομίας. Το αγροτροφικό σύστημα, πέρα από την αυταξία του ως παραγωγού τροφίμων και από το ότι μπορεί να αξιοποιήσει τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που απορρέουν από τη γεωμορφολογική και την κλιματική ποικιλομορφία της χώρας, έχει συμμετοχή 8% στην ΑΠΑ, 13,9% στην απασχόληση, 17% στις εξαγωγές, 11% στις εισαγωγές, 11,3% στις εγχώριες ενδιάμεσες εισροές και 12,8% στο σύνολο των χρήσεων. Επιπλέον, έχει εκτενείς εγχώριες διασυνδέσεις με άλλους κλάδους της οικονομίας και συνεισφέρει στην περιφερειακή ανάπτυξη. Η συμβολή του λοιπόν μπορεί να είναι άμεση, με τη μέγθυνση των επιμέρους συνιστωσών του σε όρους προστιθέμενης αξίας, αλλά και έμμεση, με τη στοχευμένη πύκνωση των εγχώριων κλαδικών του διασυνδέσεων, μέσω των οποίων δημιουργείται εγχώρια ζήτηση και περιορίζεται το εισαγωγικό περιεχόμενο της παραγωγής και των εξαγωγών.

Οι προτάσεις που διατυπώνονται στην παρούσα μελέτη σχετικά με τη συμβολή του αγροτροφικού συστήματος στη διαμόρφωση ενός νέου αναπτυξιακού υποδείγματος εναρμονίζονται με τα ζητήματα που εντοπίστηκαν στην ανάλυση και αναπτύσσονται στα εξής επίπεδα: στο επίπεδο των αρχών του σχεδιασμού, σε κρίσιμα ζητήματα που έχουν αναδειχτεί από την πορεία του αγροτροφικού

συστήματος στην Ελλάδα, σε ζητήματα στόχων και στο επίπεδο των προτάσεων οικονομικού περιεχομένου.

Ως βασικές αρχές των προτάσεων μιας αναπτυξιακής πολιτικής αναφέρονται: *Ο στρατηγικός χαρακτήρας*, ο οποίος κρίνεται απαραίτητος για την αντιμετώπιση της δομικής φύσης των υπάρχουσών αδυναμιών και των αναδυόμενων προκλήσεων με όρους τομών, καθώς οι διαχειριστικού τύπου πολιτικές είναι ανεπαρκείς. *Η ολιστική* οπτική αφορά εξίσου το ευρύ φάσμα των παραγόντων που επηρεάζουν το αγροτροφικό σύστημα (οικονομικοί, κοινωνικοί, περιβαλλοντικοί) και την πολυπλοκότητα των στόχων που καλείται να υπηρετήσει (αιεφόρο παραγωγή υγιεινών και ασφαλών τροφίμων, μεγιστοποίηση της συμβολής στην οικονομική ανάπτυξη και στην ενίσχυση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας). *Η συμπεριληπτική* οπτική αναφέρεται στη μέριμνα για την επανένταξη στο οικονομικό σύστημα όσων τμημάτων της οικονομίας απαξιώνονται από τις κρίσεις και τις δομικές ανακατατάξεις. Καθώς η συχνότητα των ποικίλων κρίσεων αναμένεται να αυξηθεί, η διαχείριση της «δημιουργικής καταστροφής» αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

Στη βάση της εμπειρίας από την πορεία του αγροτροφικού συστήματος και τις σχετικές πολιτικές στην Ελλάδα, αναδεικνύονται ορισμένα *κρίσιμα θέματα* για τον αναπτυξιακό σχεδιασμό, ώστε να υπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο την επίτευξη των στόχων που τίθενται. Πρόκειται αφενός για κρίσιμες προϋποθέσεις (π.χ. ιεράρχηση και συντονισμός ανάμεσα στη στρατηγική και τη διαχείριση, διαφανής, δίκαιη και αποτελεσματική διαχείριση των πόρων της ΕΕ), αφετέρου για την υπέρβαση ορισμένων αντιλήψεων και πρακτικών που, αν και λανθασμένες, εξακολουθούν να έχουν απήχηση στη δημόσια σφαίρα (π.χ. παρερμηνείες σχετικά με τα αίτια και τα αποτελέσματα των διαρθρωτικών αλλαγών στη σύνθεση του ΑΕΠ, επιφανειακές πολιτικές και ανεργμάτιστες διακηρύξεις). Η μη τήρηση βασικών προϋποθέσεων και η αναπαραγωγή στρεβλών αντιλήψεων ενέχουν τον κίνδυνο της μη ουσιαστικής ανάλυσης όσον αφορά τα αίτια των δομικών προβλημάτων, της υποτίμησης των ρηξικέλευθων στόχων και τομών, της εξάντλησης της πολιτικής στη διαχείριση απλώς των προβλημάτων και της απομάκρυνσης από δομικού-στρατηγικού χαρακτήρα λύσεις. Το αποτέλεσμα είναι η ανακύκλωση των αδιεξόδων και η αναπαραγωγή πρόσφορου εδάφους για καιροσκοπικές συμπεριφορές.

Τα ζητήματα *στόχων* έχουν κεντρική σημασία για την ιεράρχηση, τον ρεαλιστικό προσδιορισμό και τη συνεκτικότητα των στόχων, αλλά και για τη διαχείριση των αντιφάσεων ανάμεσα στους στόχους και σε υφιστάμενες στρεβλώσεις, καθώς και για τη διαχείριση των ανταγωνιστικών σχέσεων μεταξύ των στόχων.

Στο πλαίσιο των αρχών που αναφέρθηκαν και λαμβάνοντας υπόψη τα κρίσιμα ζητήματα για τον σχεδιασμό, που προέκυψαν με βάση την εμπειρία από την πορεία του αγροτροφικού συστήματος την Ελλάδα, διατυπώθηκαν οι προτάσεις οικονομικού περιεχομένου. Με αυτές επιχειρείται η αποκατάσταση ορισμένων δομικών εκκρεμοτήτων του παρελθόντος (π.χ. εναρμόνιση της τομεακής διάρθρωσης με το «μέσο πρότυπο» μέσω διαρθρωτικών αλλαγών με αναπτυξιακό περιεχόμενο, στοχευμένη ενίσχυση της εγχώριας παραγωγικής βάσης με αύξηση της προστιθέμενης αξίας, πύκνωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων). Επίσης, η δημιουργία προϋποθέσεων για στέρεη προσαρμογή στα νέα δεδομένα (πληρέστερη αξιοποίηση των σχέσεων του αγροτροφικού συστήματος με τους λοιπούς κλάδους της οικονομίας, παρακολούθηση των ανακατατάξεων στους χώρους δημιουργίας της προστιθέμενης αξίας, ολιστική αντιμετώπιση της αναδιάρθρωσης της παραγωγής λαμβάνοντας υπόψη μια νέα ισορροπία ανάμεσα στο μαζικό και στο διαφοροποιημένο μοντέλο παραγωγής και στις σχέσεις ανάμεσα στη διαφοροποίηση, την εξωστρέφεια και την επάρκεια).

Η πραγμάτωση των προτάσεων για την εν δυνάμει συμβολή του αγροτροφικού συστήματος στον μετασχηματισμό του παραγωγικού υποδείγματος της χώρας υπόκειται στην εκπλήρωση σειράς προϋποθέσεων. Η αναφορά στις δυνατότητες του αγροτροφικού συστήματος χωρίς μέριμνα για τους όρους, ώστε να υλοποιηθούν, έχει περιορισμένη πρακτική σημασία. Εφόσον το αγροτροφικό σύστημα μπορεί εν δυνάμει να αποτελέσει κρίσιμο πυλώνα ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, η αναπτυξιακή πολιτική οφείλει να μεριμνήσει για τη δημιουργία των προϋποθέσεων που θα επιτρέψουν τη μεγιστοποίηση της αναπτυξιακής συμβολής του.

Με δεδομένο ότι τα δυσμενή χαρακτηριστικά του παραγωγικού συστήματος δεν οφείλονται μόνο σε αντικειμενικές ιδιομορφίες της ελληνικής οικονομίας, αλλά και σε επιλογές και στην αδυναμία της πολιτικής, προκύπτει ότι υπάρχει χώρος για διορθωτικές πολιτικές. Λόγω της χρονικής σύμπτωσης των συσσωρευμένων εκκρεμοτήτων από το παρελθόν, με τα υφιστάμενα προβλήματα και τις αναδυόμενες προκλήσεις υπό μορφή τομών, οι απαιτήσεις από την αναπτυξιακή πολιτική αναβαθμίζονται ριζικά.

Κρίσιμο θέμα πολιτικής είναι η ρεαλιστική αποτίμηση της θέσης και του ρόλου του αγροτροφικού συστήματος. Η εν λόγω θέση για τον εν δυνάμει ρόλο του αγροτροφικού συστήματος περιλαμβάνει τη διαφοροποίηση από δύο ακραίες και λανθασμένες αντιλήψεις σχετικά με τον ρόλο της βασικής συνιστώσας του, δηλαδή του πρωτογενούς τομέα. Πρόκειται για την απαξιωτική προσέγγιση, που υποτιμάει τον ρόλο του, και για τη μαξιμαλιστική, που του αποδίδει υπέρμετρα σημασία.

Η απαγκίστρωση από τις δυσμενείς πτυχές του υφιστάμενου υποδείγματος ανάπτυξης προϋποθέτει τη συγκρότηση ενός στρατηγικού αναπτυξιακού σχεδίου που θα αντιμετωπίζει αφενός τα χρόνια και δομικά προβλήματα, αφετέρου τα αναδυόμενα, με τους σύγχρονους όρους που αυτά εμφανίζονται. Σε σχέση με τη στρατηγική θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ο δομικός χαρακτήρας των προβλημάτων δημιουργεί σειρά ανασταλτικών συνθηκών για την αντιμετώπισή τους. Βασικός ανασταλτικός παράγοντας είναι ότι οι στρατηγικές έχουν μεσο-μακροπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα, στοιχείο που υποκινεί και ανακυκλώνει διαχειριστικές πολιτικές, λογικές και συμπεριφορές άμεσου οφέλους. Συγχρόνως, σε περιπτώσεις κρίσεων και δομικών ανακατατάξεων δημιουργούνται προϋποθέσεις για την καιροσκοπική εκδοχή της «κρίσης ως ευκαιρίας». Τα εν λόγω φαινόμενα επηρεάζουν κάθετα και οριζόντια το σύνολο της πολιτικής και της οικονομικής ζωής, που χαρακτηρίζεται από διαφορετικές προτεραιότητες, αντιστάσεις και μορφές προσαρμογής. Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι ο στρατηγικός χαρακτήρας αφ' εαυτού του δεν συνιστά επαρκές κριτήριο, καθώς πρέπει να συνεκτιμάται ο σκοπός που εξυπηρετείται.

Χωρίς να παραγνωρίζεται η σημασία του αγροτροφικού συστήματος, θα πρέπει να συνυπολογιστεί ότι συγκροτείται από κλάδους χαμηλής και μέσης-χαμηλής τεχνολογίας, οι οποίοι συγχρόνως έχουν ήδη υψηλότερη συμμετοχή και βρίσκονται σε τροχιά περαιτέρω απόκλισης, σε σχέση με την τομεακή και κλαδική σύνθεση και πορεία αρκετών ευρωπαϊκών χωρών. Γι' αυτό, η προτεραιοποίησή τους με σκοπό την αύξηση της παραγωγής θα πρέπει να συνοδεύεται από επιλεκτικότητα και πρόσθετες ποιοτικές προϋποθέσεις, που αφορούν κυρίως την αναβάθμιση του τεχνολογικού επιπέδου, τη διαφοροποίηση της παραγωγής, τη στοχευμένη διασύνδεσή τους με σύγχρονα τμήματα της ελληνικής οικονομίας κ.λπ.

Εν κατακλείδι, ενώ αδιαμφισβήτητα το αγροτροφικό σύστημα σε βραχυπρόθεσμο-μεσοπρόθεσμο ορίζοντα απαντάει στις αναπτυξιακές ανάγκες, μακροπρόθεσμο δεν συνιστά βασικό παράγοντα βιώσιμης ανάπτυξης, χωρίς την υποστήριξή του από άλλους κλάδους, χωρίς τη στοχευμένη πύκνωση των σχέσεών του με αυτούς, και χωρίς σημαντική αναβάθμιση του τεχνολογικού επιπέδου του. Βέβαια, σε κάθε περίπτωση, αν απεμποληθούν οι προαναφερόμενες αναπτυξιακές δυνατότητες του αγροτροφικού συστήματος, τότε, πέραν της εν λόγω απώλειας, η οικονομία θα επιβαρύνεται με το κόστος για την κάλυψη των αναγκών και το κόστος για την κάλυψη του κενού στις εγχώριες συνέργειες.

Είναι προφανές ότι μια τέτοια αναπτυξιακή λογική, στη βάση των αρχών, των κρίσιμων ζητημάτων και των οικονομικών προτάσεων που αναφέρθηκαν, απαι-

τεί πολιτικές που επιδιώκουν να ωφελήσουν την εθνική οικονομία. Ωστόσο, μια τέτοια πολιτική βρίσκεται αντιμέτωπη με σειρά εμποδίων: από τις αντιλήψεις περί «ελεύθερης αγοράς», από τα ισχυρά συμφέροντα άλλων χωρών και πολυεθνικών επιχειρήσεων, από πολιτικές εξυπηρέτησης μειοψηφικών συμφερόντων έως και την αντίληψη που υποβιβάζει την πολιτική σε διεκπεραιωτικό μηχανισμό εκταμίευσης πόρων. Επομένως, για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση των εν λόγω πολιτικών, απαιτούνται επιπρόσθετες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις, οι οποίες απαντούν με βιώσιμο τρόπο στους ανασταλτικούς παράγοντες που αναφέρθηκαν.

Βιβλιογραφία

- Berlingieri, G. (2014). *Outsourcing and the shift from manufacturing to services*, Centre for Economic Performance, LSE.
- Clark, C. (1940). *The conditions of economic progress*, London: MacMillan & Co.
- Chenery, H.B. (1960). "Patterns of industrial growth", *The American Economic Review*, 50(4), pp. 624-654.
- Chenery, H. and Syrquin, M. (1975). *Patterns of Development, 1957-1970*, Oxford University Press, Oxford.
- Galindo-Rueda, F. and Verger, F. (2016). *OECD Taxonomy of Economic Activities Based on R&D Intensity*.
- Goodman, D., Sorj, B. and Wilkinson, J. (1987). *From farming to biotechnology*, Oxford: Basil Blackwell.
- Hirschman, A.O. (1958). *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven.
- Jánossy, F. (1971). *The End of the Economic Miracle: Appearance and Reality in Economic Development*, White Plains, NY: International Arts and Sciences Press.
- Kuznets, S. (1958). "Quantitative aspects of economic growth of nations, Part 3: Industrial distribution of income and labour force by states, United States, 1919-21 to 1955", *Economic Development and Cultural Change*, 6, pp. 1-128.
- Lewis, W.A. (1954). "Economic development with unlimited supplies of labour", *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 22(139-191), pp. 400-449.
- Tregenna, F. (2015). *Deindustrialisation, Structural Change and Sustainable Economic Growth*, UNU-MERIT.

- Αργείτης, Γ. και Νικολαΐδη, Μ. (2014). *Οικονομική κρίση και παραγωγική αναδιάρθρωση στην Ελλάδα: Ο ρόλος της μεταποιητικής βιομηχανίας*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα.
- Βαΐτσος, Κ. και Μισσός, Β. (2018). *Πραγματική οικονομία: Εμπειρίες ανάπτυξης, κρίσης και φτωχοποίησης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική.
- Γεωργόπουλος, Δ. και Λαμπριανίδης, Λ. (2021). *Θέλουμε ανάπτυξη; Μία βιωματική εμπειρία με ιστορικές και θεωρητικές αναφορές*, Αθήνα: Ποταμός.
- Δαμιανός, Δ. και Βλάχος, Γ. (2014). «Περί μίας εθνικής στρατηγικής για τη γεωργία και τα τρόφιμα», στο Μασουράκης, Μ. και Γκόρτσος, Χ., *Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής*, Αθήνα: Ελληνική Ένωση Τραπεζών.
- Ζαχαράτος, Γ.Α. (1986). *Τουριστική Κατανάλωση: Η μέθοδος υπολογισμού και η χρησιμότητά της για την έρευνα των επιδράσεων του τουρισμού στην εθνική οικονομία*, Επιστημονικές Μελέτες, Αρ. 25, Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Ιορδάνογλου, Χ. (2020). *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950, τ. Α΄ Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, νομισματική σταθερότητα και κρατικός παρεμβατισμός*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Καρανικόλας, Π. και Μαρτίνος, Ν. (2011). «Η ελληνική γεωργία μπροστά στην κρίση: προβλήματα και προοπτικές», *Νέος Λόγιος Ερμής*, 2, σ. 211-232.
- Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (1996). «Η ανάπτυξη του αγρο-τροφικού συμπλέγματος και η πολιτική οικονομία του αγροτικού μετασχηματισμού». *The Greek Review of Social Research*, 89, pp. 19-52.
- Μπελεγρή-Ρομπόλη, Α., Μαρκάκη, Μ. και Μιχαηλίδης, Π. (2010). *Διακλαδικές σχέσεις στην ελληνική οικονομία: Παραγωγή, απασχόληση, μισθοί και επαγγέλματα*, Μελέτη 33, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα.
- Νικολαΐδης, Ευ. (2005). «Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα: Συμβολή στην ανάδειξη των πραγματικών διαστάσεών του», στο Αργείτης Γ. (επιμ.), *Ελληνική οικονομία και κοινωνία: Προβλήματα και προοπτικές στις αρχές του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Νικολαΐδης, Ευ. (2010). *Γεωργία, περιβάλλον, διατροφή: Η ελληνική γεωργία στο παγκόσμιο αγροτροφικό σύστημα*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Νικολαΐδης, Ευ. (2011). «Το αγροτροφικό σύστημα και η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας», στο Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν. και Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg, Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας.
- Νικολαΐδης, Ευ. (2018). *Μελέτη εξειδίκευσης στρατηγικού στόχου «Διαρθρωτικές αλλαγές και διακλαδικές συνδέσεις» του αγροτικού τομέα της χώρας του Μέτρου 20 του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης 2014-2020*, Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Νικολαΐδης, Ευ. (2023). *Αναπτυξιακές προκλήσεις της ελληνικής γεωργίας υπό το πρίσμα των κλιματικών και των ενεργειακών αλλαγών*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα.

- Νικολαΐδης, Ευ. και Στασινόπουλος, Γ. (2015). *Οι αναπτυξιακές δυνατότητες του αγροτροφικού συστήματος στην Ελλάδα*, Μελέτη 34, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα.
- Οικονομάκης, Γ. και Μαρκάκη, Μ. (2020). *Δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, κρίση και παραγωγική ανασυγκρότηση*, Μελέτη 55, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα.
- Στασινόπουλος, Γ. (2010). *Η ρητορική της ανάπτυξης: Οικονομικές ιδέες και οικονομική πολιτική την περίοδο της ανασυγκρότησης, 1944-1952*, Αθήνα: Gutenberg.
- Τράπεζα της Ελλάδος (διάφορα έτη). *Έκθεση του Διοικητή*.
- Παπαγεωργίου, Κ., Δαμιανός, Δ. και Σπαθής, Π. (2005). *Αγροτική πολιτική*, Αθήνα: Σταμούλης.

Παράρτημα Ι

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-1

ΑΠΑ (εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	127.726	1.326.341	1.112.456	588.988	112.522
2001	135.470	1.384.016	1.175.477	639.118	119.098
2002	145.797	1.430.220	1.217.300	683.263	124.722
2003	160.513	1.469.233	1.261.478	727.883	127.734
2004	174.773	1.532.690	1.310.293	775.375	133.145
2005	178.821	1.586.085	1.346.105	832.410	137.486
2006	193.047	1.654.464	1.391.186	897.257	143.562
2007	205.267	1.742.511	1.449.717	969.173	152.166
2008	213.819	1.792.805	1.477.269	1.022.552	156.158
2009	212.391	1.750.127	1.425.157	1.002.045	155.547
2010	197.729	1.797.790	1.449.430	985.479	157.971
2011	178.181	1.848.583	1.480.875	980.239	154.128
2012	166.151	1.875.325	1.458.007	948.339	147.215
2013	159.467	1.899.841	1.451.514	932.448	149.802
2014	156.493	1.927.230	1.462.745	939.949	151.136
2015	155.836	1.967.466	1.488.049	978.469	156.517

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2016	152.197	1.996.790	1.522.754	1.010.688	161.993
2017	154.344	2.046.129	1.557.796	1.053.180	169.642
2018	155.611	2.101.770	1.589.576	1.088.820	177.466
2019	158.762	2.169.269	1.611.354	1.128.481	185.536
2020	145.133	2.061.470	1.498.430	1.024.121	174.310
2021	159.677	2.216.772	1.590.749	1.089.151	182.422

Πηγή: Eurostat

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-2

ΑΠΑ κατά τομέα της οικονομίας, Ελλάδα, 2000-2021
(εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

	Πρωτογενής	Δευτερογενής (πλην κατασκευών)	Κατασκευές	Μεταποίηση	Τριτογενής	Σύνολο
2000	7.771	17.857	8.948	13.572	93.150	127.726
2001	7.918	19.849	9.574	15.127	98.129	135.470
2002	8.152	21.473	10.301	16.078	105.871	145.797
2003	8.945	22.389	14.318	16.378	114.862	160.513
2004	8.282	23.353	16.057	16.943	127.081	174.773
2005	8.536	24.099	11.375	17.108	134.810	178.821
2006	6.974	25.459	18.086	18.427	142.528	193.047
2007	7.068	26.864	15.017	19.695	156.318	205.267
2008	6.793	27.176	10.719	20.578	169.130	213.819
2009	6.663	25.825	10.550	18.146	169.353	212.391
2010	6.698	24.330	9.067	17.602	157.634	197.729
2011	6.331	22.870	6.360	16.206	142.620	178.181
2012	6.482	22.559	5.330	14.680	131.779	166.151
2013	6.085	21.937	5.154	13.697	126.292	159.467
2014	6.352	21.287	3.738	13.529	125.115	156.493
2015	6.816	22.079	3.493	14.629	123.447	155.836

	Πρωτογενής	Δευτερογενής (πλην κατασκευών)	Κατασκευές	Μεταποίηση	Τριτογενής	Σύνολο
2016	6.134	21.873	3.484	14.134	120.705	152.197
2017	6.822	22.027	2.259	14.343	123.236	154.344
2018	6.528	22.040	2.431	14.674	124.613	155.611
2019	6.926	21.845	2.579	14.644	127.412	158.762
2020	6.995	22.042	2.753	14.763	113.344	145.133
2021	7.126	26.049	3.105	16.701	123.398	159.677

Πηγή: Eurostat

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-3

Ποσοστιαία σύνθεση της ΑΠΑ κατά τομέα, Ελλάδα, 2007-2021 (%)

	Πρωτογενής	Δευτερογενής (πλην κατασκευών)	Κατασκευές	Μεταποίηση	Τριτογενής
2007	3,4	13,1	7,3	9,6	76,2
2008	3,2	12,7	5,0	9,6	79,1
2009	3,1	12,2	5,0	8,5	79,7
2010	3,4	12,3	4,6	8,9	79,7
2011	3,6	12,8	3,6	9,1	80,0
2012	3,9	13,6	3,2	8,8	79,3
2013	3,8	13,8	3,2	8,6	79,2
2014	4,1	13,6	2,4	8,6	79,9
2015	4,4	14,2	2,2	9,4	79,2
2016	4,0	14,4	2,3	9,3	79,3
2017	4,4	14,3	1,5	9,3	79,8
2018	4,2	14,2	1,6	9,4	80,1
2019	4,4	13,8	1,6	9,2	80,3
2020	4,8	15,2	1,9	10,2	78,1
2021	4,5	16,3	1,9	10,5	77,3

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-4

Διαχρονική μεταβολή της ΑΠΑ κατά τομέα στην Ελλάδα,
2007=100 (% , με βάση τις τρέχουσες τιμές)

	Πρωτογενής	Δευτερογενής (ηλπν κατασκευών)	Μεταποίηση	Τριτογενής	Σύνολο
2007	100	100	100	100	100
2008	96,1	101,2	104,5	108,2	104,2
2009	94,3	96,1	92,1	108,3	103,5
2010	94,8	90,6	89,4	100,8	96,3
2011	89,6	85,1	82,3	91,2	86,8
2012	91,7	84,0	74,5	84,3	80,9
2013	86,1	81,7	69,5	80,8	77,7
2014	89,9	79,2	68,7	80,0	76,2
2015	96,4	82,2	74,3	79,0	75,9
2016	86,8	81,4	71,8	77,2	74,1
2017	96,5	82,0	72,8	78,8	75,2
2018	92,4	82,0	74,5	79,7	75,8
2019	98,0	81,3	74,4	81,5	77,3
2020	99,0	82,1	75,0	72,5	70,7
2021	100,8	97,0	84,8	78,9	77,8

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-5

ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα και συμμετοχή στο σύνολο της ΑΠΑ
(εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

	Ελλάδα		Γαλλία		Ιταλία		Ισπανία		Πορτογαλία	
	ΑΠΑ	Συμμετοχή (%)	ΑΠΑ	Συμμετοχή (%)	ΑΠΑ	Συμμετοχή (%)	ΑΠΑ	Συμμετοχή (%)	ΑΠΑ	Συμμετοχή (%)
2000	7.771	6,1	31.026	2,3	31.828	2,9	24.264	4,1	3.993	3,5
2001	7.918	5,8	32.410	2,3	32.468	2,8	25.780	4,0	4.020	3,4
2002	8.152	5,6	31.929	2,2	32.020	2,6	26.152	3,8	3.882	3,1
2003	8.945	5,6	30.170	2,1	32.886	2,6	27.527	3,8	3.873	3,0
2004	8.282	4,7	31.059	2,0	34.086	2,6	26.886	3,5	3.962	3,0

	Ελλάδα		Γαλλία		Ιταλία		Ισπανία		Πορτογαλία	
	ΑΠΑ	Συμμετοχή (%)	ΑΠΑ	Συμμετοχή (%)	ΑΠΑ	Συμμετοχή (%)	ΑΠΑ	Συμμετοχή (%)	ΑΠΑ	Συμμετοχή (%)
2005	8.536	4,8	29.669	1,9	30.375	2,3	25.679	3,1	3.652	2,7
2006	6.974	3,6	28.064	1,7	30.213	2,2	24.209	2,7	3.746	2,6
2007	7.068	3,4	31.314	1,8	30.622	2,1	26.974	2,8	3.506	2,3
2008	6.793	3,2	30.189	1,7	30.701	2,1	26.279	2,6	3.517	2,3
2009	6.663	3,1	25.622	1,5	28.434	2,0	24.225	2,4	3.422	2,2
2010	6.698	3,4	32.005	1,8	28.609	2,0	26.079	2,6	3.479	2,2
2011	6.331	3,6	33.969	1,8	31.053	2,1	25.246	2,6	3.230	2,1
2012	6.482	3,9	34.085	1,8	32.012	2,2	24.832	2,6	3.238	2,2
2013	6.085	3,8	30.882	1,6	34.587	2,4	26.757	2,9	3.573	2,4
2014	6.352	4,1	33.458	1,7	32.513	2,2	26.179	2,8	3.593	2,4
2015	6.816	4,4	35.299	1,8	34.187	2,3	29.476	3,0	3.773	2,4
2016	6.134	4,0	32.107	1,6	32.701	2,1	31.474	3,1	3.853	2,4
2017	6.822	4,4	35.433	1,7	34.258	2,2	32.399	3,1	4.107	2,4
2018	6.528	4,2	38.968	1,9	34.461	2,2	33.181	3,0	4.179	2,4
2019	6.926	4,4	37.112	1,7	34.267	2,1	32.287	2,9	4.477	2,4
2020	6.995	4,8	36.267	1,8	33.303	2,2	35.319	3,4	4.213	2,4
2021	7.126	4,5	41.019	1,9	34.756	2,2	32.875	3,0	4.633	2,5

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-6

Διαρθρωτική μεταβολή της συμμετοχής των τομέων στην ΑΠΑ της οικονομίας την περίοδο 2007-2019

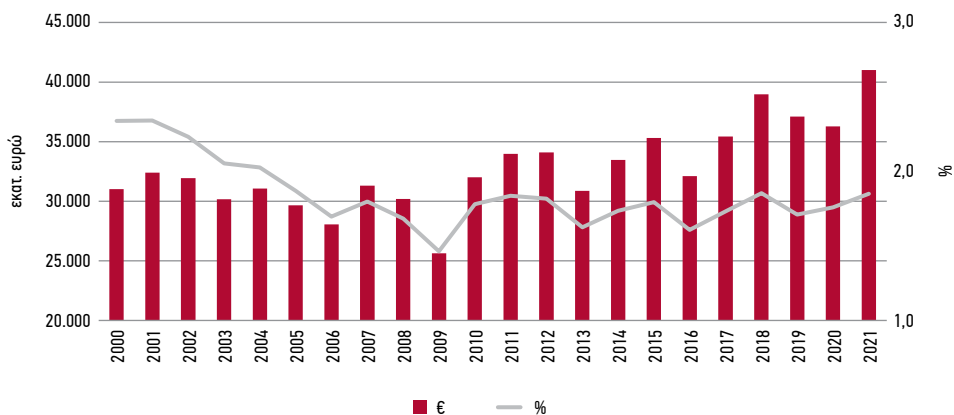
	Πρωτογενής	Δευτερογενής (πλην κατασκευών)	Μεταποίηση	Τριτογενής
Ελλάδα	1,27	1,05	0,96	1,05
Γαλλία	0,95	0,91	0,87	1,02
Ιταλία	1,01	0,96	0,93	1,03
Ισπανία	1,03	0,91	0,84	1,10
Πορτογαλία	1,05	0,99	0,97	1,03

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Π-1

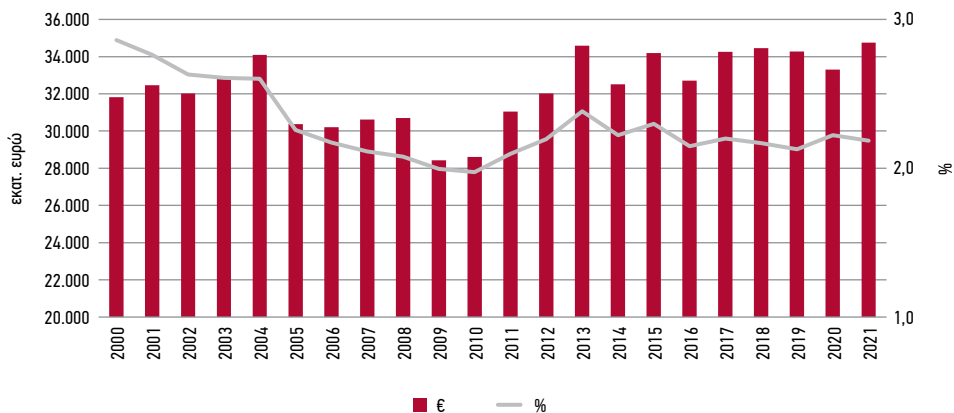
ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα και συμμετοχή της στο σύνολο της ΑΠΑ, Γαλλία

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Π-2

ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα και συμμετοχή της στο σύνολο της ΑΠΑ, Ιταλία

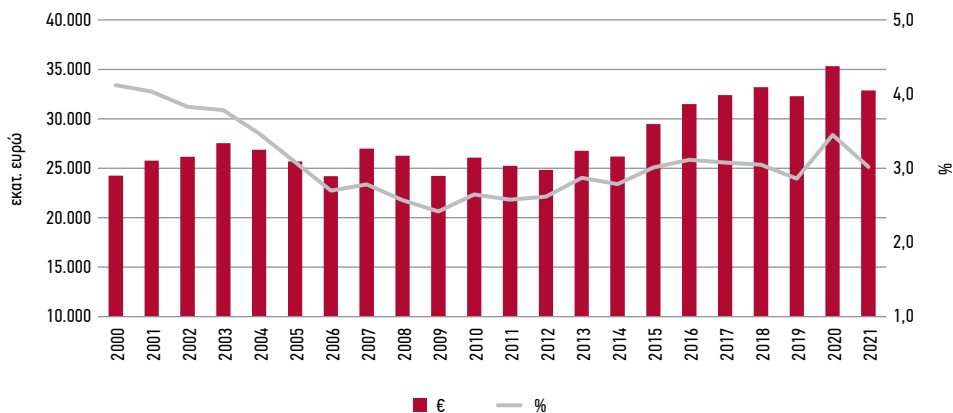

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Π-3

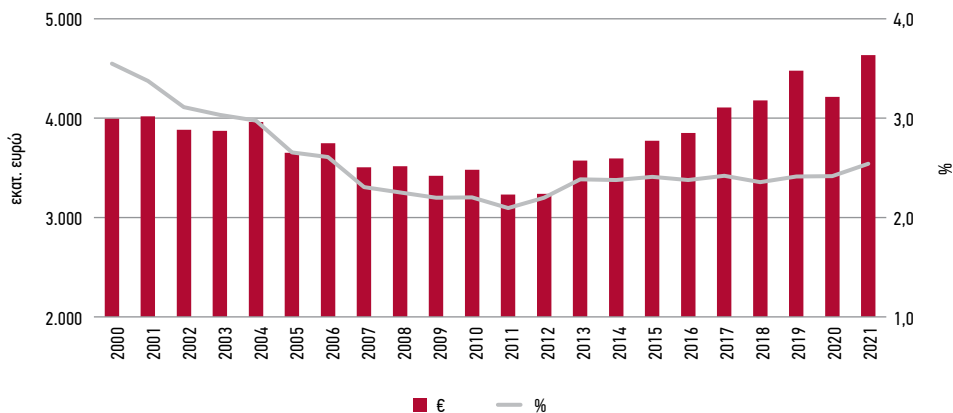
ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα και συμμετοχή της στο σύνολο της ΑΠΑ, Ισπανία

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Π-4

ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα και συμμετοχή της στο σύνολο της ΑΠΑ, Πορτογαλία

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-7

Αριθμός απασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα (χιλ. άτομα)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	691	985	938	1.063	635
2001	641	988	919	1.070	652
2002	631	978	897	1.046	634
2003	614	968	881	1.005	638
2004	545	944	883	1.013	610
2005	551	925	872	997	598
2006	542	873	847	1.015	597
2007	532	855	823	984	586
2008	529	821	797	962	580
2009	543	783	777	940	571
2010	544	797	761	958	543
2011	533	771	756	941	528
2012	530	746	755	921	538
2013	528	740	758	898	509
2014	530	746	763	900	486
2015	512	746	761	913	458
2016	500	780	755	937	438
2017	503	802	752	922	432
2018	507	802	754	939	421
2019	498	771	753	927	386
2020	485	711	750	926	383
2021	516	725	747	925	364

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-8

Συμμετοχή απασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα
στο σύνολο των απασχολουμένων (%)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	16,0	5,9	3,7	4,6	12,6
2001	14,8	5,7	3,5	4,6	12,7
2002	14,2	5,5	3,4	4,4	12,3
2003	13,7	5,3	3,4	4,1	12,5
2004	11,8	5,0	3,4	4,2	12,1
2005	11,8	4,7	3,3	4,1	11,9
2006	11,5	4,3	3,2	4,1	11,8
2007	11,1	4,0	3,0	3,9	11,6
2008	10,9	3,9	2,9	3,8	11,4
2009	11,2	3,9	2,9	3,8	11,6
2010	11,6	4,1	2,8	3,9	11,2
2011	11,8	4,1	2,8	3,8	11,0
2012	12,3	4,1	2,8	3,7	11,7
2013	12,3	4,2	2,8	3,7	11,4
2014	11,9	4,1	2,8	3,7	10,8
2015	11,8	4,0	2,8	3,7	10,0
2016	11,2	4,1	2,7	3,8	9,4
2017	11,3	4,1	2,7	3,7	9,0
2018	10,9	4,1	2,7	3,7	8,6
2019	10,6	3,8	2,6	3,6	7,8
2020	10,5	3,6	2,7	3,7	7,9
2021	11,1	3,6	2,6	3,7	7,3

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-9

Λόγος της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην απασχόληση προς τη συμμετοχή στην ΑΠΑ (%)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	2,6	2,5	1,3	1,1	3,5
2001	2,5	2,4	1,3	1,1	3,8
2002	2,5	2,5	1,3	1,1	4,0
2003	2,5	2,6	1,3	1,1	4,1
2004	2,5	2,5	1,3	1,2	4,1
2005	2,5	2,5	1,5	1,3	4,5
2006	3,2	2,5	1,5	1,5	4,5
2007	3,2	2,2	1,4	1,4	5,0
2008	3,4	2,3	1,4	1,5	5,1
2009	3,6	2,7	1,5	1,6	5,3
2010	3,4	2,3	1,4	1,5	5,1
2011	3,3	2,2	1,3	1,5	5,3
2012	3,1	2,2	1,3	1,4	5,3
2013	3,2	2,6	1,2	1,3	4,8
2014	2,9	2,4	1,3	1,3	4,5
2015	2,7	2,2	1,2	1,2	4,2
2016	2,8	2,6	1,3	1,2	4,0
2017	2,6	2,4	1,2	1,2	3,7
2018	2,6	2,2	1,2	1,2	3,6
2019	2,4	2,2	1,2	1,3	3,2
2020	2,2	2,1	1,2	1,1	3,3
2021	2,5	2,0	1,2	1,2	2,9

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-10

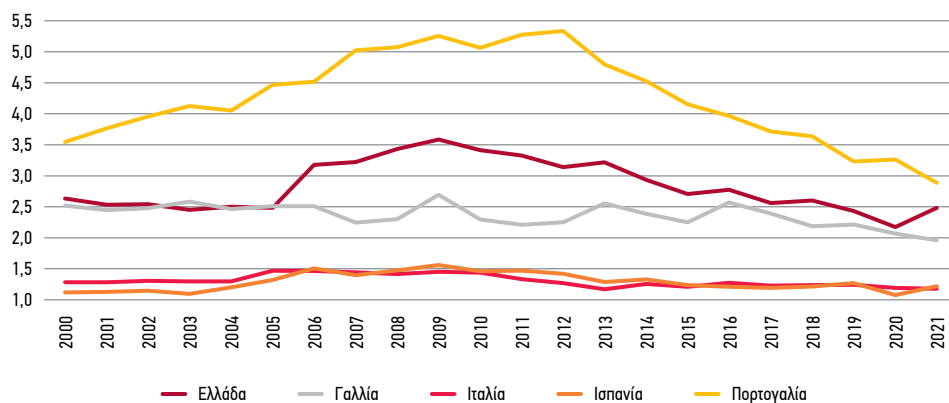
Μεταβολή της ποσοστιαίας σύνθεσης της χρηματοδότησης
στον πρωτογενή τομέα κατά τη διάρκεια των δανείων

	έως 1 έτος	1-5 έτη	άνω των 5 ετών	Σύνολο*
2006	25,5	32,8	40,5	98,8
2007	25,9	28,9	43,3	98,2
2008	26,5	23,3	46,7	96,4
2009	24,6	21,9	49,5	95,9
2010	29,2	19,2	47,4	95,9
2012	41,8	11,5	45,1	98,3
2013	44,9	13,0	40,7	98,6
2014	43,9	16,0	39,1	99,0
2015	40,5	14,4	44,4	99,3
2016	37,3	13,8	48,1	99,2
2017	35,0	13,3	51,3	99,6
2018	36,3	11,4	52,0	99,7
2019	35,1	10,6	53,9	99,7

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία στοιχείων)
(*) ευρώ, ξένα νομίσματα

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Π-5

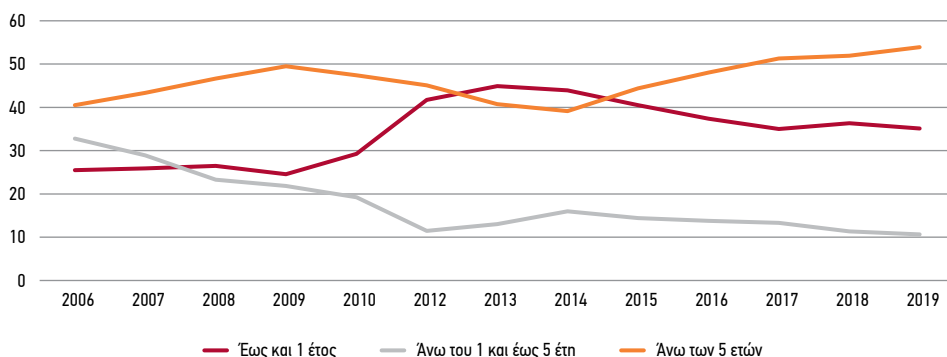
Λόγος της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην απασχόληση
προς τη συμμετοχή στην ΑΠΑ

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Π-11

Μεταβολή της ποσοστιαίας σύνθεσης της χρηματοδότησης στον πρωτογενή τομέα κατά τη διάρκεια των δανείων (%)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-11

Διαχρονική μεταβολή της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στη χρηματοδότηση και στο ΑΕΠ

	Χρηματοδότηση (εκατ. ευρώ)		Συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα (%)	
	Σύνολο κλάδων	Πρωτογενής τομέας	Στη χρηματοδότηση	Στο ΑΕΠ
2006	965.513	37.875	3,9	3,2
2007	1.123.511	38.754	3,4	2,7
2008	1.381.324	45.376	3,3	2,8
2009	1.512.651	47.411	3,1	2,8
2010	1.419.069	35.052	2,5	2,9
2011	1.321.566	24.560	1,9	3,0
2012	1.224.945	20.261	1,7	3,2
2013	1.146.613	17.929	1,6	3,2
2014	1.099.235	18.458	1,7	3,4
2015	1.064.029	17.255	1,6	3,8
2016	1.022.142	16.192	1,6	3,6
2017	976.439	14.740	1,5	3,7
2018	915.441	14.219	1,6	3,7
2019	797.558	13.942	1,7	-

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-12

Δείκτης προσανατολισμού της χρηματοδότησης στον πρωτογενή τομέα

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία
2005	0,93	-	2,00	1,24
2006	1,13	-	2,00	1,22
2007	1,06	-	1,93	1,07
2008	1,11	-	2,08	1,09
2009	1,14	-	2,28	1,02
2010	0,59	-	2,41	0,94
2011	0,57	-	2,34	0,95
2012	0,41	3,26	2,33	1,01
2013	0,50	3,83	2,26	0,98
2014	0,45	3,62	2,47	1,03
2015	0,41	3,50	2,44	1,03
2016	0,44	3,85	2,60	1,11
2017	0,39	3,45	2,68	1,23
2018	0,44	3,14	2,79	1,41
2019	0,47	3,23	2,95	1,53

Πηγή: FAO

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-13

ΑΠΑ της βιομηχανίας, πλην κατασκευών (εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	17.857	250.449	247.778	121.653	22.809
2001	19.849	253.372	254.764	128.678	23.555
2002	21.473	256.277	260.099	133.551	24.017
2003	22.389	254.158	257.957	139.041	23.897
2004	23.353	259.256	265.095	144.449	24.390
2005	24.099	260.128	267.986	152.945	24.366
2006	25.459	261.754	280.085	161.541	25.478

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2007	26.864	266.559	296.715	169.818	26.829
2008	27.176	261.278	296.864	176.154	25.984
2009	25.825	245.643	259.665	158.683	25.065
2010	24.330	247.960	270.768	160.877	26.608
2011	22.870	258.423	275.982	161.334	25.601
2012	22.559	263.616	270.209	154.185	24.999
2013	21.937	268.570	270.116	153.124	25.401
2014	21.287	271.380	272.813	153.973	26.473
2015	22.079	280.792	280.625	160.015	28.589
2016	21.873	281.139	294.385	163.489	29.521
2017	22.027	282.934	303.816	171.001	30.595
2018	22.040	288.828	312.969	174.727	32.135
2019	21.845	300.636	317.320	179.996	32.285
2020	22.042	272.159	292.171	164.803	30.291
2021	26.049	291.084	322.275	184.587	31.538

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-14

Συμμετοχή της βιομηχανίας, πλην κατασκευών, στη συνολική ΑΠΑ (%)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	14,0	18,9	22,3	20,7	20,3
2001	14,7	18,3	21,7	20,1	19,8
2002	14,7	17,9	21,4	19,5	19,3
2003	13,9	17,3	20,4	19,1	18,7
2004	13,4	16,9	20,2	18,6	18,3
2005	13,5	16,4	19,9	18,4	17,7
2006	13,2	15,8	20,1	18,0	17,7
2007	13,1	15,3	20,5	17,5	17,6
2008	12,7	14,6	20,1	17,2	16,6

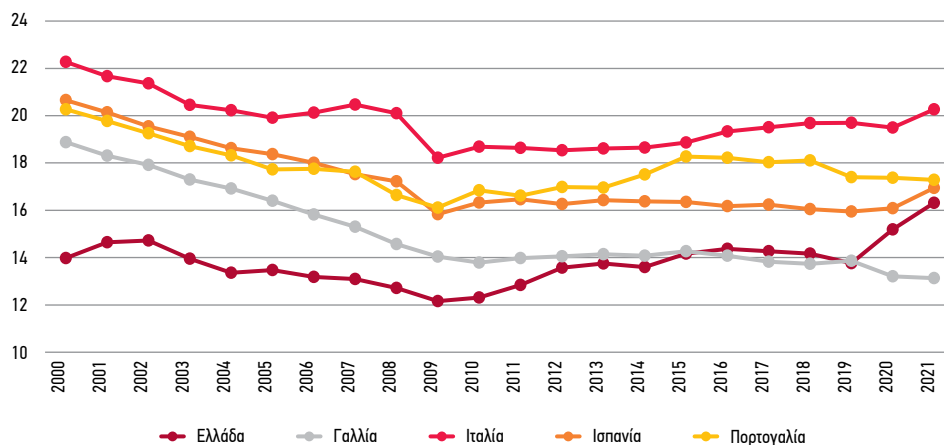

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2009	12,2	14,0	18,2	15,8	16,1
2010	12,3	13,8	18,7	16,3	16,8
2011	12,8	14,0	18,6	16,5	16,6
2012	13,6	14,1	18,5	16,3	17,0
2013	13,8	14,1	18,6	16,4	17,0
2014	13,6	14,1	18,7	16,4	17,5
2015	14,2	14,3	18,9	16,4	18,3
2016	14,4	14,1	19,3	16,2	18,2
2017	14,3	13,8	19,5	16,2	18,0
2018	14,2	13,7	19,7	16,0	18,1
2019	13,8	13,9	19,7	16,0	17,4
2020	15,2	13,2	19,5	16,1	17,4
2021	16,3	13,1	20,3	16,9	17,3

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Π-12

Συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα, πλην κατασκευών, στη συνολική ΑΠΑ (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-15

ΑΠΑ της μεταποίησης (εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	13.572	214.063	218.174	105.163	19.326
2001	15.127	215.816	223.563	110.985	19.929
2002	16.078	215.708	226.927	114.239	20.235
2003	16.378	213.518	224.971	117.972	19.685
2004	16.943	216.150	230.864	121.788	19.873
2005	17.108	216.311	232.242	127.133	19.925
2006	18.427	216.736	242.303	133.862	20.522
2007	19.695	225.774	257.655	138.735	21.486
2008	20.578	221.245	253.356	140.862	21.316
2009	18.146	205.065	216.301	123.932	19.529
2010	17.602	206.056	229.274	122.263	20.837
2011	16.206	213.988	234.355	122.318	19.975
2012	14.680	216.433	224.968	114.709	19.176
2013	13.697	219.221	223.850	114.204	19.684
2014	13.529	221.005	227.450	116.741	20.406
2015	14.629	229.377	238.295	121.772	21.815
2016	14.134	229.736	250.824	125.589	22.665
2017	14.343	232.855	258.993	131.720	24.185
2018	14.674	235.663	265.882	132.776	25.160
2019	14.644	243.954	267.414	136.261	25.501
2020	14.763	214.120	245.877	123.716	23.735
2021	16.701	222.063	270.426	136.485	24.939

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-16

Συμμετοχή της μεταποίησης στη συνολική ΑΠΑ (%)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	10,6	16,1	19,6	17,9	17,2
2001	11,2	15,6	19,0	17,4	16,7
2002	11,0	15,1	18,6	16,7	16,2
2003	10,2	14,5	17,8	16,2	15,4
2004	9,7	14,1	17,6	15,7	14,9
2005	9,6	13,6	17,3	15,3	14,5
2006	9,5	13,1	17,4	14,9	14,3
2007	9,6	13,0	17,8	14,3	14,1
2008	9,6	12,3	17,2	13,8	13,7
2009	8,5	11,7	15,2	12,4	12,6
2010	8,9	11,5	15,8	12,4	13,2
2011	9,1	11,6	15,8	12,5	13,0
2012	8,8	11,5	15,4	12,1	13,0
2013	8,6	11,5	15,4	12,2	13,1
2014	8,6	11,5	15,5	12,4	13,5
2015	9,4	11,7	16,0	12,4	13,9
2016	9,3	11,5	16,5	12,4	14,0
2017	9,3	11,4	16,6	12,5	14,3
2018	9,4	11,2	16,7	12,2	14,2
2019	9,2	11,2	16,6	12,1	13,7
2020	10,2	10,4	16,4	12,1	13,6
2021	10,5	10,0	17,0	12,5	13,7

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-17

Αριθμός απασχολουμένων στη βιομηχανία, πλην κατασκευών,
στο σύνολο των απασχολουμένων (χιλ. άτομα)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	524.25	3.074.80	3.726.00	4.869.30	1.095.15
2001	540.88	3.051.10	3.751.00	4.865.80	1.088.84
2002	539.28	3.008.80	3.689.00	4.894.40	1.055.67
2003	527.25	3.004.40	3.615.00	4.923.50	1.018.38
2004	527.59	3.006.30	3.509.00	4.871.80	977.50
2005	540.43	2.998.40	3.442.00	4.839.10	937.60
2006	542.57	2.955.60	3.384.00	4.892.20	924.03
2007	540.64	2.894.90	3.350.00	4.916.70	903.61
2008	557.82	2.857.30	3.306.00	4.867.60	879.77
2009	538.52	2.507.40	3.158.00	4.645.70	811.00
2010	474.76	2.420.80	3.033.00	4.482.70	790.55
2011	444.16	2.320.00	3.017.00	4.453.40	776.93
2012	413.25	2.159.90	3.005.00	4.383.60	748.26
2013	402.99	2.052.60	2.976.00	4.261.60	733.99
2014	417.15	2.031.50	2.962.00	4.187.60	748.09
2015	391.37	2.074.00	2.910.00	4.152.80	770.85
2016	408.59	2.145.50	2.895.00	4.189.40	784.11
2017	402.26	2.196.70	2.875.00	4.215.40	811.91
2018	423.14	2.242.90	2.877.00	4.260.80	837.92
2019	430.50	2.273.60	2.962.00	4.290.70	833.55
2020	432.50	2.146.60	2.929.00	4.248.90	814.83
2021	450.18	2.101.90	2.937.00	4.252.20	824.34

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-18

Ποσοστιαία συμμετοχή απασχολουμένων στη βιομηχανία,
πλην κατασκευών, στο σύνολο των απασχολουμένων (%)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	12,2	12,0	16,2	29,1	21,7
2001	12,5	11,7	16,0	28,2	21,2
2002	12,2	11,5	15,5	27,7	20,5
2003	11,7	11,5	14,9	27,0	20,0
2004	11,5	11,5	14,4	25,8	19,3
2005	11,6	11,4	14,0	24,6	18,6
2006	11,5	11,1	13,5	23,9	18,3
2007	11,3	10,7	13,2	23,2	17,9
2008	11,5	10,5	13,0	23,0	17,3
2009	11,2	9,3	12,7	23,4	16,4
2010	10,1	9,0	12,2	23,0	16,2
2011	9,9	8,6	12,1	23,4	16,3
2012	9,6	8,0	12,1	24,0	16,3
2013	9,4	7,5	12,2	23,9	16,5
2014	9,4	7,4	12,2	23,3	16,6
2015	9,1	7,6	11,9	22,5	16,8
2016	9,1	7,8	11,7	22,2	16,9
2017	9,0	7,9	11,4	21,7	16,9
2018	9,1	8,0	11,3	21,5	17,1
2019	9,2	8,0	11,6	21,1	16,8
2020	9,3	7,6	11,7	21,8	16,8
2021	9,7	7,2	11,7	21,3	16,6

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-19

Αριθμός απασχολουμένων στη μεταποίηση στο σύνολο των απασχολουμένων
(χιλ. άτομα)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	448.980	3.436.000	4.573.700	2.887.600	1.028.710
2001	467.380	3.456.000	4.569.500	2.863.400	1.023.140
2002	469.560	3.395.000	4.593.000	2.820.000	991.830
2003	460.970	3.322.000	4.620.800	2.801.300	952.320
2004	461.160	3.213.000	4.572.700	2.793.400	912.760
2005	474.850	3.144.000	4.532.200	2.778.600	874.630
2006	476.240	3.085.000	4.572.500	2.729.400	860.920
2007	474.090	3.052.000	4.598.800	2.663.600	841.320
2008	494.560	3.016.000	4.551.600	2.628.800	816.730
2009	475.600	2.863.000	4.328.900	2.280.300	747.040
2010	407.500	2.732.000	4.166.800	2.176.300	727.380
2011	377.740	2.715.000	4.135.800	2.072.500	713.320
2012	349.990	2.700.000	4.058.200	1.917.000	686.200
2013	337.550	2.667.000	3.942.100	1.813.200	673.720
2014	345.750	2.654.000	3.868.900	1.793.200	688.910
2015	323.150	2.600.000	3.833.400	1.832.300	710.570
2016	338.150	2.585.000	3.866.800	1.897.100	722.990
2017	333.230	2.569.000	3.891.400	1.948.800	749.080
2018	355.140	2.569.000	3.932.000	1.991.700	774.580
2019	360.430	2.647.000	3.956.600	2.017.300	770.070
2020	362.890	2.616.000	3.913.500	1.902.500	752.840
2021	381.150	2.622.000	3.910.600	1.858.300	761.000

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-20

Διαχρονική μεταβολή της απασχόλησης στη μεταποίηση (2007=100, %)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2008	104,3	98,7	98,8	99,0	97,1
2009	100,3	85,6	93,8	94,1	88,8
2010	86,0	81,7	89,5	90,6	86,5
2011	79,7	77,8	89,0	89,9	84,8
2012	73,8	72,0	88,5	88,2	81,6
2013	71,2	68,1	87,4	85,7	80,1
2014	72,9	67,3	87,0	84,1	81,9
2015	68,2	68,8	85,2	83,4	84,5
2016	71,3	71,2	84,7	84,1	85,9
2017	70,3	73,2	84,2	84,6	89,0
2018	74,9	74,8	84,2	85,5	92,1
2019	75,8	76,9	86,7	86,0	91,5
2020	75,7	73,5	85,7	84,3	88,8
2021	77,9	71,8	85,9	84,3	90,8

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-21

Ποσοστιαία συμμετοχή απασχολουμένων στη μεταποίηση
στο σύνολο των απασχολουμένων (%)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	10,4	13,4	19,9	17,3	20,4
2001	10,8	13,3	19,5	16,6	19,9
2002	10,6	13,0	19,2	16,0	19,3
2003	10,3	12,7	19,1	15,4	18,7
2004	10,0	12,3	18,8	14,8	18,0
2005	10,2	11,9	18,5	14,1	17,4
2006	10,1	11,6	18,3	13,3	17,0

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2007	9,9	11,3	18,2	12,6	16,6
2008	10,2	11,1	17,9	12,4	16,1
2009	9,8	10,7	17,4	11,5	15,1
2010	8,7	10,2	16,8	11,2	14,9
2011	8,4	10,0	16,6	10,9	14,9
2012	8,1	9,9	16,4	10,5	15,0
2013	7,8	9,8	16,2	10,2	15,1
2014	7,8	9,7	15,9	10,0	15,3
2015	7,5	9,5	15,6	9,9	15,5
2016	7,6	9,4	15,6	10,0	15,5
2017	7,5	9,2	15,5	10,1	15,6
2018	7,6	9,1	15,5	10,1	15,8
2019	7,7	9,3	15,5	9,9	15,5
2020	7,8	9,2	15,7	9,7	15,5
2021	8,2	9,0	15,6	9,3	15,3

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-22

Διαρθρωτική μεταβολή της απασχόλησης στη μεταποίηση την περίοδο 2007-2019

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
Μεταποίηση	0,78	0,82	0,85	0,79	0,94
Βιομηχανία (πλην κατασκευών)	0,81	0,74	0,88	0,91	0,94

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-23

ΑΠΑ στη μεταποίηση και στη βιομηχανία τροφίμων –
ποτών – καπνού στην Ελλάδα

	Μεταποίηση (εκατ. ευρώ)	Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού (εκατ. ευρώ)	Συμμετοχή της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού (%)
2000	13.572	2.953	21,8
2001	15.127	3.526	23,3
2002	16.078	4.036	25,1
2003	16.378	4.061	24,8
2004	16.943	4.236	25,0
2005	17.108	3.951	23,1
2006	18.427	3.948	21,4
2007	19.695	4.526	23,0
2008	20.578	4.797	23,3
2009	18.146	4.711	26,0
2010	17.602	5.170	29,4
2011	16.206	5.141	31,7
2012	14.680	5.182	35,3
2013	13.697	4.830	35,3
2014	13.529	4.813	35,6
2015	14.629	4.927	33,7
2016	14.134	5.128	36,3
2017	14.343	5.085	35,5
2018	14.674	5.139	35,0
2019	14.644	5.150	35,2
2020	14.763	5.454	36,9

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-24

Διαχρονική εξέλιξη της ποσοστιαίας συμμετοχής της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού στην ΑΠΑ της μεταποίησης (%)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	21,8	16,0	10,1	13,8	12,8
2001	23,3	15,9	9,9	13,8	13,6
2002	25,1	16,7	10,5	14,1	14,4
2003	24,8	17,5	10,6	14,8	15,3
2004	25,0	18,0	10,6	15,1	15,6
2005	23,1	17,5	10,3	16,1	16,0
2006	21,4	17,1	9,8	15,8	15,8
2007	23,0	17,2	9,7	16,8	15,0
2008	23,3	17,4	9,9	17,3	15,8
2009	26,0	18,5	11,5	19,5	18,1
2010	29,4	18,0	11,1	20,1	17,1
2011	31,7	18,3	10,7	20,8	17,1
2012	35,3	18,5	10,8	21,6	17,5
2013	35,3	19,0	11,0	21,3	17,8
2014	35,6	19,4	11,1	20,8	18,3
2015	33,7	19,1	11,3	20,1	17,7
2016	36,3	19,4	11,1	19,9	18,0
2017	35,5	19,3	10,9	19,6	17,1
2018	35,0	19,0	11,1	18,4	16,9
2019	35,2	18,9	11,3	19,0	16,9
2020	36,9	21,2	12,5	-	-

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-25

Διαρθρωτική μεταβολή 2019/2007 της συμμετοχής της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού στην ΑΠΑ στο σύνολο της οικονομίας και της μεταποίησης

	Στο σύνολο της οικονομίας	Στη μεταποίηση
Ελλάδα	1,47	1,53
Γαλλία	0,96	1,10
Ιταλία	1,09	1,17
Ισπανία	0,96	1,13
Πορτογαλία	1,10	1,13

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-26

Απασχόληση στη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού (χιλ. άτομα)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	96,6	421,2	624,0	430,9	123,9
2001	103,8	411,3	623,0	417,8	123,2
2002	107,9	417,8	635,0	422,8	120,0
2003	104,6	425,7	640,0	430,5	117,8
2004	100,6	436,5	623,0	446,4	115,5
2005	114,2	444,7	620,0	438,7	114,8
2006	116,9	439,4	622,0	452,1	115,9
2007	115,5	430,6	618,0	455,8	115,8
2008	114,9	445,4	615,0	462,0	115,0
2009	116,1	418,6	603,0	448,5	111,0
2010	109,4	409,4	598,0	443,1	112,1
2011	110,0	408,2	612,0	451,6	109,1
2012	110,4	392,8	616,0	449,1	105,5
2013	113,5	377,0	619,0	450,2	103,0
2014	117,5	377,3	639,0	449,4	104,7
2015	113,3	381,8	619,0	451,1	107,6

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2016	120,0	393,4	627,0	462,6	110,3
2017	121,9	405,8	630,0	469,7	112,9
2018	130,3	409,8	619,0	473,3	115,4
2019	135,4	442,2	652,0	482,5	117,4
2020	131,7	437,9	661,0	478,9	113,0
2021	137,2	-	-	478,7	-

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-27

Διαχρονική μεταβολή της απασχόλησης στη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού (2007=100, %)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2008	99,4	103,4	99,5	101,4	99,3
2009	100,5	97,2	97,6	98,4	95,8
2010	94,7	95,1	96,8	97,2	96,8
2011	95,2	94,8	99,0	99,1	94,1
2012	95,6	91,2	99,7	98,5	91,1
2013	98,3	87,6	100,2	98,8	88,9
2014	101,7	87,6	103,4	98,6	90,4
2015	98,1	88,7	100,2	99,0	92,9
2016	103,9	91,4	101,5	101,5	95,2
2017	105,5	94,2	101,9	103,0	97,5
2018	112,8	95,2	100,2	103,8	99,7
2019	117,2	102,7	105,5	105,9	101,4
2020	114,0	101,7	107,0	105,1	97,6
2021	118,8	-	-	105,0	-

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-28

Ποσοστιαία συμμετοχή απασχολουμένων στη βιομηχανία
τροφίμων – ποτών – καπνού στην απασχόληση της μεταποίησης (%)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	21,5	14,6	18,2	9,4	12,0
2001	22,2	14,4	18,0	9,1	12,0
2002	23,0	14,8	18,7	9,2	12,1
2003	22,7	15,2	19,3	9,3	12,4
2004	21,8	15,6	19,4	9,8	12,7
2005	24,1	16,0	19,7	9,7	13,1
2006	24,5	16,1	20,2	9,9	13,5
2007	24,4	16,2	20,2	9,9	13,8
2008	23,2	16,9	20,4	10,2	14,1
2009	24,4	18,4	21,1	10,4	14,9
2010	26,8	18,8	21,9	10,6	15,4
2011	29,1	19,7	22,5	10,9	15,3
2012	31,5	20,5	22,8	11,1	15,4
2013	33,6	20,8	23,2	11,4	15,3
2014	34,0	21,0	24,1	11,6	15,2
2015	35,1	20,8	23,8	11,8	15,1
2016	35,5	20,7	24,3	12,0	15,3
2017	36,6	20,8	24,5	12,1	15,1
2018	36,7	20,6	24,1	12,0	14,9
2019	37,7	21,6	24,6	12,2	15,2
2020	36,7	22,4	25,3	12,4	15,1
2021	37,1	-	-	12,4	-

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-29

Απασχολούμενοι στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας,
στη μεταποίηση και στη βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού

	Σύνολο	Μεταποίηση	Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού	Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού / Σύνολο	Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού / Μεταποίηση
	χιλ. άτομα			%	
2000	4.312,8	449,0	96,6	2,2	21,5
2001	4.328,4	467,4	103,8	2,4	22,2
2002	4.434,3	469,6	107,9	2,4	23,0
2003	4.495,7	461,0	104,6	2,3	22,7
2004	4.604,1	461,2	100,6	2,2	21,8
2005	4.646,9	474,8	114,2	2,5	24,1
2006	4.731,3	476,2	116,9	2,5	24,5
2007	4.795,1	474,1	115,5	2,4	24,4
2008	4.856,4	494,6	114,9	2,4	23,2
2009	4.829,0	475,6	116,1	2,4	24,4
2010	4.706,4	407,5	109,4	2,3	26,8
2011	4.505,1	377,7	110,0	2,4	29,1
2012	4.325,8	350,0	110,4	2,6	31,5
2013	4.300,7	337,5	113,5	2,6	33,6
2014	4.453,7	345,8	117,5	2,6	34,0
2015	4.322,6	323,2	113,3	2,6	35,1
2016	4.469,5	338,2	120,0	2,7	35,5
2017	4.446,6	333,2	121,9	2,7	36,6
2018	4.650,3	355,1	130,3	2,8	36,7
2019	4.691,1	360,4	130,8	2,8	36,3
2020	4.633,2	362,9	128,3	2,8	35,4

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-30

Διαθρονωτική μεταβολή της απασχόλησης της βιομηχανίας τροφίμων –
ποτών – καπνού στην απασχόληση της μεταποίησης (2007-2019)

Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
1,55	1,34	1,22	1,23	1,11

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-31

ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα και της βιομηχανίας τροφίμων –
ποτών – καπνού (Ελλάδα, τρέχουσες τιμές)

	Πρωτογενής	Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού	Βιομηχανία τροφίμων – ποτών – καπνού
	1.000 ευρώ		Πρωτογενής = 100%
2007	7.068	4.526	64,0
2008	6.793	4.797	70,6
2009	6.663	4.711	70,7
2010	6.698	5.170	77,2
2011	6.331	5.141	81,2
2012	6.482	5.182	79,9
2013	6.085	4.830	79,4
2014	6.352	4.813	75,8
2015	6.816	4.927	72,3
2016	6.134	5.128	83,6
2017	6.822	5.085	74,5
2018	6.528	5.139	78,7
2019	6.983	5.029	72,0
2020	7.011	5.589	79,7
2021	7.032	5.683	80,8

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-32

ΑΠΑ της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού
 ως προς την ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα (%)

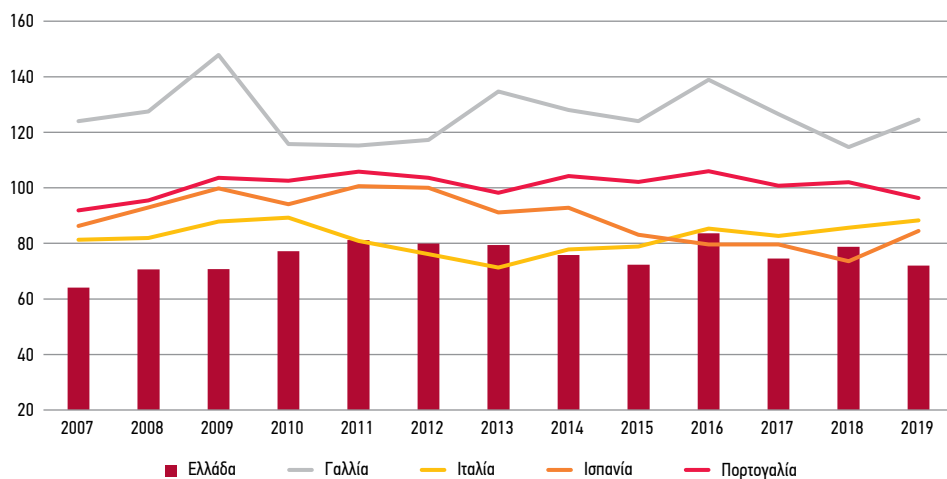
	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2007	64,0	124,0	81,3	86,2	91,9
2008	70,6	127,5	81,9	92,9	95,5
2009	70,7	147,8	87,8	99,8	103,6
2010	77,2	115,8	89,3	94,1	102,5
2011	81,2	115,3	80,9	100,6	105,8
2012	79,9	117,2	76,1	100,0	103,6
2013	79,4	134,6	71,3	91,1	98,2
2014	75,8	128,0	77,9	92,9	104,2
2015	72,3	124,0	78,9	83,1	102,2
2016	83,6	138,9	85,4	79,6	106,0
2017	74,5	126,5	82,7	79,6	100,8
2018	78,7	114,7	85,6	73,6	102,0
2019	72,0	124,5	88,3	84,5	96,3
2020	79,7	126,1	87,8	77,6	95,6
2021	80,8	104,1	83,0	-	-

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Π-13

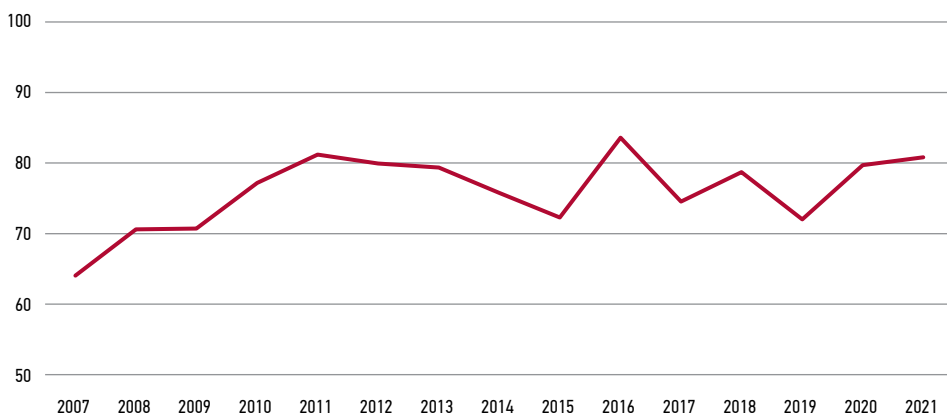
ΑΠΑ της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού
ως προς την ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Π-14

ΑΠΑ της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού
ως προς την ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα, Ελλάδα (%)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-33

ΑΠΑ του τριτογενούς τομέα (εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	93.150	980.466	778.825	383.525	77.116
2001	98.129	1.029.532	828.440	417.373	82.297
2002	105.871	1.070.412	860.820	449.142	87.344
2003	114.862	1.109.802	901.127	480.365	90.807
2004	127.081	1.161.551	936.089	516.493	95.328
2005	134.810	1.210.129	968.138	554.778	99.930
2006	142.528	1.270.000	997.629	602.693	104.656
2007	156.318	1.339.685	1.035.216	659.293	111.539
2008	169.130	1.387.773	1.060.049	704.570	116.129
2009	169.353	1.370.046	1.051.544	711.562	117.292
2010	157.634	1.409.711	1.068.504	710.963	118.659
2011	142.620	1.444.558	1.091.222	720.102	116.833
2012	131.779	1.468.001	1.079.274	706.619	111.810
2013	126.292	1.488.463	1.075.468	698.769	114.062
2014	125.115	1.512.278	1.091.756	706.506	114.772
2015	123.447	1.543.492	1.108.615	732.538	117.764
2016	120.705	1.575.183	1.130.242	756.351	122.096
2017	123.236	1.614.626	1.153.637	787.710	128.076
2018	124.613	1.656.588	1.175.149	816.445	133.688
2019	127.412	1.707.408	1.190.323	845.483	140.686
2020	113.344	1.644.081	1.107.111	760.257	131.362
2021	123.398	1.759.216	1.155.142	809.203	137.178

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-34

Συμμετοχή του τριτογενούς τομέα στην ΑΓΠ (%)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2000	72,9	73,9	70,0	65,1	68,5
2001	72,4	74,4	70,5	65,3	69,1
2002	72,6	74,8	70,7	65,7	70,0
2003	71,6	75,5	71,4	66,0	71,1
2004	72,7	75,8	71,4	66,6	71,6
2005	75,4	76,3	71,9	66,6	72,7
2006	73,8	76,8	71,7	67,2	72,9
2007	76,2	76,9	71,4	68,0	73,3
2008	79,1	77,4	71,8	68,9	74,4
2009	79,7	78,3	73,8	71,0	75,4
2010	79,7	78,4	73,7	72,1	75,1
2011	80,0	78,1	73,7	73,5	75,8
2012	79,3	78,3	74,0	74,5	75,9
2013	79,2	78,3	74,1	74,9	76,1
2014	79,9	78,5	74,6	75,2	75,9
2015	79,2	78,5	74,5	74,9	75,2
2016	79,3	78,9	74,2	74,8	75,4
2017	79,8	78,9	74,1	74,8	75,5
2018	80,1	78,8	73,9	75,0	75,3
2019	80,3	78,7	73,9	74,9	75,8
2020	78,1	79,8	73,9	74,2	75,4
2021	77,3	79,4	72,6	74,3	75,2

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-35

Απασχόληση στον τριτογενή τομέα (χιλ. άτομα)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2007	3.334	14.669	20.999	17.452	3.056
2008	3.383	15.079	21.152	17.573	3.119
2009	3.379	14.671	21.010	17.420	3.104
2010	3.410	14.634	21.207	17.440	3.101
2011	3.287	14.516	21.430	17.597	3.076
2012	3.176	14.169	21.542	17.709	2.980
2013	3.167	13.978	21.625	17.545	2.924
2014	3.302	14.208	21.793	17.700	3.009
2015	3.224	14.601	21.949	17.899	3.074
2016	3.364	14.875	22.185	18.172	3.151
2017	3.351	15.251	22.535	18.465	3.270
2018	3.526	15.555	22.784	18.636	3.353
2019	3.634	15.936	22.985	18.752	3.416
2020	3.569	15.269	22.793	18.284	3.345
2021	3.666	15.722	23.430	18.325	3.420

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-36

Συμμετοχή του τριτογενούς τομέα στην απασχόληση (%)

	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2007	69,5	69,3	77,8	69,0	60,4
2008	69,7	71,1	78,0	69,3	61,4
2009	70,0	73,9	78,3	69,8	62,8
2010	72,5	75,0	79,0	70,4	63,7
2011	73,0	76,4	79,2	70,8	64,4
2012	73,4	77,6	79,4	71,5	65,0
2013	73,6	78,5	79,5	72,1	65,7
2014	74,1	79,0	79,7	72,7	66,7
2015	74,6	79,0	80,1	73,0	67,2
2016	75,3	78,8	80,5	73,1	67,8
2017	75,4	78,7	80,8	73,5	68,1
2018	75,8	78,5	80,9	73,5	68,2
2019	76,5	78,4	80,7	73,5	69,0
2020	76,5	78,4	80,5	73,3	68,8
2021	76,5	78,8	80,8	73,0	69,0

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-37

Διαρθρωτική μεταβολή της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα (2007-2019)

Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
1,10	1,13	1,04	1,07	1,14

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-38

Κλαδική σύνθεση του τριτογενούς τομέα (2019, %)

Κλάδος*	Επίπεδο τεχνολογίας*	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
AYG_AYI	LT	33,9	22,7	29,4	31,6	32,0
AYJ	MLT	4,0	6,8	5,0	5,0	5,1
AYK	LT	6,0	4,9	6,6	5,1	6,5
AYL	LT	20,3	16,3	18,2	15,5	16,5
AYM_AYN	MLT	6,5	17,9	13,2	12,1	10,9
AYO_AYQ	-	24,9	27,8	22,1	24,2	25,2
AYR_AYU	LT	4,4	3,7	5,4	6,5	3,9
		100	100	100	100	100

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

(*) LT: χαμηλή τεχνολογία, MLT: μέση-χαμηλή τεχνολογία (Galindo-Rueda and Verger, 2016).

9. Οι ονομασίες των κλαδών σύμφωνα με τον Κωδ. ESA 10 είναι οι εξής:

- AYG_AYI Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και μοτοσικλετών, μεταφορά και αποθήκευση, υπηρεσίες παροχής καταλύματος και υπηρεσίες εστίασης
- AYJ Ενημέρωση και επικοινωνία
- AYK Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες
- AYL Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
- AYM_AYN Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες
- AYO_AYQ Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση, δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα
- AYR_AYU Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, επισκευές ειδών νοικοκυριού και άλλες υπηρεσίες

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-39

Διαρθρωτική μεταβολή της κλαδικής σύνθεσης του τριτογενούς τομέα
(2019/2007)

Κλάδος ¹⁰	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
ΑΥG_ΑΥΙ	1,02	0,98	1,01	0,98	1,02
ΑΥJ	0,75	1,00	0,82	0,82	0,94
ΑΥK	1,02	0,97	0,95	0,70	0,70
ΑΥL	1,30	0,97	1,12	1,12	1,44
ΑΥM_ΑΥN	0,77	1,06	1,00	1,11	1,25
ΑΥO_ΑΥQ	0,96	1,01	0,96	1,01	0,83
ΑΥR_ΑΥU	0,79	0,93	1,05	1,10	1,12

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-40

Κλάδοι από τους οποίους προέρχεται το 90% των εγχώριων εισροών
του πρωτογενούς τομέα, 2014 (%)

Ελλάδα		Γαλλία		Ιταλία		Ισπανία		Πορτογαλία	
Κλάδος ¹¹	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%
A01	46,5	A01	31,2	A01	25,8	C10-C12	49,7	C10-C12	29,3
G47	11,8	C10-C12	15,8	C10-C12	19,7	G46	11,8	A01	19,5
K64	8,4	G46	9,6	C19	6,0	A01	8,1	G47	5,4
G46	6,6	C33	6,9	G46	6,0	G47	3,0	C19	5,2
E36	3,8	C20	6,1	D35	5,1	D35	2,7	H49	4,6
C19	3,2	K64	3,2	H49	4,6	C20	2,5	D35	3,7
D35	2,8	A02	3,0	C20	4,1	K64	2,3	M69_M70	3,3
C10-C12	2,6	D35	2,6	F	2,8	E36	1,8	K64	3,2
C20	2,4	C19	2,5	K64	2,8	M74_M75	1,5	C20	2,9

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

10. Για την ονομασία των κλάδων βλ. Υποσημείωση 9.

11. Για την ονομασία των κλάδων βλ. Παράρτημα ΙΙ.

Ελλάδα		Γαλλία		Ιταλία		Ισπανία		Πορτογαλία	
Κλάδος ¹¹	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%
C33	1,2	K65	2,1	M69_M70	2,3	H52	1,4	F	2,9
C26	1,1	M69_M70	1,9	C33	2,1	K65	1,4	A02	2,7
-	-	H49	1,8	G47	1,4	H49	1,3	G46	2,2
-	-	N	1,3	C23	1,2	C25	1,2	C23	1,4
-	-	C16	1,1	E36	1,2	N	1,2	N	1,1
-	-	M74_M75	1,1	C25	1,2	-	-	G45	1,0
-	-	-	-	R_S	1,2	-	-	J61	0,9
-	-	-	-	E37-E39	1,1	-	-	R_S	0,9
-	-	-	-	C22	1,1	-	-	-	-
-	-	-	-	C13-C15	1,0	-	-	-	-
Υποσύν.	90,4	Υποσύν.	90,3	Υποσύν.	90,8	Υποσύν.	89,9	Υποσύν.	90,4

Πηγή: World Input-Output Database (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-41

Κλάδοι του δευτερογενούς τομέα οι οποίοι συμπεριλαμβάνονται στους κλάδους από τους οποίους προέρχεται το 90% των εγχώριων εισροών του πρωτογενούς τομέα, 2014 (%)

Ελλάδα		Γαλλία		Ιταλία		Ισπανία		Πορτογαλία	
Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%
C19	3,2	C10-C12	15,8	C10-C12	19,7	C10-C12	49,7	C10-C12	29,3
C10-C12	2,6	C33	6,9	C19	6,0	C20	2,5	C19	5,2
C20	2,4	C20	6,1	C20	4,1	C25	1,2	C20	2,9
C33	1,2	C19	2,5	C33	2,1	-	-	C23	1,4
C26	1,1	C16	1,1	C23	1,2	-	-	-	-
-	-	-	-	C25	1,2	-	-	-	-
-	-	-	-	C22	1,1	-	-	-	-
-	-	-	-	C13-C15	1,0	-	-	-	-
Υποσύν.	10,5	Υποσύν.	32,4	Υποσύν.	36,5	Υποσύν.	53,4	Υποσύν.	38,9

Πηγή: World Input-Output Database (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-42

Κλάδοι από τους οποίους προέρχεται το 90% των εγχώριων εισροών
της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού, 2014 (%)

Ελλάδα		Γαλλία		Ιταλία		Ισπανία		Πορτογαλία	
Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%
G46	38,2	A01	34,6	C10-C12	32,4	C10-C12	42,5	A01	28,1
A01	26,8	C10-C12	22,2	A01	26,1	A01	22,1	C10-C12	23,9
C10-C12	4,7	G46	10,2	G46	7,2	G46	6,3	G46	13,6
M73	4,4	N	4,9	H49	6,2	H49	4,1	G47	3,7
K64	3,4	M69_M70	4,0	G47	3,4	D35	2,9	D35	3,0
M69_M70	3,3	D35	2,6	D35	2,3	N	2,7	H49	2,9
D35	2,4	M73	2,2	M73	2,1	K64	1,3	C17	1,9
G47	1,6	H52	2,1	K64	1,9	M69_M70	1,2	C23	1,9
J61	1,5	H49	2,0	N	1,8	H52	1,1	N	1,8
H52	1,4	K64	1,8	H52	1,4	C17	1,1	K64	1,7
C25	1,1	C22	1,3	M69_M70	1,3	C20	1,1	C25	1,5
C19	1,0	C25	1,0	L68	1,1	C22	1,0	C22	1,4
L68	1,0	G47	0,8	R_S	1,1	C25	0,8	M73	1,3
C24	0,8	K65	0,8	C23	0,9	J61	0,8	L68	1,2
C20	0,8	A03	0,8	C22	0,8	L68	0,7	M69_M70	1,1
C33	0,7	C17	0,8	C17	0,7	G47	0,7	C19	0,9
Υποσύνολο	93,0	-	92,0	-	90,7	-	90,4	-	89,9

Πηγή: World Input-Output Database (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-43

Κλάδοι του δευτερογενούς τομέα οι οποίοι συμπεριλαμβάνονται στους κλάδους από τους οποίους προέρχεται το 90% των εγχώριων εισροών της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού, 2014 (%)

Ελλάδα		Γαλλία		Ιταλία		Ισπανία		Πορτογαλία	
Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%	Κλάδος	%
C10-C12	4,7	C10-C12	22,2	C10-C12	32,4	C10-C12	42,5	C10-C12	23,9
C25	1,1	C22	1,3	C23	0,9	C17	1,1	C17	1,9
C19	1,0	C25	1,0	C22	0,8	C20	1,1	C23	1,9
C24	0,8	C17	0,8	C17	0,7	C22	1,0	C25	1,5
C20	0,8	-	-	-	-	C25	0,8	C22	1,4
C33	0,7	-	-	-	-	-	-	C19	0,9
Υποσύνολο	9,0	-	25,3	-	34,9	-	46,5	-	31,5

Πηγή: World Input-Output Database (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-44

Κλάδοι από τους οποίους προέρχεται το 90% των εισαγόμενων εισροών του πρωτογενούς τομέα, Ελλάδα, 2014 (%)

Κλάδος		%	Συσσωρευμένο ποσοστό (%)
C19	Παραγωγή οπάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου	35,2	35,2
A01	Φυτική και ζωική παραγωγή	23,6	58,8
C20	Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων	19,2	78,0
K64	Δραστηριότητες χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, εκτός ασφαλιστικές δραστηριότητες, συνταξιοδοτικά ταμεία	4,1	82,1
C10-C12	Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία	3,2	85,3
G46	Χονδρικό εμπόριο, εκτός μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	3,1	88,4
B	Ορυχεία και λατομεία	1,4	89,9

Πηγή: World Input-Output Database (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-45

Κλάδοι από τους οποίους προέρχεται το 90% των εισαγόμενων εισροών
της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού, Ελλάδα, 2014 (%)

Κλάδος		%	Συσσωρευμένο ποσοστό (%)
A01	Φυτική και ζωική παραγωγή	31,6	31,6
H52	Αποθήκευση και υποστηρικτ. προς τη μεταφορά δραστ.	18,4	50,0
C10-C12	Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία	6,8	56,8
C20	Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων	5,1	61,9
K64	Δραστηριότητες χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, με εξαίρεση τις ασφαλιστικές δραστηριότητες & τα συνταξιοδοτικά ταμεία	3,9	65,8
C28	Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού π.δ.κ.α.	3,0	68,8
G46	Χονδρικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	2,8	71,6
M73	Διαφήμιση και έρευνα αγοράς	2,7	74,3
C24	Παραγωγή βασικών μετάλλων	2,6	76,9
C26	Κατασκευή Η/Υ, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων	2,5	79,4
C19	Παραγωγή οπτανθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου	2,4	81,8
C25	Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση τα μηχανήματα και τα είδη εξοπλισμού	1,8	83,6
D35	Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	1,8	85,4
J58	Εκδοτικές δραστηριότητες	1,5	87,0
M69_M70	Νομικές και λογιστικές δραστ. & δραστ. κεντρικών γραφείων, δραστ. παροχής συμβουλών διαχείρισης	1,2	88,2
H49	Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών	1,1	89,3

Πηγή: World Input-Output Database (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-46

Ποσοστιαία συμμετοχή στη μεταβολή των χρήσεων των προϊόντων στο διάστημα 2010-2018 (%)

Κατηγορία προϊόντων	Σύνολο ενδιάμεσων χρήσεων	Τελική καταναλωτική δαπάνη	Εξαγωγές FOB	Τελικές χρήσεις (τιμές αγοραστές)	Σύνολο χρήσεων (τιμές αγοραστές)
	Συμμετοχή στη μείωση		Συμμετοχή στην αύξηση		Συμμετοχή στη μείωση
Προϊόντα πρωτογενούς τομέα (1)	0,9	1,4	1,6	0,0	0,3
Είδη διατροφής – ποτών – καπνού (2)	3,8	8,0	10,4	2,0	2,6
Σύνολο προϊόντων αγροτροφικού συστήματος (1+2)	4,7	9,4	12,0	1,9	2,8
Λοιπά προϊόντα	90,7	81,3	76,1	96,1	94,3
Σύνολο οικονομίας	100	100	100	100	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-47

Η μεταβολή της προέλευσης των χρήσεων του πρωτογενούς τομέα
στο διάστημα 2010-2018 (τρέχουσες τιμές)

Κατηγορία προϊόντων	2010	2015	2018	2018-2010	2018, 2010=100	2010	2015	2018	Διαθροστική μεταβολή 2018/2010
	εκατ. ευρώ			εκατ. ευρώ	%	%			
Προϊόντα πρωτογενούς τομέα	2.413	2.304	2.664	251	110,4	42,0	37,8	40,9	0,97
Είδη διατροφής – ποτών – καπνού	705	991	1.048	344	148,7	12,3	16,3	16,1	1,31
Προϊόντα οπτάνθρακα, προϊόντα διύλις. πετρελαίου	922	940	895	-27	97,1	16,1	15,4	13,7	0,86
Χημικές ουσίες και προϊόντα	544	521	563	18	103,4	9,5	8,5	8,6	0,91
Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες εκτός ασφαλ. και συνταξ. ταμεία	341	395	354	13	103,9	5,9	6,5	5,4	0,92
Υπηρεσίες επισκευής, εγκατάστασης μηχανημάτων και εξοπλισμού	137	211	218	82	159,5	2,4	3,5	3,4	1,41
Ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμός, κλιματισμός	126	172	159	33	126,5	2,2	2,8	2,4	1,12
Φυσικό νερό-υπηρεσίες επεξεργασίας και παροχής νερού	118	138	137	20	116,6	2,0	2,3	2,1	1,03
Προϊόντα από ελαστικό (κασουτσούκ), πλαστ. ύλες	68	66	75	7	110,1	1,2	1,1	1,1	0,97
Λοιπά προϊόντα	367	356	394	27	107,4	6,4	5,8	6,1	0,95
Σύνολο	5.740	6.094	6.508	768	113,4	100	100	100	-

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-48

Κατάταξη της προέλευσης των χρήσεων του πρωτογενούς τομέα κατά το μέγεθος της απόλυτης μεταβολής στο διάστημα 2010-2018

Κλάδος	Κατηγορία προϊόντων	εκατ. ευρώ
CPA_C10-C12	Είδη διατροφής – ποτών – καπνού	343,5
	Προϊόντα πρωτογενούς τομέα	251,2
CPA_C33	Υπηρεσίες επισκευής και εγκατάστασης μηχανημάτων και εξοπλισμού	81,5
CPA_D35	Ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμός και κλιματισμός	33,3
	Λοιπά προϊόντα	27,2
CPA_E36	Φυσικό νερό· υπηρεσίες επεξεργασίας και παροχής νερού	19,5
CPA_C20	Χημικές ουσίες και προϊόντα	18,3
CPA_C22	Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες εκτός από ασφαλιστικές και συνταξ. ταμεία	13,2
CPA_K64	Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες	6,9
CPA_C19	Προϊόντα οπτόηθρα και προϊόντα διύλισης πετρελαίου	-27,0
CPA_TOTAL	Σύνολο	767,8

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-49

Μεταβολή της προέλευσης των χρήσεων της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού στο διάστημα 2010-2018 (τρέχουσες τιμές)

Κατηγορία προϊόντων	2010	2015	2018	2018 -2010	2018, 2010=100	2010	2015	2018	διωρθρωτική μεταβολή 2018/2010
	εκατ. ευρώ				%	%			
Προϊόντα πρωτογενούς τομέα	4.832	4.794	4.182	-649	86,6	44,7	45,8	38,9	0,87
Είδη διατροφής – ποτών – καπνού	1.763	1.678	1.568	-195	88,9	16,3	16,0	14,6	0,89
Χημικές ουσίες και προϊόντα	362	338	519	158	143,6	3,3	3,2	4,8	1,44
Υπηρεσίες διαφήμισης και έρευνας αγοράς	811	408	513	-298	63,2	7,5	3,9	4,8	0,64
Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων & ειδών εξοπλισμού	324	347	499	175	154,0	3,0	3,3	4,6	1,55
Νομικές, λογιστικές υπηρεσίες- παροχή συμβουλών διαχείρ.	445	333	471	26	105,7	4,1	3,2	4,4	1,06
Υπηρεσίες χειραίων μεταφορών, αγωγών	294	314	461	167	156,7	2,7	3,0	4,3	1,58
Ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμός και κλιματισμός	255	273	421	166	165,1	2,4	2,6	3,9	1,66
Προϊόντα οπάνθρακα και προϊόντα διύλισης πετρελαίου	195	278	269	74	137,8	1,8	2,7	2,5	1,39
Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες εκτός από ασφαλιστικές, συνταξιοδ. ταμεία	252	269	228	-24	90,6	2,3	2,6	2,1	0,91
Προϊόντα από ελαστικό (κασουτσούκ) και πλαστικές ύλες	111	169	173	62	156,2	1,0	1,6	1,6	1,57

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

Κατηγορία προϊόντων	2010	2015	2018	2018 -2010	2018, 2010=100	2010	2015	2018	διαρθρωτική μεταβολή 2018/2010
	εκατ. ευρώ				%	%			
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας χωρίς τα τεκμαρτά νοίκια	120	171	166	45	137,6	1,1	1,6	1,5	1,38
Μηνήματα και είδη εξοπλισμού π.δ.κ.α.	46	79	124	78	270,9	0,4	0,8	1,2	2,73
Υπηρεσίες χονδρικού εμπορίου, εκτός οχημάτων, μοτοσικλ.	84	120	114	30	135,3	0,8	1,1	1,1	1,36
Ξυλεία και προϊόντα από ξύλο και φελλό	129	78	113	-17	87,1	1,2	0,7	1,0	0,88
Χαρτί και προϊόντα από χαρτί	92	101	102	10	110,8	0,9	1,0	1,0	1,12
Υπηρεσίες επισκευής, εγκατάστασης μηχανημάτων, εξοπλισμ.	37	52	51	14	138,8	0,3	0,5	0,5	1,40
Υπηρεσίες εκτύπωσης, εγγραφής προεγγεγραμμένων μέσων	70	42	43	-27	61,8	0,6	0,4	0,4	0,62
Υπηρεσίες χονδρ. & λιανικού εμπορίου, επισκ. οχημάτων, μοτοσικλ.	7	11	10	3	138,2	0,1	0,1	0,1	1,39
Φυσικό νερό· υπηρεσίες επεξεργασίας και παροχής νερού	5	8	7	2	136,5	0,1	0,1	0,1	1,37
Λοιποί κλάδοι	578	612	713	135	123,3	5,3	5,8	6,6	1,24
Σύνολο	10.813	10.476	10.747	-66	99,4	100	100	100	-

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-50

Κατάταξη της προέλευσης των χρήσεων της βιομηχανίας τροφίμων – ποτών – καπνού κατά το μέγεθος της απόλυτης μεταβολής στο διάστημα 2010-2018 (τρέχουσες τιμές)

Κλάδος	Κατηγορία προϊόντων	εκατ. ευρώ
CPA_C25	Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού	175,1
CPA_H49	Υπηρεσίες χειρσίων μεταφορών και υπηρεσίες μεταφορών μέσω αγωγών	166,7
CPA_D35	Ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμός και κλιματισμός	166,1
CPA_C20	Χημικές ουσίες και προϊόντα	157,6
	Λοιποί κλάδοι	134,7
CPA_C28	Μηχανήματα και είδη εξοπλισμού π.δ.κ.α.	78,2
CPA_C19	Προϊόντα οπάνθρακα και προϊόντα διύλισης πετρελαίου	73,8
CPA_C22	Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες	62,3
CPA_L68B	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας χωρίς τα τεκμαρτά ενοίκια	45,2
CPA_G46	Υπηρεσίες χονδρικού εμπορίου, εκτός χονδρικού εμπορίου μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	29,7
CPA_M69_M70	Νομικές και λογιστικές υπηρεσίες· υπηρεσίες κεντρικών γραφείων εταιρειών· υπηρεσίες παροχής συμβουλών διαχείρισης	25,5
CPA_C33	Υπηρεσίες επισκευής και εγκατάστασης μηχανημάτων και εξοπλισμού	14,2
CPA_C17	Χαρτί και προϊόντα από χαρτί	10,0
CPA_G45	Υπηρεσίες χονδρικού και λιανικού εμπορίου και υπηρεσίες επισκευής μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	2,8
CPA_E36	Φυσικό νερό· υπηρεσίες επεξεργασίας και παροχής νερού	2,0
CPA_C16	Ξυλεία και προϊόντα από ξύλο και φελλό (εκτός από έπιπλα)· είδη καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής	-16,7
CPA_K64	Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες εκτός από τις ασφαλιστικές υπηρεσίες και τα συνταξιοδοτικά ταμεία	-23,7
CPA_C18	Υπηρεσίες εκτύπωσης και εγγραφής προεγγεγραμμένων μέσων	-26,6
CPA_C10-C12	ΕΙΔΗ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ – ΠΟΤΑ – ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΚΑΠΝΟΥ	-194,8
CPA_M73	Υπηρεσίες διαφήμισης και έρευνας αγοράς	-298,4
	ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥΣ	-649,5
CPA_TOTAL	Σύνολο	-65,8

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-51

Μεταβολή της προέλευσης των χρήσεων συνολικά του αγροτροφικού συστήματος στο διάστημα 2010-2018 (τρέχουσες τιμές)

Κατηγορία προϊόντων	2010	2015	2018	2018-2010	2018, 2010=100	2010	2015	2018	Διαρθρωτική μεταβολή 2018/2010
	εκατ. ευρώ				%	%			
Προϊόντα πρωτογενούς τομέα	7.244	7.098	6.846	-398	94,5	43,8	42,8	39,7	0,91
Είδη διατροφής – ποτών – καπνού	2.468	2.669	2.616	149	106,0	14,9	16,1	15,2	1,02
Προϊόντα οπτάνθρακα, διύλισης πετρελαίου	1.117	1.219	1.164	47	104,2	6,7	7,4	6,7	1,00
Χημικές ουσίες και προϊόντα	906	859	1.082	176	119,4	5,5	5,2	6,3	1,15
Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες εκτός από ασφαλιστικές, συνταξιοδ. ταμεία	593	664	583	-11	98,2	3,6	4,0	3,4	0,94
Ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμός, κλιματισμός	381	445	580	199	152,4	2,3	2,7	3,4	1,46
Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού	338	362	514	177	152,3	2,0	2,2	3,0	1,46
Υπηρεσίες διαφήμισης και έρευνας αγοράς	813	409	514	-299	63,2	4,9	2,5	3,0	0,61
Νομικές, λογιστικές υπηρεσίες· υπηρεσίες παροχής συμβουλών διαχείρισης	459	349	491	32	107,1	2,8	2,1	2,8	1,03
Υπηρεσίες χερσαίων μεταφορών, μεταφορών μέσω αγωγών	312	331	474	162	151,9	1,9	2,0	2,7	1,46
Υπηρεσίες επισκευής, εγκατάστασης μηχανημάτων, εξοπλισμού	174	263	269	96	155,2	1,0	1,6	1,6	1,49
Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) & πλαστικές ύλες	179	234	248	69	138,7	1,1	1,4	1,4	1,33

Κατηγορία προϊόντων	2010	2015	2018	2018-2010	2018, 2010=100	2010	2015	2018	Διαρθρωτική μεταβολή 2018/2010
	εκατ. ευρώ				%	%			
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας χωρίς τα τεκμαρτά ενοίκια	145	198	192	47	132,0	0,9	1,2	1,1	1,27
Φυσικό νερό- υπηρεσίες επεξεργασίας και παροχής νερού	123	146	145	21	117,5	0,7	0,9	0,8	1,13
Ξυλεία και προϊόντα από ξύλο και φελλό (εκτός από έπιπλα)	149	96	128	-22	85,5	0,9	0,6	0,7	0,82
Μηχανήματα και είδη εξοπλισμού π.δ.κ.α.	46	80	125	78	270,1	0,3	0,5	0,7	2,59
Υπηρεσίες χονδρικού εμπορίου, εκτός οχημάτων και μοτοσικλετών	84	120	114	30	135,3	0,5	0,7	0,7	1,30
Χαρτί και προϊόντα από χαρτί	99	107	108	10	109,7	0,6	0,6	0,6	1,05
Υπηρεσίες εκτύπωσης & εγγραφής προεγγεγραμμένων μέσων	70	42	43	-27	61,8	0,4	0,3	0,2	0,59
Υπηρεσίες χονδρικού, λιανικού εμπορίου, υπηρεσίες επισκευής οχημάτων, μοτοσικλετών	35	30	29	-6	83,6	0,2	0,2	0,2	0,80
Λοιποί κλάδοι	819	849	989	171	120,8	4,9	5,1	5,7	1,16
Σύνολο	16.553	16.570	17.255	702	104,2	100	100	100	

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-52

Κατάταξη της προέλευσης των χρήσεων συνολικά του αγροτροφικού συστήματος κατά το μέγεθος της απόλυτης μεταβολής στο διάστημα 2010-2018 (τρέχουσες τιμές)

Κλάδος	Κατηγορία προϊόντων	εκατ. ευρώ
CPA_E36	Ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμός και κλιματισμός	199,4
CPA_C28	Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού	176,7
CPA_C22	Χημικές ουσίες και προϊόντα	176,0
	Λοιποί κλάδοι	171,0
CPA_K64	Υπηρεσίες χειραίων μεταφορών, & μεταφορών μέσω αγωγών	162,0
CPA_C16	ΕΙΔΗ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ – ΠΟΤΑ – ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΚΑΠΝΟΥ	148,7
CPA_D35	Υπηρεσίες επισκευής και εγκατάστασης μηχανημάτων και εξοπλισμού	95,7
CPA_C33	Μηχανήματα και είδη εξοπλισμού π.δ.κ.α.	78,5
CPA_C25	Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες	69,2
CPA_C20	Προϊόντα οπτόηθρα και προϊόντα διύλισης πετρελαίου	46,8
CPA_M69_M70	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας χωρίς τα τεκμαρτά ενοίκια	46,5
CPA_M73	Νομικές και λογιστικές υπηρεσίες· υπηρεσίες κεντρικών γραφείων (εδρών) εταιρειών· υπηρεσίες παροχής συμβουλών διαχείρισης	32,5
CPA_H49	Υπηρεσίες χονδρικού εμπορίου, εκτός χονδρικού εμπορίου μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	29,7
CPA_G45	Φυσικό νερό· υπηρεσίες επεξεργασίας και παροχής νερού	21,5
CPA_C18	Χαρτί και προϊόντα από χαρτί	9,6
CPA_G46	Υπηρεσίες χονδρικού και λιανικού εμπορίου και υπηρεσίες επισκευής μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	-5,8
CPA_L68B	Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες εκτός από τις ασφαλιστικές υπηρεσίες και τα συνταξιοδοτικά ταμεία	-10,5
CPA_C17	Ξυλεία και προϊόντα από ξύλο και φελλό (εκτός από έπιπλα)· είδη καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής	-21,7
CPA_C19	Υπηρεσίες εκτύπωσης και εγγραφής προεγγεγραμμένων μέσων	-26,6
CPA_TOTAL	Υπηρεσίες διαφήμισης και έρευνας αγοράς	-298,7
CPA_C10-C12	ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥΣ	-398,3
	Σύνολο	702,0

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-53

Εξαγωγές, εισαγωγές και ισοζύγιο του συνόλου της οικονομίας
και των τροφίμων – ποτών – καπνού (εκατ. ευρώ)

	Σύνολο			Τρόφιμα – ποτά – καπνός		
	Ισοζύγιο	Εξαγωγές	Εισαγωγές	Ισοζύγιο	Εξαγωγές	Εισαγωγές
2007	-42.542	19.317	61.859	-2.708	3.305	6.013
2008	-44.302	21.228	65.529	-2.673	3.659	6.332
2009	-35.123	18.015	53.138	-2.355	3.606	5.961
2010	-28.487	21.161	49.648	-1.943	3.871	5.814
2011	-23.646	24.243	47.888	-1.876	4.068	5.944
2012	-20.488	27.478	47.967	-1.297	4.246	5.543
2013	-18.600	27.223	45.823	-1.410	4.248	5.657
2014	-19.610	27.086	46.695	-1.297	4.369	5.666
2015	-16.458	25.754	42.211	-1.064	4.590	5.654
2016	-16.871	25.446	42.317	-991	5.029	6.020
2017	-18.493	28.863	47.356	-1.223	5.080	6.302
2018	-20.647	33.472	54.120	-1.083	5.339	6.422
2019	-21.862	33.865	55.727	-1.179	5.568	6.748
2020	-18.126	30.786	48.912	-93	6.114	6.207
2021	-25.395	39.972	65.367	-362	6.811	7.174

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-54

Η συμμετοχή των τροφίμων – ποτών – καπνού στις εξαγωγές, στις εισαγωγές και στο ισοζύγιο του συνόλου της οικονομίας (%)

Τρόφιμα – ποτά – καπνός / Σύνολο			
	Ισοζύγιο	Εξαγωγές	Εισαγωγές
2007	6,4	17,1	9,7
2008	6,0	17,2	9,7
2009	6,7	20,0	11,2
2010	6,8	18,3	11,7
2011	7,9	16,8	12,4
2012	6,3	15,5	11,6
2013	7,6	15,6	12,3
2014	6,6	16,1	12,1
2015	6,5	17,8	13,4
2016	5,9	19,8	14,2
2017	6,6	17,6	13,3
2018	5,2	16,0	11,9
2019	5,4	16,4	12,1
2020	0,5	19,9	12,7
2021	1,4	17,0	11,0

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π-55

Η μεταβολή της μέσης μηνιαίας δαπάνης των νοικοκυριών και της δαπάνης για είδη διατροφής και μη οιονοπνευματώδη ποτά (τρέχουσες τιμές, ευρώ)

	Σύνολο δαπάνης		Είδη διατροφής & μη οιονοπνευματώδη ποτά		Συμμετοχή ειδών διατροφής & μη οιονοπνευματωδών ποτών (%)
	Δαπάνη (ευρώ)	2008=100 (%)	Δαπάνη (ευρώ)	2008=100 (%)	
2008	2.117,7	100	347,4	100	16,4
2009	2.065,2	97,5	356,6	102,6	17,3
2010	1.956,4	92,4	351,7	101,2	18,0
2011	1.824,0	86,1	355,1	102,2	19,5
2012	1.637,1	77,3	328,6	94,6	20,1
2013	1.509,4	71,3	307,3	88,5	20,4
2014	1.458,0	68,8	299,8	86,3	20,6
2015	1.421,0	67,1	293,8	84,6	20,7
2016	1.392,0	65,7	287,8	82,8	20,7
2017	1.414,0	66,8	289,0	83,2	20,4
2018	1.441,0	68,0	281,0	80,9	19,5
2019	1.478,2	69,8	295,6	85,1	20,0

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Οικογενειακοί Προϋπολογισμοί (επεξεργασία στοιχείων)

Παράρτημα II

ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ

- A01 Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες
- A02 Δασοκομία και υλοτομία
- A03 Αλιεία και υδατοκαλλιέργεια

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ

- B Ορυχεία και Λατομεία
- C10-C12 Βιομηχανία Τροφίμων και Ποτοποιία
- C13-C15 Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος
- C16 Βιομηχ. ξύλου και κατασκ. προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα, κ.λπ.
- C17 Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων
- C18 Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων
- C19 Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου
- C20 Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων
- C21 Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων
- C22 Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες
- C23 Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων
- C24 Παραγωγή βασικών μετάλλων
- C25 Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση τα μηχανήματα και τα είδη εξοπλισμού
- C26 Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων

- C27 Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού
- C28 Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού π.δ.κ.α.
- C29 Κατασκευή μηχανοκίνητων οχημάτων, ρυμουλκούμενων και ημιρυμουλκ. οχημάτων
- C30 Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών
- C31_C32 Κατασκευή Επίπλων και Άλλες Μεταποιητικές Δραστ.
- C33 Επισκευή και εγκατάσταση μηχανημάτων και εξοπλισμού
- D35 Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού
- E36 Συλλογή, επεξεργασία και παροχή νερού
- E37-E39 Επεξεργασία Λυμάτων και αποβλήτων και διαχείριση αποβλήτων
- F Κατασκευές

ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ

- G45 Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών
- G46 Χονδρικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών
- G47 Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών
- H49 Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών
- H50 Πλωτές μεταφορές
- H51 Αεροπορικές μεταφορές
- H52 Αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες
- H53 Ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές δραστ.
  - I Καταλύματα και υπηρεσίες εστίασης
- J58 Εκδοτικές δραστηριότητες
- J59_J60 Παραγωγή κινημ./φικών ταινιών, βίντεο και τηλεοπτικών προγραμμ., ηχογραφήσεις και μουσικές εκδόσεις και Δραστ. προγραμματισμού και ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών
- J61 Τηλεπικοινωνίες
- J62_J63 Δραστ. Προγραμματισμού Η/Υ, παροχής συμβ. & συναφείς δραστ. και Δραστ. Υπηρεσ. πληροφ.
- K64 Δραστ. Χρηματοπιστ. Υπηρεσ., με εξαίρεση τις ασφαλιστικές δραστ. και τα συνταξιοδοτικά ταμεία
- K65 Ασφαλ., αντασφαλ. & συνταξ.ταμεία, εκτός από την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλ.

- K66 Δραστ. συναφείς προς τις χρηματοπιστωτικές υπηρ. και τις ασφαλιστικές δραστ.
- L68 Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
- M69_M70 Νομικές και λογιστ. δραστ. και Δραστ. κεντρικών γραφ., δραστ. παροχής συμβ. διαχείρ.
- M71 Αρχιτεκτονικές δραστ. και δραστ. μηχανικών, τεχνικές δοκιμές και αναλύσεις
- M72 Επιστημονική έρευνα και ανάπτυξη
- M73 Διαφήμιση και έρευνα αγοράς
- M74_M75 Άλλες επαγγελμ., επιστημ. και τεχνικές δραστ. και Κτηνιατρικές Δραστ.
- N Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστ.
- O84 Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση
- P85 Εκπαίδευση
- Q Δραστ. σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα
- R_S Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία και άλλες δραστ. παροχής υπηρεσιών

ISBN 978-618-234-005-9